سعید نفیسی

بابک

خرّم دین

دلاور آذربایجان

سعید نفیسی

بابک خرّم دین

دلاور آذربایجان

تهران ۱۳۴۲

برای پسرم بابک ، بیاد نخستین روزهای
سال ۱۳۳۳ و بیاد روزهای دیگری که باز
در راه ایران جان خواهیم فشاند .

این کتاب بسرمایهٔ کتابفروشی فروغی در دوهزار نسخه در اسفند ماه ۱۳۴۲ در چاپ شرق بپایان رسید

درزمستان ۱۳۱۲ و بهار ۱۳۱۳ پنج مقاله درسالهای اول ودوم مجلهٔ مهر (ازشماره ۹ سال نخست ببعد) دربارهٔ بابك و خرم‌دینان انتشاردادم. این سلسله‌مقالات‌ازجمله نخستین گامهایی بود که درایجاد حس پرستش پهلوانان دورهٔ اسلامی‌تاریخ‌ایران برمیداشتم وتاامروزدنباله آنرا رهانکرده‌ام وتاهستم‌رها نخواهم کرد . همین‌فخرمرا بس که بیست سالست بیشتراوقات را درین راه می گذرانم وراه را برجوانان برومند بزرگواری‌که درین روزها درهمین زمینه‌کارمی کنند من گشوده ومن‌نموده‌ام . درین بیست سالی که ازانتشارآن مقالات گذشته‌است بازهم‌مطالب تازه دربارهٔ‌این رادمرد دلیرآذربایجانی که جادارد همه ایرانیان‌از بزرگترین مردان دیار خویشتنش بدانند بدست آورده بودم ، وانگهی‌آن مقالات نایاب شده‌بود وکراراً زنان ومردان‌جوان وشورمند غیوراین روزگار ، که من هرگزخویشتن را ازایشان جدا نگرفته‌ام ، خواستار آن مقالات شدند و درباره برخی از مندرجات آن توضیح خواستند . جای آن داشت که این بحث را نو کنم و برآنچه پیش ازاین نوشته بودم بیفزایم و درکتابی جداگانه بدست این‌فرزندان برومندگرامی ایران بدهم .

شادم‌که این‌کار بدین‌گونه‌که می بینید بپایان رسید وباز تاروپودهایی ازدل خویشتن‌را ، که همواره درراه ایران‌بزرگ جاودانی‌تپیده‌است ، دربن اوراق گذاشتم . اینست‌که این‌اوراق را هم با همان شوروتپش‌های همیشگی بفرزندان جوان ایران می‌سپارم واز ایزد دادآفرین دانش پرور جان بخش رستگاری وکامرانی وکام‌بخشی ایشان را آرزومندم .

در پایان سخن از همکار دانشمند نامی پرفسر ولادیمیر مینورسکی‌که بمن اجازه داده‌است ترجمه یکی‌ازمقالات وی را درین اوراق جای دهم واز آقای منوچهر امیری دوست جوان دانشمند پاك نهادم‌که در ترجمهٔ این مقاله در میان گرفتاریهای بسیار که داشتم با کمال گشاده رویی مرا یاری کرد سپاس فراوان دارم .

طهران پایان شهریور ماه ۱۳۳۳

سعید نفیسی

فهرست مندرجات

جنبش های ایرانیان

یکی از بزرگترین جنبش هایی که ملت ایران درمدت دراز زندگی پست و بلند خود آشکار کرده جنبش ملیست که در قرن دوم وسوم هجری برای کوتاه کردن دست تازیان پدیدار کرده است . یگانه سبب دستبردی که اعراب بایران زدند وتنها چیزی که توانست این دیار بدان بزرگی وتوانایی را اسیر ودست نشانده یک مشت مردم سراپا برهنه بیابان گرد اشترسوار کند و آنهم فردای آن روزی که خسرو دوم پرویز لرزه برپشت امپراطوران بیزنتیه افکنده وتا قسطنطنیه رفته بود همان تباهی دربارساسانی وفرسوده شدن خاندان شهریاری ایران وخشمی بود که مردم این سرزمین در نتیجه ناکامیها و بیدادگری‌های طبقات ممتاز و خاندانهای منسوب بطبقه حاکمه ومحروم بودن اکثریت نزدیک باتفاق مردم‌ایران ازهرگونه حقوق بشری و آزادی های مادی ومعنوی ولذاید و بهره جویی های روحانی و جسمانی داشتند و گرنه ملت ایران‌درین زبونی وبردگی گناهی نداشت . تا دم واپسین جان فشانی و پایداری کرد ، تا نزدیک صد سال مردم برخـــی از نواحی خراسان و ماوراءالنهررام نشدند ودر میدان جنگ مردانه کوشیدند ، مردم گیلان وطبرستان تا دویست سال نگذاشتند پای بیگانه خاك پدرانشان را بیآلاید .

اینجاست که همه بزرگی روح ایرانی آشکار میشود . مردم دیگری که در فلسطین وشام ومصروشمال افریقا سرنوشت ایرانیان را یافتند بیك باره نابودشدند وامروز کمترین اثری زنده از زبان ونژاد وتمدن وفرهنگشان نیست . اماایران هنوز مانده است وایرانیان خود به ازهمه می‌دانند که بازهم خواهد ماند . اینهمه

از آنست که تفاوت بسیار بزرگی میان ملت ایران وملل دیگرجهان‌هست: ایرانی بی حوصلگی وشتاب زدگی وسبکسری در برابر حوادث ندارد. بکارهایی کودکانه که حادثه را سخت‌تر و ناگوارتر و دشمن را خشمگین تر و روز سیاه بدبختی را تیره‌تر کند دست‌نمی‌زند. حرکت مذبوح نمی کند وظاهراً سر تسلیم پیش‌می‌آورد اما در باطن دست از اندیشه خود و آرزوهای خود بر نمی‌دارد وبا آنکه در ظاهر بردبار وناتوان‌نماست درباطن مصروپایدارست وتوانایی شگرفی در صبروحوصله خویش‌اندوخته است. اگرامروز نتوانست فردا واگرفردا نشد پس‌فردا سرانجام کار خود را میکند وروزی بردشمن بدخواه چیره میشود و کینه دیرین را اگر هم سالها بگذرد باز روزی می‌ستاند.

روشن بینی وتیز بینی و دوراندیشی کامل و ابرام وپشت کار شگرف همواره یکی ازخصال ملت ما بوده است که با تعصب ودوستداریی ریشه دار وپای برجا در باره نیاکان خود می آمیزد و دیار خویش را از این گردابهای خون و تند باد های حوادث جهان تاامروز باقی نگاه داشته وبدست ما سپرده واندیشه پدران بزرگوار خود را تا امروز ازدست نداده است.

در تاریخ هیچ دیاری آن همه جنبش، و کوشش وبردباری را که ایرانیان در مدت سه هزار سال تاریخ و سه هزار سال پیش از تاریخ برای رهایی خویشتن از دستبردهای پیاپی ملل نژاد سامی‌و نژاد یافثی آشکار کرده‌اند نمی‌توان دید وبی‌هیچ تردید و دو دلی همه این تمدن درخشان نژاد آریایی ایرانی که هنوز با همه سستی‌های امروزین برجهان مادی ومعنوی میدرخشد نتیجه همان مردانگی ها و نیك‌اندیشیها وروشن بینیهاست. از نخستین روزی که تاریخ ملل آریایی آغازمیشود تا هم اکنون همواره نژاد ایرانی سپربلای همه حوادث دردناك وخون‌آلود تاریخ بوده‌است. گاهی در برابر تاخت وتازهای طوایف سکایی‌سینه سپر کرده، گاهی سد در برابر خزرها وتاتارها وهفتالها (هیاطله) کشیده، روزی دستگاه جهان گشایی

و کشورستانی یونانیان ومقدونیان ورومیان را برچیده، روزدیگر نگذاشته‌است که تازیان بنیادتمدن آریایی را دگرگون کنند ، روزی تاخت وتازترکان وترکمانان را مانع شده ، روزدیگر باگشاده رویی وتیزهوشی خاص خود تر کتازی مغول را درهم نوردیده وهربار این اروپای مغرور را که اینك با شتابی شگرف رو بزوال وانقراض میرود ازخطر نیستی رهانیده واین خطرجانکاه را با دست مردانه خود از میان برده است .

اگر با نظری دقیق ومنصفانه برتاریخ دوره‌ای که ایرانیان دربرابر تازیان ایستاده‌اند بنگریم گویی همه مردم ایران ، از مرز شام گرفته تا اقصای کاشغر ، همداستان ویك کلمه بوده‌اند وهمه با یکدیگر پیمان بسته بودند از هر راهی که بتوانند این گروه سوسمار خوار بی خط و دانش را نگذارند برجان ودل ایشان فرمانروایی کند وزبان واندیشه ونژادوفرهنگ وتمدنشان را براندازد .

تا جاییکه توانستند در میدانهای جنگ جان سپاری کردند وپس از آنکه دیگرازشمشیر برنده وسنان شکافنده‌وتیر دلدوز خویش کاری ساخته ندیدند ازراه دیگر رخنه در بارگاه خلافت افکندند : گروهی گرد خاندان عباس برآمدند و شهربغداد را در گوشوار ایران بریثرب وبطحا برانگیختند وشکوه دربارساسانیان را باردیگر تازه کردند . گروهی دیگر در گوشه و کنار مردم را بقیام خواندند و معتزلی وخارجی وشعوبی‌وصوفی واسمعیلی وقرمطی وزیدی وجعفری هریك تاری بر گرد تازیان‌تنیدند وهریك شکافی درآن سدآهنین که عمر پسرخطاب می‌پنداشت بر گرد دیارخویش ومردم خویشتن کشیده است افکندند .

درمیان کسانیکه علمداران‌این جنبش‌های ملی بوده‌اند چندتن را بایدزنده نگاه دارندهٔ ایران شمرد وجای آن دارد که ایرانیان ایشانرا پهلوانان داستان و تاریخ خود و جانشینان شایستهٔ دستان و زال و رستم و بهمن و اسفندیار رویین تن بدانند و حماسهای بسیار وقف سران این مردم بزرگ مانند ماه آفرید و سنباد و

مقنع وابو مسلم واستاذسیس و اسحق وعبدالله پسر رونده وحمزهٔ پسر آذرک وعلی پسر محمد برقعی ومازیار وافشین و بابک وطاهر پسر حسین فوشنگی ومرد آویز دیلمی وعمرو پسر لیث رویگر سیستانی و اسمعیل پسر احمد سامانی وپسران بویه کنند .

در میان این گروه مردان بزرگ بابک خرم دین از حیث مردانگی های بسیار ودلاوریهای شگفت و سرسختی و پایداری واستواری مردانهٔ خویش جایگاه بلندی دارد وتنها کسانی که میتوانند تا اندازه‌ای باوی برابری کنند مقنع ومازیارند. بدبختانه جزییات زندگی این مرد بسیار بزرگ در پس پردهٔ تعصب وخودخواهی وخویشتن بینی مورخان ازما پنهان مانده واین کتاب برای آنست که آنچه تااین روزگاران بما رسیده است درجایی گرد آمده بماند تا درروزهای حاجت ایرانیان را بکار آید واگر خدای ناکرده روزی ایران را بازچنین دشواریها پیش آمد سرمشقی وراهنمایی برای ازنوپروردن چون بابک کسی درمیان باشد .

بابک خرمی

مردان بزرگ چه حاجت دارند که ما از پدر و مادر و خاندانشان با خبر باشیم ؟ یگانه چیزی که ما از ایشان میخواهیم اینست کـه از کارشان مردم را بیاگاهانیم . بهمین جهة اگر ازاصل ونسب بابک خرم‌دین آگاهی درستی بما نرسیده است چیزی ازمقام بلندوی نمی کاهد .

طبری میگوید که بابک از تیرهٔ مزدک بود که بروزگار نوشین روان بیرون آمده بود . ابن‌الندیم در کتاب الفهرست گوید: واقدبن عمروتمیمی که اخبار بابک راگرد آورده است گفته است که پدرش مردی ازمردم مداین وروغن فروش بود ، بمرزهای آذربایجان رفت و در دیهی که بلال آباد نام داشت از روستای میمد جای گرفت وروغن‌در آوندی بر پشت میگرفت‌ودردیه‌های روستای میمدمی گشت ، زنی اعور را دلباخته شد واین زن مادر بابک بود ، با این زن چندی بحرام گرد

می آمد ، هنگامی با این زن ازدیه بیرون رفته بود و ایشان تنها بودند و باده ای داشتند که می خوردند ، گروهی از زنان دیه بیرون آمدنـد و خواستند آب از سرچشمه‌ای بردارند وبآهنگ نبطی زمزمه می کردند و بسرچشمه نزدیك شدند و چون ایشان را با هم دیدند برایشان تاختند ، عبدالله (پدر بابك) گریخت وموی مادر بابك را کشیدند و بدیهش بردند و رسوا کردند . واقد گوید که این روغن فروش نزد پدر این زن رفت وپدر آن دختر را بزنی بوی داد وبابك ازو زاد . در یکی ازسفرها که بکوه سبلان رفته بود کسی از پشت بروحمله برد و وی را زخم زد واونیز براو زخمی زد اما کشته شد وآن کس که وی را زخم زده بود نیزپس از چندی مرد وپس‌ازمرگ وی مادر بابك کودکان مردم را شیر میداد ومزد می‌ستاند تا اینکه‌بابك ده‌ساله شد. گویندروزی مادر بابك بیرون رفت ودرپی پسرمی گشت و بابك در آن زمان گاوهای مردم را می‌چراند ، مادرش وی را زیر درختی یافت که خفته وبرهنه بود واز زیر هرمویی ازسینه وسرش‌خون بیرون‌ریخته بود وچون بابك بیدارشد وبرخاست‌دیگرخونی ندید، دانست که بزودی کارپسرش بالامی گیرد.

نیز واقد گوید که بابك در خدمت شبل بن‌منقی ازدی در دیهی بالای کوهی بود وچهار پایانش را نگاه میداشت واز غلامانش تنبور زدن آموخت ، پس‌ازآنجا بتبریز از اعمال آذربایجان رفت و دو سال نزد محمد بن روادازدی بود . سپس نزدیك مادرباز گشت ونزد وی ماند و در این هنگام هجده ساله بود . هم واقدبن عمرو گوید در کوههای بذ و در کوهستان نزدیك آنجا دو مرد بودند از کافران راهزن ومالدار که برسر پیشوایی گروهی از خرمیان که در کوههای بذ هستند با یکدیگر زد وخورد داشتند ، یکی ازآن دورا جاویدان پسرشهرك نام بود ودیگری تنها بکنیه ابوعمران معروف بود . این دو تن تابستانها با یکدیگر میجنگیدند و چون زمستان فرامیرسید برف درمیانشان حایل میشد وراهها بسته میشد و دست از جنگ برمیداشتند . جاویدان که استاد بابك بود با دو هزار گوسفند از شهر خود

بیرون آمد و آهنگ زنجان از شهرهای مرز قزوین داشت. بدان شهر رفت و گوسفندان را فروخت وچون میخواست بکوهستان بذ بازگردد در دیه میمد برف و تاریکی شب در گرفتش و بدیه بلال آباد رفت و بزرگ آن دیه از او خواست که بخانه فرود آید ولی چون درباره وی تخفیفی روا داشت جاویدان بخانه مادر بابك رفت وبا آنکه در سختی و بی‌چیزی میزیست او را پذیرفت و مادر بابك برخاست که آتش افروزد، زیرا که بجز آن توانایی دیگر نداشت و بابك بخدمت غلامان و چارپایان او برخاست وآب آورد، جاویدان بابك را فرستاد که خوراکی‌وآشامیدنی وعلوفه‌ای بخرد وچون وی بازآمد با اوسخن گفتن گرفت و ویرا بااینهمه دشواری و سختی زندگی‌دانا یافت ودید باآنکه زبانش‌می گیرد زبان ایرانرا خوب میداند و مردی هوشیار و زیرکست. مادر بابك را گفت که: من مردی‌ام از کوه بذ ودر آن دیار مال بسیار دارم واین پسر ترا خواهانم، اورا بمن ده تا باخود ببرم وبر زمین ومالهای خود بگمارم ودر هرماه پنجاه درهم مزد ویرا نزد توفرستم.

مادر بابك وی‌را گفت: تومردی نیکوکارمی‌نمایی وآثار وسعت ازتوپیداست و دلم برسخن توآرام‌گرفت. چون براه افتاد بابك را با او گسیل کرد. پس از آن ابوعمران از کوه خود برجاویدان برخاست و جنگ کرد و شکست خورد. جاویدان ابوعمران راکشت وبکوه خود بازگشت اما زخم نیزه ای برداشته بود وسه روز در خانه خود ماند و از آن زخم بمرد. زن جاویدان دلباخته بابك شده بُود وباهم گرد می آمدند وچون جاویدان مرد آن زن بابك را گفت که: تومردی بزرگ و دلیری و این مرد اکنون بمرد، من بمرگ شوی خود بانگ بلندنکنم وسوی هیچ یك ازپیروانش آهنك نکنم، فردا را آماده باش وایشان را فراهم‌آورم وگویم جاویدان دوش گفت که من امشب بمیرم و روح من ازپیکرم بیرون آید و بپیکر بابك رود وبا روان بابك انبازشود ونیز گویم دیری نکشدکه بابك شما را بجایی رساند که تاا کنون هیچکس بدانجانرسیده وهیچ کس پس‌ازو بدانجا نرسد

و بابك خداوند روی زمین‌شود و گردن کشان را براندازد و دین مزدك را دگربار زنده کند وبدست بابك خوار شما گرامی وپست شما بلند گردد . بابك ازشنیدن این سخنان بطمع افتاد وآنرا بشارتی دانست وآماده کارشد . چون بامداد برآمد سپاه جاویدان گردآمدند و گفتند : چه شد که ما را نخواست تا وصیتی کند ؟ زن گفت : چیزی ازین کار باز نداشتش جز آنکه شما در روستاها وخانهای خود پراکنده بودید و اگر میخواست کس فرستد وشما را گرد آورد این خبر پراکنده می‌شد و ایمن نبود که در انتشار این خبر تازیان برشما زیانی نرسانند ، بامن بدین چه اکنون می گویم پیمان بسته است باشد که بپذیرید وبکار بندید . گفتند: باز گوی پیمانی که باتو کرده است چگونه است ، زیراکه تا زنده بود ما از فرمان وی سر نمی‌پیچیدیم وپس از مرگ نیز باوی خلاف نکنیم . زن گفت که : جاویدان مرا گفت : امشب می‌میرم و جان از پیکرم بیرون میرود و در تن این جوان درآید ورای من چنینست که ویرا برپیروان خویش خداوند کنم و چون من بمردم این سخن ایشان را بگوی و باز گوی که هر کس درین باره بامن خلاف کند واختیار مرا نگزیند دین ندارد . گفتند که : ما پیمان وی در باره این جوان پذیرفتیم . سپس آن زن گاوی خواست و فرمود آنرا بکشند وپوستش بکنند وآن پوست را گشاده کنند و از هم بدرند وآن پوست را بگسترد وتشتی پرازباده برآن گذاشت و نانی را بشکست ودر گردا گرد پوست گاوبنهاد وآن مردم را یك‌یك همی‌خواند ومی گفت برآن پوست پای بکوبند وپاره‌ای از نان بردارند ودر می فرو برند و بخورند و بگویند : ای روان بابك بر تو گرویدم ، همچنانکه بروان جاویـدان گرویده بودم و سپس دست بابك بگیرند و دست بروی زنند و ببوسند . آن مردم همه چنین کردند وچون خوراك آماده شد ایشانرا بخوردن ونوشیدن خواند سپس آن زن بر بستر خویش بنشست و بابك را برآن بستر نشاند و پشت بر آن مردم داشت وچون سه‌بسه باده خوردند دسته‌ای ریحان برگرفت وبسوی بابك انداخت.

بابك آن دسته ریحانرا برگرفت و آیین زناشویی ایشان‌چنینست ، مردم برخاستند ودست بدست ایشان زدند و بدین زناشویی خرسند شدند .

محمد عوفی در جوامع‌الحکایات و لوامع الروایات (باب پنجم از قسم اول) همین سخنان را با اندك تغییری چنین‌آورده است : « واز معظمات وقایع که درعهد معتصم افتاد خروج بابك خرمی‌بود واو زندیق بود وخدای عزوجل‌را انکار کردی وبحلال وحرام ایمان نداشتی وامر ونهی‌را حق ندانستی و گویند که او پدر پدید نبود ومادر او زنی بود یکچشم از دیهی از دیههای آذربایجان و گفته‌اند مردی از نبطیان سواد عراق باوی بسفاح نزدیکی کرد و بابك از وی متولد شد و مادر او بگدایی او را میپروردی ، تا آنگاه که بحد بلوغ رسید ویکی از مردم دیه او را بمزدگرفت ، ستوران اورا بچرا می‌برد واوهرروز ستوران را بچرا بردی‌و گویند روزی مادر برای او طعام آورده بود ، اورا دید درزیر درختی خفته وموبهای اندام او بپای خاسته واز هربن مویی‌قطره خونی می‌چکید ودرآن کوه طایفه‌ای بودند از خرم دینان وزنادقه و ایشانرا دو رییس بود هردو را بایکدیگر خصومت بود ، یکی را نام جاویدان ودیگری را عمران روزی آن جاویدان بدان دیه که بابك آنجا ساکن بودگذر کرد و بابك را بدید و علامات جرات و آثار شهامت در وی تفرس کرد ، او را از مادر بخواست وباخود ببرد . بابك بازن جاویدان عشقبازی آغاز کرد ، تا زن را صید خود کرد و آن زن او را براسرار شوهر خویش مطلع گردانید وخزاین و دفاین بدو نمود و بابك کار بخود گرفت وبعد از مدتی حربی افتاد ، در میان آنجماعت با جاویدان و جاویدان در آن حرب کشته شد و زن جاویدان بآن جماعت گفت که : جاویدان مربابك را خلیفه خود کرده است واهل این نواحی را بمتابعت ومطاوعت او وصیت کرده بود و روح جاویدان بوی تحویل کرده است وشما را وعده داد که بدست اوفتح وظفر یابید برجملگی خصمان وآن جماعت بمتابعت اورضا دادند وبابك یاران خودرا جمع کرد وایشان عدتی وعددی

نداشتند ، بابك جمله را سلاح داد و ایشان را گفت : صبر کنید چندان که ثلثی از شب برآید و برون آیید و نعره بزنید و هر کس را که بر کیش ما نیست ، از زن ومرد و کودك ، جمله را بشمشیر بگذرانید . پس جمله برینقرار باز گشتند و نیم‌شب خروج کردند و تمامت اهل آن دیه را ازمسلمان بکشتند و کس ندانست که ایشانرا که فرمود وخوفی وهراسی دردلهای خلق متمکن شد و بی توقف ایشانرا بنواحی دورتر فرستاد و هر کرا یافتند بکشتند و ایشان مردمانی بودند دهقان و کشتن وحرب کردن عادت نداشتند و بدین دوحرب که کردند عادت گرفتند و بدین دلیرشدند وخلقی از دزدان و بددینان وارباب فساد روی بوی نهادند ، تا اورا بیست هزار سوار جمع شد ، بیرون پیادگان وطایفه مسلمانان را مثله کردندی و بآتش سوختندی و آن فساد ارتکاب کرد که هرگز پیش ازو وپس ازو کسی نشان نداده است وچند کرت لشکرسلطان را منهزم کرد وفتنه او بیست سال برداشت .

مؤلف مجمع التواریخ و القصص درباره بابك میگوید : « بابك خرم دین بجانب آذربایگان برخاست وکارش سخت عظیم وبزرگ شد واصل ایشان ازروزگار قباد بود ، از مزدك بن بامدادان موبد موبدان قباد ، چنانکه یاد کرده ایم چون نوشیروان ایشان را بکشت . پس مزدك را زنی بود نام او خرمه بنت فاده ، بروستای ری افتاد و مردم را دعوت کرد بدین مزدك و از آن پس « خرمه دین » خواندندشان ومزدکی بجای رها کردند وبعهد هارون الرشید قوت گرفتند ودرین وقت بابك برایشان مهترشد وجمعی بسیار بکشتند وکارش روزگاری بماند . . . »

ابوحنیفه دینوری در اخبارالطوال مینویسد : « مردم در نسب و مذهب بابك اختلاف کرده اند و آنچه برمن درست آمد و ثابت شد اینست که او از فرزندان مطهربن فاطمه دختر ابومسلم بوده است وطایفه فاطمیه ازخرمیه بوی منسوبند » .

سمعانی در کتاب الانساب در کلمه « بابکی » میگوید : « بالف درمیان دوبای يك نقطه در پایان آن کاف نسبت بما بکیانست وایشان گروهی از پیروان بابك بن

مردس بودند که مردی بود در زمان مأمون در شهرهای آذربایجان خروج کرد و کارشان در زمان معتصم بالا گرفت و سپاهیان مسلمانان را بارها شکست دادند تا اینکه خدای زبانشان را کوتاه کرد و افشین سپهسالار معتصم برو پیروزشد و او را بسامرا برد ومعتصم فرمانداد زنده او را بدار کشیدند . . و دانایان سامرا او را صب کردند وامروز از بابکیان گروهی در کوهستان بذین مانده‌اند و دست نشانده امیران آذربایجانند وایشان همان خرمیانند و در هرسال شبی دارند که مردان و زنانشان گرد می آیند وچراغها را خاموش میکنند وهرمردی برهر زنی‌دست یابد با او نزدیکی میکند وبا اینهمه بدینی یك‌تن از شاهان پیش‌ازاسلام خودرا پیامبر می‌دانندآ که اورا شروین می گویند ومی‌پندارند که از محمد مصطفی صلی‌الله علیه وسلم و پیامبران دیگر علیهم السلام تا این روزگار برتر بود و درمحافل وخلوتها ومناجاتهای‌خود برو می گریند وسرود می‌خوانند ودر کوهستان‌همدان‌جاییست که آنرا شهرشروین می گویند ومنسوب باوست » .

جای دیگر درکلمه خرمی می گوید : « بضم خا و تشدید رای مفتوح و در پایان آن میم نسبتست بطایفه‌ای ازباطنیان که بایشان خرم دینیان می گویند یعنی دین ایشان آن چیزیست که بخواهند وآرزو کنند واین لقب را بدان داده‌اند که محرمات را ازخمر ولذات دیگروزناشویی با محارم وآنچه را ازآن بهره میبرند مباح می‌دانند وچون دربن اباحت همانند مزدکیان ازمجوسند که در روزگارقباد بیرون آمدند وهمه زنان را ومحرمات دیگر را مباح دانستند تا اینکه انوشیروان پسر قباد ایشان را کشت بدین شباهت ایشان را خرم دینیه می گویند چنانکه مزدکیه گفته‌اند » .

ابن‌الاثیردر «اللباب‌فی تهذیب الانساب» که تلخیصی ازهمین کتاب‌سمعانیست مردس نام پدر بابك را انداخته است و در هر حال این شرحی که سمعانی گفته میرساند که در زمان وی که از ۵۰۶ تا ۵۶۲ زیسته است یعنی تا اواسط قرن ششم

هجری هنوز خرم دینان در همان کوهستان بذ در آذربایجان بوده‌اند ، پیداست که مطالب دیگر از گونهٔ همان تهمت هاییست که همه نویسندگان تازی بدین مردم زده اند .

اینکه در کتاب‌های تازی وپارسی همه جا بابك را بنام بابك خرمی یا بابك خرم دین خوانده اند پیداست بدان جهتست که وی معروف ترین کسی بوده است که در ترویج مذهب خرم دین یا خرمیان و یا خرم دینان کوشیده است . درباره تاریخ این دین آگاهی کافی بما نرسیده است و آنچه درعقایدشان در کتابها نوشته‌اند همه آلوده بغرض و تهمتست . چیزی که ظاهراً مسلمست اینست که دین خرمی یکی از فروع دین مزدکی بوده وخرمیان را مزدکیان جدید ومزدکیان پس از اسلام باید دانست وهمان افتراها که درباره مزدکیان در کتاب‌ها هست درباره این گروه نیز آمده است .

جنبش بابك

ابن العبری درمختصر الدول می نویسد شماره پیروان بابك بجز پیادگان بیست هزار بود وپیروانش هیچ زن ومرد وجوان و کودکی از مسلمانان نمییافتند مگر آنکه پاره پاره کنند و بکشند و شماره کسانی که بدستشان کشته شدند بدویست و پنجاه و پنج هزار و پانصد تن رسید . عوفی در جوامع الحکایات می گوید : « در تاریخ‌مقدسی آورده است که حساب کردند کشتگان‌اورا هزار بارهزار (یك‌میلیون) مسلمان را کشته بود » .

ابومنصور بغدادی در کتاب الفرق بین‌الفرق مینویسد : شماره پیروان بابك از مردم آذربایجان ودیلمانی که بدو پیوسته بودند بسیصد هزارتن میرسید .

نظام‌الملك طوسی درسیاست نامه می گوید : « ازجلادان اویك جلاد گرفتار آمده بود ، ازو پرسیدند که : تو چند کس کشته‌ای ؟ گفت : اورا جلادان بسیار

بوده‌اند ، اما آنچه من کشته‌ام سی وشش هزارمسلمانست ، بیرون ازجلادان دیگر وآنچه درحرب‌ها کشته‌اند » .

حمدالله مستوفی درتاریخ گزیده وقاضی احمد غفاری درنگارستان نوشته‌اند که این جلاد گفت : ما ده تن بودیم وآنچه بدست من کشته شد بیست هزار کس بوده‌اند . مؤلف روضة الصفا نیزهمین نکته را آورده ودرپایان آن گوید : « و در بعضی روایات وارد شده والعهدة علی الراوی که عدد مقتولان بابك در معارك وغیر آن بهزار هزار (يك میلیون) رسید » .

مؤلفان نگارستان ومجمل فصیحی نام این جلاد را « نوذر » ضبط کرده‌اند . مؤلف زینةالمجالس شماره جلادان را ده وشماره کشتگان بدست يك‌تن از ایشانرا بیست‌هزار نوشته است . فزونی استرابادی در کتاب بحیره شماره جلادان را بیست نوشته و گوید وی گفت :

« ما بیست جلاد بودیم اما بمن کمترخدمت میفرمود ، آنچه بدست من کشته شده‌اند شاید از بیست هزار کس زیاده باشد ، ازدیگران خبرندارم » .

اعتماد السلطنه درمنتظم ناصری گوید : شماره کسانی که درظرف بیست سال بدست اتباع بابك کشته شدند بدویست وپنجاه هزاروپانصد تن رسید . ابن‌خلدون می‌نویسد : شماره کسانیکه بابك در بیست سال کشته بود صدوپنجاه وپنج هزار بود وچون بابك شکست خورد شماره کسانی که ازو نجات یافتند تنها اززن وبچه هفت هزاروششصد تن بود .

مسعودی در کتاب التنبیه‌والاشراف می گوید: آنچه بابك‌درمدت بیست‌ودوسال، از سپاهیان مأمون ومعتصم و اسیران وسران ودیگران از سایر طبقات مردم کشت کمترین شماره‌ای که کرده‌اند پانصدهزارست وبیش ازین هم گفته‌اند وشماره آن ممکن نیست . طبری وابن الاثیر شماره کسانی را که بابك درمدت قیام خود کشته است دویست وپنجاه وپنجهزاروپانصد تن نوشته‌اند . فصیحی خوافی درحوادث سال

۱۳۹ درباره ابومسلم خراسانی می نویسد :

چهار کس‌اند درزمان اسلام که بردست هرچهارهزارهزار مردم زیادت بقتل آمده‌اند : اول ابومسلم ، دوم حجاج بن یوسف ، سوم بابك‌الخرمی ، چهارم برقعی (که مراد صاحب الزنج معروف باشد) .

آغاز کار خرم دینان

آغاز ظهوردین خرمیان معلوم نیست و مورخان را درباره آنکه این کیش را بابك رواج داده یا پیش‌از آن هم بوده است ووی بدان گرویده اختلافست . اما چیزی که درین میان‌تقریباً مسلم میشود اینستکه پیش‌از بابك این کیش درمیان بوده و بابك در ترویج آن کوشیده و آنرا بمنتهای‌شکوه و نیروی‌خودرسانیده‌است.

نخستین بار که نامی ازخرمیان درتاریخ پیدا میشود درسال ۱۶۲ هجریست که بگفته نظام‌الملك در سیاست نامه « در ایام خلیفه مهدی باطنیان گرگان که ایشان را سرخ علمان خوانند با خرم‌دینان دست‌یکی کردند و گفتند ابومسلم‌زنده است ، ما ملك بستانیم و پسر او ، ابوالعزرا ، مقدم خویش کردند وتا ری آمدند وحلال وحرام را یکی کردند وزنان را مباح کردند و مهدی نامه نبشت باطراف بعمرو بن‌العلاء که والی طبرستان بود : دست یکی کنید و بحرب ایشان روید ، برفتند وآن جمع پراکنده شدند » و بار دوم درزمانی که هارون‌الرشید درخراسان بود (یعنی از سال ۱۹۲ تا سال ۱۹۳) « بار دیگر خرم دینان خروج کردند ، از ناحیت اصفهان . ترمدین و کاپله و فایك و روستاهای دیگر ومردم بسیار ، از ری وهمدان و دسته و کره ، بیرون‌آمدند وباین قوم پیوستند وعدد ایشان بیش از صد هزار بود . هارون عبدالله بن مبارك را ازخراسان با بیست هزارسوار بحرب ایشان فرستاد . ایشان بترسیدند وهر گروه بجای خود بازشدند وعبدالله مبارك نامه نبشت که : مارا ازبودلف نگزیرد . بجواب‌نامه نبشت : سخت صوابست . ایشان هردو

دست یکی کردند و خرم دینان و باطنیان بسیار جمع شدند و دیگر باره دست بغارت و فساد بردند . بودلف عجلی و عبدالله مبارك ناگاه تاختن بردند ، خلقی بی‌حد و بی‌عدد از ایشان بکشتند و فرزندان ایشانرا ببغداد بردند و فروختند».

پس از آن چون نه سال ازین واقعه بگذشت درزمان مأمون بابك از آذربایجان برخاست . در مجمل فصیحی دربارهٔ این واقعه در حوادث سال ۱۶۲ چنین آمده است : «ابتدای خروج خرم دینان در اصفهان و باطنیان با ایشان یکی شدند وازین تاریخ تاسنهٔ ثلثمائه بسیارمردم بقتل آوردند » . ازینجا پیداست که تاسال ۳۰۰ هم حوادثی روی داده است .

نظام الملك هم درسیاست نامه پس‌از ذکر واقعهٔ ۱۶۲ میگوید : « بعد ازین چون نه سال بگذشت بابك خروج کرد از آذربایگان. این قوم قصد کردند که باو پیوندند وشنیدند که لشکر راه برایشان گرفته است. بترسیدند و بگریختند ، در سال دویست و دوازده ازهجرت درعهد مأمون . چون خرم دینان خروج کردند از ناحیت اصفهان قومی از باطنیان بایشان پیوستند ومأمون محمد بن حمید الطایی را بحرب بابك فرستاد ، تا با خرم دینان حرب کردند وفرموده بود با زریق بن علی بن صدقه حرب کنند، که او عاصی شده بود ودر کوهستان عراق میگشت وغارت می کرد وکاروانها میزد و محمد بن حمید بتعجیل رفت و از خزینهٔ مأمون چیزی نخواست ولشکررا از خزانهٔ خویش مال داد و بحرب زریق شد و زریق را بگرفت و لشکر او را هلاك کرد . مأمون شهر قزوین و مراغه و بیشتر آذربایگان او را داد . پس بحرب بابك رفت ، میان او ومیان بابك شش حرب عظیم بود وآخرالامرمحمد بن حمید کشته شد و کار بابك بالا گرفت و خرم دینان باصفهان باز شدند و مأمون از کشتن محمد عظیم دلتنك شد . درحال عبدالله طاهررا ، که والـی خراسان بود ، نامزد کرد و بحرب بابك فرستاد و همهٔ ولایت کوهستان و آنچه گشاده بودند و آذربایجان بدوداد وعبدالله برخاست ، بآذربایجان شد . بابك بااومقاومت نتوانست

کردن ، در دژی گریخت ، سخت محکم ولشکر او وجمع خرم‌دینان بپرا کندند .
چون‌سال دویست وهژده اندر آمد دیگر باره خرم‌دینان باصفهان وپارس و آذربایگان وجمله کوهستان خروج کردند ، بدانکه مأمون بروم شده بود وهمه بیکشب وعده نهاده بودند وبهمه ولایتها وشهرها کار راست کرده ، شب خروج کرده ، شهرغارت کردند و در پارس بسیارمسلمان کشتند و زن و فرزندان برده بودند ودر اصفهان سرایشان مردی بود ، علی مزدك ، از در شهر بیست هزار مرد عرض داد وبابرادر بکوه شد وبودلف غایب بود و برادرش معقل بکوه بود ، با پانصد سوار ، مقاومت نتوانست ، بگریخت وببغداد رفت . علی مزدك کوه بگرفت وغارت کرد وهر کرا یافت ، از اهل اسلام ، بکشت و فرزندان عجلیان را برده کرده و بازگشت به آذربایگان ، تا ببابک پیوندد و از جوانب خرم دینان روی ببابک نهادند .
اول ده هزار بودند ، بیست وپنجهزار شدند و میان کوهستان شهر کی هست آنرا « شهرستانه » خوانند ، آنجا جمع شدند وبابک بدیشان پیوست » .

ازین‌جا پیداست که خرم دینان پس‌ازجنبشی که درسال ۱۶۲ کرده‌اند نه‌سال بعد یعنی در ۱۷۱ باز بیرون آمده‌اند . سپس چندین باردیگر در ۲۰۰ و۲۱۲ و۲۱۸ نیزجنبش‌های‌دیگر کرده‌اند تااینکه بجنبش‌مهم ودامنه‌دارشان تا ۲۲۳ دست‌زده‌اند واین جنبش اخیرشان بیست سال دوام داشته است .

پایان کار خرم دینان

پایان کار خرم دینان درست معلوم نیست ، چه قطعاً پس‌از کشته شدن بابک وبرچیده شدن دستگاه وی در آذربایجان نابود نشده‌اند و درزمانهای بعدنیز گاهی برخاسته‌اند ، چنانکه در زمان واثق بالله (۲۲۷ـ۲۳۲) بار دیگر بیرون آمده اند و نظام الملک درین زمینه در سیاست نامه میگوید : « و در ایام واثق دیگر باره خروج کردند ، خرم دینان ، درناحیت اصفهان وفسادها کردند ، تاسنهٔ ثلث مائه

خروج میکردند و در کوههای اصفهان ماوی میگرفتند و دیه‌ها می‌غارتیدند و پیر وجوان و زن وبچهٔ مردمانرا میکشتند و سی واند سال فتنهٔ ایشان در میان بود و هیچ لشکر با ایشان مقاومت نتوانست کرد، عاجز آمده بودند، بدان جایهای حصین ومحکم که داشتند. بآخر گرفتارشدند و سرهاشان در اصفهان بیاویختند و بدین فتح بهمهٔ بلاد اسلام نامها نبشتند، اگر همه یاد کنیم دراز گردد وهر که خواهد تا برهمهٔ خروجهای باطنیان واقف گردد در تاریخ طبری وتاریخ اصفهان برخواند، تامعلوم گردد».

ازینجا پیداست که پس از کشته شدن بابک تا بیش از هفتاد سال دیگر یعنی تاحوالی سال ۳۰۰ این جنبش بزرگ ملی ایران دامنه داشته است وچنانکه گذشت بازهم تا اواسط قرن ششم خرم دینان در آذربایجان بوده‌اند. درین میان جنبش مهم دیگری که کرده‌اند در آغاز قرن ششم بوده است زیرا که محمد عوفی در جوامع الحکایات بقیام خرم دینان در زمان مسترشد بالله (۵۱۲-۵۲۹) بدین گونه اشاره میکند: «درعهد مسترشد جماعتی خرم دینان در بلاد آذربایجان نشسته بودند وفساد میکردند ونوایر شر وفتنه می‌افروختند. مسترشد ازجهت جهاد وقطع فساد ایشان بنفس‌خود حرکت فرمود وبا لشکرجرار بطرف آذربایجان رفت وطایفه‌ای از ملاحده ناگاه بروی پیدا شدند واورا بگرفتند وکارد زدند وهلاك کردند، روز پنجشنبه هفدهم ماه ذی‌قعده سنه تسع وعشرین وخمس‌مائه رایت حیات اوسرنگون گشت و دامن دیده اعیان و ارکان دولت او پرخون گشت و او هفده سال و شش ماه و بیست روز خلیفه بود و ولایت او روز دوشنبه بود، هفدهم ماه شوال سنه ست وثلثین واربعمائه».

در نقل این‌واقعه یگانه خطایی که محمد عوفی کرده اینست که جلوس وی در روز دوشنبه ۱۷ شوال ۴۳۶ نبوده بلکه در ۱۶ ربیع‌الثانی ۵۱۲ بخلافت نشسته است وآنگهی پیداست که اگر در ۴۳۶ جلوس کرده و در ۵۲۹ کشته شده باشد

میبایست ۷۳ در خلافت بوده باشد وحال آنکه خود مینویسد ۱۷ سال و شش ماه و بیست روز خلیفه بود و بدین حساب حتماً در ۵۱۲ جلوس کرده است چنانکه در همه منابع معتبر جلوس وی را در ۱۶ ربیع‌الثانی ۵۱۲ ومرگش را در ۱۷ ذی‌القعده ۵۲۹ ضبط کرده‌اند و بدینگونه بحساب درست ۱۷ سال و هفت ماه ویکروز خلیفه بوده است .

خرم دینان

در باب کلمه خرم دین و خرم دینی و خرم دینان پاره‌ای از مورخان اشتباه کرده وآنرا تنها نام پیروان بابک دانسته‌اند اما از قراین پیداست که خرم‌دینی نام عامیست برای پیروان دین تازه‌ای که در قرن دوم در ایران آشکارشده و شاید بازماندگان مزدکیان زمان ساسانیانرا دردوره‌های اسلامی بدین‌نام خوانده‌باشند که از روزگارساسانیان در نواحی دورافتاده ایران ودر کوهستانهای مرکزومغرب وشمال غربی ایران پنهانی‌میزیسته‌اند و درین‌زمان دین خودرا آشکار کرده وشاید اصلاحاتی درروش‌مزدك كرده باشند وبهمین جهت نام تازه‌ای برگزیده باشند ونام این آیین‌تازه را خرم دین گذاشته باشند وچنان مینماید که این‌ترکیب « خرم دین » تقلیدی از ترکیب « به دین » بوده است که درباره دین زردشت میگفته‌اند ، اما اینکه برخی گفته‌اند اصطلاح خرم دین از آنجاست که همه لذایذ را مباح و روا می‌دانسته‌اند پیداست که این هم از آن تهمت‌ها و افتراحاییست که مخالفان بدیشان زده‌اند .

دربرخی ازاسناد خرم دینانرا از باطنیان و باطنیه دانسته‌اند چنانکه اسمعیلیه را نیز از باطنیان شمرده‌اند . لفظ باطنی چنانکه از معنی آن پیـدا است ظاهراً اصطلاح عامی بوده است برای همه فرقی که تعلیمات خودرا پنهانی ودر زیر پرده میداده‌اند واز ترس بدخواهان آشکارا تبلیغ نمیکرده‌اند واین نیز اصطلاحیست که

مخالفان اینگونه فرق درباره ایشان بکار برده‌اند . برخی دیگر از مورخان خرم دینانرا جزو « اباحیه » شمرده‌اند واین نیز کلمه افترا آمیزیست که مخالفان بکار برده‌اند و چون معتقد بوده‌اند که ایشان همه چیز را مباح میدانسته اند ایشانرا « اباحیه » یا باصطلاح فارسی « اباحتیان بشمار آورده‌اند .

خرم دینان بدو گروه منقسم میشده اند : نخست جاویدانیان یـا جاویدانیه که پیروان جاویدان پسرشهرك سلف بابك بوده اند و دوم بابکیان یا بابکیه که پیروان بابك باشند . ازجزییات عقاید خرم دینان مطلقاً آگاهی درستی بما نرسیده و اگر کتابهای دینی نوشته اند نابود شده است . آنچه ازیشان می دانیم اشارات کوتاهیست که آلوده بتهمت وغرض در گفتار مورخان و کتابهای ملل ونحل وکلام میتوان یافت و درین گفتها نیز اختلافست زیرا که برخی ایشان را از مزدکیان دانسته اند و برخی از اسمعیلیه و باطنیان شمرده اند و پاره‌ای از فروع مسلمیه یا ابومسلمیه پیروان ابو مسلم خراسانی شمرده‌اند و حتی بعضی از صوفیان اباحیه دانسته‌اند و گفته‌اند بتناسخ قایل بوده‌اند ومحرمات اسلام وحتی نکاح با محارم را مباح میدانسته‌اند وپاره‌ای دیگرازغلات یا غالیه دانسته‌اند . اما چیزی که دراین میان تا اندازه‌ای بوی حقیقت می دهد اینست که بتناسخ و باز گشت ارواح قایل بوده‌اند و مانند مزدکیان برخی چیزها را مشترك و مباح میشمرده‌اند و در ضمن برای رواج دین و روش خود از هیچگونه کشتار و خونریزی دریغ نکـرده و بر بدخواهان و دشمنان خود رحم نداشته و مخصوصاً تعصب بسیار تندی برتازیان و عقایدشان داشته‌اند و ازاینجهت با محمره وسرخ علمان گرگان وطبرستان ومبیضه یا سفید جامکان ویا مقنعیان ماوراء النهر هم عقیده وهمداستان بوده‌اند و شاید در میانشان ومخصوصاً درمیان بابك پیشروخرم‌دینان آذربایجان و مازیار پسر قارون پیشروسرخ علمان طبرستان یکرنگی واتحاد بوده است .

نظام‌الملك که ازدشمنان سرسخت وبدخواه همهٔ شعوبیه ومخصوصاً اسمعیلیه

بوده است در سیاست نامه دربارهٔ عقاید خرم دینان می نویسد : « اما قاعدهٔ مذهب ایشان آنست که رنج از تن خویش برداشته‌اند وترك شریعت بگفته ، چون نماز و روزه وحج وزکوة وحلال داشتن خمر ومال وزن مردمان وهرچه فریضه‌است از آن دور بوده‌اند . هر گه که مجمعی سازند تا جماعتی بهم‌شوند ابتدای سخن ایشان آن باشد که بر کشتن ابومسلم صاحب دولت دریغ خورند و بر کشندهٔ او لعنت کنند و صلوات دهند برمهدی فیروز وبرهارون پسر فاطمه دختر بومسلم ، که اورا کودك دانا خوانند و بتازی « الفتی العالم » وازین جا معلوم گشت که اصل مذهب مزدك وخرم‌دینی وباطنیان همه یکیست وپیوسته آن‌خواهند تا اسلام را چون بر گیرند . اول خویشتن را براست گویی وپارسایی ومحبت آل رسول فرا نمایند تا مردم را صید کنند ، چون قوت گرفتند در آن کوشند که امت محمد را تباه کنند ودین اورا بزیان آورند و کافران را برمسلمانان رحمت بیشتر از آنست که آن طایفه را و این مقدارازاحوال واقوال ایشان‌یاد کرده شده ، تنبیه را ، که ایشان‌طبلی میزنند زیر گلیم و کسانی که دعوت ایشان را اجابت کرده اند تربیت ایشان می کنند و خداوندعالم را ، که همهٔ جهان‌ازآن اوست ، برجمع کردن مال حریص کرده‌اند واز مستحقان باز میگیرند ومی‌نمایند که این توفیرست . ازدامن بریدن ودر وصل آستین کردن پیراهن درست نشود . ازمذهب ایشان این قدر یاد کرده شد تا معلوم گردد که‌آن جماعت‌چه سگان حرامزاده بوده‌اندوبرچه نسق میباشند. حق‌سبحانه وتعالی شروآفت وشومی ایشان را ازجملهٔ بقاع مسلمانان دور گراناد وجمله رااز صحبت ناشایسته ایشان درحفظ وپناه خود نگاه داراد ! » .

ابوالفرج بن‌الجوزی در کتاب « نقدالعلم والعلماء اوتلبیس ابلیس » درباره این مردم می گوید : « خرمیان و خرم کلمه بیگانه است درباره چیزی گوارا و پسندیده که آدمی بدان می گراید ومقصود ازین نام چیره شدن آدمی برهمهٔ لذتها وجستن هر گونه شهوتیست که باشد و درهم نوردیدن بساط تکلیف و از میان بردن

فرمانهای شرع در میان مردم و این نام لقبی برای مزدکیان بود و ایشان اهل اباحت از مجوس بودند که در روزگار قباد پدید آمدند و زنان محرمات را مباح دانستند وهر ناشدنی را حلال کردند و بواسطه همانندی کارشان با آرزوهای این مذهب ایشان را بدین نام خوانند هرچندهم که درمقدمات با ایشان مخالف بوده باشند».

امام ابوالحسن اشعری پیشوای معروف اشعریان در کتاب «مقالات الاسلامیین واختلاف المصلین» می گوید: «برخی گفته اند که معجزات برامامان آشکارمیشود وفرشتگان بریشان فرودمیآیند واین گفته گروهی از رافضیانست وبرخی ازیشان درین سخن بجایی رسیدند که پنداشتند نسخ کردن شرایع رواست و گروهی ازیشان که خرمدینان باشند بجایی رفتند که می گفتند پس ازرسول خدای صلی الله علیه و سلم پیامبران میآیند ودنباله آن بریده نمیشود».

ابوالمظفر اسفراینی در کتاب «التبصیر فی الدین و تمییز الفرقة الناجیة عن الفرق الهالکین» یك جا میگوید: «خرمیان دو گروهند: گروهی ازایشان پیش ازدولت اسلام بودند و ایشان مزدکیانند همه محرمات را حلال میدانستند و میگفتند: مردم همه در دارایی وزن شریکند وانوشیروان در پادشاهی خودایشانرا کشت. گروه دوم خرمیانند که در دولت اسلام آشکار شدند مانند بابکیان و مازیاریان و ایشانرا محمره نامیدند. اما بابکیان پیروان بابك خرمی بودند که در ناحیه آذربایجان پدید آمد و پیروانش بسیار شدند و همه محرمات را حلال میداشت وبسیاری ازسپاهیان بنی العباس را درمدت بیست سال شکست داد تا اینکه با برادرش اسحق گرفتار شد ودر زمان معتصم درسرمن رآی بدار کشیده شد. اما مازیاریان پیروان مازیار بودند ووی بدین محمره دعوت میکرد واورا پیروانی در کوهستان طبرستان پیدا شد وپل محمره در گرگان منسوب بدیشانست و از آثار آنها است واو نیز در ایام معتصم گرفتار شد ونیز درسرمن رآی در روبروی بابك خرمی بدار آویخته شد وبابکیانرا درین کوهستانها شبیست که در آن گرد میآیند

وهر گونه تباهی ازباده خواری وسرود سرایی وجز آن می کنند ومردان وزنان در آن گرد می آیند سپس چراغها و آتش‌ها را میکشند و هریك از ایشان با زنی که پیش آمده است نزد او بنشیند نزدیکی میکند واین خرمیان مدعی‌اند که ایشانرا درجاهلیت شاهی بوده است که شروین نام داشته واورا برپیامبران برتری میدهند وگاهی برمرده‌ای ازخود می گریند وبنام اوسوکواری وزاری بسیار می کنند».

جای دیگرمیگوید: «تاریخ نویسان آورده‌اند که دعوت باطنیان درروزگار مأمون آشکار شد و در روزگار معتصم بالاگرفت و از حشم معتصم مردی که اورا افشین میگفتند بدعوتشان گروید و بهمین سبب بابابك خرمی مدارا میکرد تااینکه گروهی از سپاهیان مسلمانان شکست خوردند وسرانجام ابودلف العجلی و سر- کردگان دستگاه عبدالله بن‌طاهر گرد آمدند وبابك خرمی را شکست دادند واورا گرفتند ودر سرمن رآی در۲۲۳ بدار کشیدند».

امام فخررازی در کتاب «اعتقادات فرق المسلمین والمشرکین» میگوید: «بابکیان پیروان بابك بودند و وی مردی از آذربایجان بود در روزگار دراز شوکت وی بالاگرفت والحاد را آشکار کرد وگروه بسیاری بروگرد آمدند واین در روزگار معتصم بود وپس از زد وخوردهای سخت وی را گرفتار کردند وزیانش از میان رفت».

سید مرتضی بن داعی‌حسنی رازی در کتاب «تبصرة العوام فی معرفة مقالات الانام» نخست درباره فرق‌ابومسلمیه می گوید: «فرقت دوم ازایشانرا «رزامیه» خوانند وایشان گویند محمد بن‌علی وصیت کرد بپسرخود ابراهیم وچون ابومسلم خروج کرد با ابومسلم بود وابومسلم خلق را بدومی‌خواند ودرسر دعوی آن کنند که ابومسلم صاحب دلایل ومعجزات بود واین قوم را خرمیه نیزخوانند و ایشان پراکنده باشند در بلاد اسلاف خویش و نام رییس ایشان «رزام» بود ازینجهت ایشانرا رزامیه خوانند والمقنع ازین قوم بود، دعوی کرد که روح ابومسلم نقل

بوی کرده است واو الهست ودعوی او بکش ، شهرماوراءالنهر بوده است » .

جای دیگر میگوید : « بدان که این قوم را درهرموضعی بلقبی خوانند : در بلاد اصفهان ونواحی آن خرمیه ودرقزوین وری مزدکی و سنبادی و در ماهین محمره ودر آذربایجان قولیه ودرماوراءالنهر مغان » . مراد از « ماهین » دوناحیه از مغرب ایران قدیم در زمان خلفاست که یکی را « ماه کوفه » می گفتند و حاکم نشین‌های دوگانه آن کرمانشاه ودینور بود ودیگری‌راماه «بصره» می گفتند و حاکم نشین های آن نهاوند و بروجرد بود . کلمه « ماه » که اینجا بصورت تثنیه « ماهین» آمده قطعاً ضبط تازه‌ای ازکلمه «ماد» نام یکی‌ازدوطایفه بزرگ ایرانیان در آغاز تاریخ سرزمین ماست .

پس از آن میگوید : « اسماعیلیان و ایشان را باطنیه خوانند و قرامطه و خرمیه وسبعیه و بابکیه ومحمره ، اما باطنیه از بهر آن خوانند که گویند که هر چیزی ، ازقرآن واحادیث رسول را ، باطنی‌وظاهری هست . ظاهر بمنزلت پوست وباطن بمنزلت مغز، چون پوست بادام ومغرش واین آیت را دلیل‌سازند : « له باب باطنه فیه‌الرحمة و ظاهره من‌قبله العذاب » و گویند خدای تعالی نه موجودست و نه معدوم ، نه زنده است و نه مرده ، نه قادر ونه عاجز . نه عالم و نه جاهل ، نه متکلم ونه اخرس ، نه بینا ونه کور ، نه شنوا ونه کر ودر جمله صفات او این معنی گویند ، برین‌طریق که یاد کردیم و گویند معرفت خدای‌تعالی بقول‌معلمی‌صادق حاصل شود و گویند عیسی پسریوسف نجار بود وآنچه درقرآن میگوید که عیسی را پدر نبود یعنی پدر تعلیمی نداشت ، که علم ازو فراگرفته باشد واوعلم ازنقیبان آموخته بود ، که در زمان وی بودند ، نه ازمعلم صادق وآنچه گفتند عیسی مرده زنده میکرد یعنی دلهای مردم را بعلم زنده میکرد وخلق را براه راست می‌خواند وبامثال این ابطال جمله شرایع کنند و گویند هیچ ازتکالیف ظاهر برخلق واجب نیست و نماز عبارت بود ازطاعت آنکه او را مولانا خوانند وزکوة عبارت بود از

آنکه هرچه از مونت تو وعیال تو زیادت باشد بدو رسانی ، از بهر دعوت خانه و گویند عبارت ازبانك نماز وقامت آن باشد که خلق‌را بطاعت مقتدای ایشان‌خوانی و روزه عبارت بود از آنچه او کند خاموش باشی و عیب از مولانا برایشان نطلبی وهرچه او کند ازجمله فواحش و زندقه حق‌شناسی و در هیچ حال منکر او نباشی وچنان مطیع باشی که اگر فرماید خود را هلاك کن درحال خود را هلاك کنی بی‌توقف و گویند حج عبارت از قصد نزد امام ایشان ، هر که را قدرت بود لازم باشد که بخدمت وی رود واورا بیند وهمه محرمات را حلال‌دارند و گویند محرمات عبارت بود ازقومی که ایشان را دشمن میباید داشتن وازیشان بیزارشدن وبریشان لعنت کردن و گویند فرایض عبارت بود از قومی که موالات ایشان واجب بود و گویندآنچه خدای گفت : « اذقال‌الشیطان للانسان اکفر » بشیطان عمرمیخواهد و بانسان ابوبکر و گویند هر کجا درقرآن ذکرفرعون و هامان بود فرعون‌عمر بود وهامان ابوبکر وجمله قرآن واحادیث رسول بدین نوع تفسیرمیکنند وخرم دینیه ازیشان گویند واین‌قوم بکوهستان « بذ » باشند ، از بلاد آذربایجان ، یکی را از ملوك ایشان برسالت بخلق فرستاد ، پیش از اسلام ونام او شروین بود و او بهتر وفاضلتر از محمد وجمله انبیا و رسل بود و گویند وضوعبارتست ازاساس‌دین که ایشان نهادند و نماز عبارت بود از ناطقی فصیح و بانك و قامت عبارت بود از داعی ، که خلق‌را بدیشان خواند و گویندآنچه خدای میگوید : « ان‌الصلوة تنهی عن‌الفحشاء والمنکر » بدین صلوة ناطق میخواهد ، که خلق را نهی می کند ، از بهر آنکه صلوة ظاهر فعل بود ونهی از فعل تصور نبندد واز فاعل جایز بود » .

پس از آن جای دیگر میگوید : « بابکیه اصحاب بابك و این ملعون از آذربایجان بود . قومی بسیار برو جمع‌شد وفساد عظیم در دین پیدا کردند وخلقی بیشمار بروی جمع آمدند وخروج کردند ، درزمان معتصم وبعدازچند مصاف اورا بگرفتند وهلاك کردند » .

قطعاً بابکیان یا خرم دینان منحصر بپیروان بابك در آذربایجان نبوده‌اند، بلکه در نواحی دیگر ایران مخصوصاً در مرکز و در اطراف اصفهان و سرزمین جبال یعنی همه قلمروی که درمیان آذربایجان وطبرستان وخراسان و بغداد وفارس و کرمان وخوزستان واقعست وشامل ناحیهٔ نهاوند وهمدان و ری واصفهان وکاشان و قم وسمنان و دامغان و قزوینست خرم دینان بوده‌اند و یکی از مراکز مهمشان همدان بوده است و بیشتر در روستاها و کوهستانها زندگی میکرده‌اند و هرگاه فرصت می‌یافته‌اند خروج میکرده‌اند ومخالفان خود را چه بی‌خبر وچه درمیدان جنگ می کشته‌اند و چون ازین حیث و بیشتر از آن جهت که قلمروشان همان قلمرو باطنیان و اسمعیلیان در قرن پنجم و ششم بوده است ایشان را از باطنیان و اسمعیلیان دانسته‌اند.

از قراین میتوان حدس زد که مذهب خرم دین از دو عنصر اصلی مرکب بوده است: نخست یك عنصر آریایی ایرانی پیش‌از اسلام که شاید برخی ازعقاید مزدکیان جزو آن بوده و دوم یك عنصر ارتجاعی و ملی ایرانی پس از اسلام که مانند همهٔ جنبشهای دیگری بوده است که در گوشه و کنار ایرانیان وطن پرست برای کوتاه کردن دست توانایی و بیدادگری خلیفه تازی پیش آورده اند و این جنبش جاویدان و بابك هم مانند نهضت های ابومسلم و بهافرید و مقنع و سنباد و استاذسیس و حمزه پسر آذرك و عبدالله پسر رونده و اسحق معروف بترك و مازیار و صاحب‌الزنج وقرمطیان و گرامیان وشعب دیگر خوارج ایران و شعوبیه ایران از آن جمله سرخ علمان و سفید جامگان و اصحاب اسب نوبتی بوده است و سپس اسمعیلیه نیز دنبال کارشان را گرفته‌اند وبهمین جهتست که مورخان ودیگر کسانی که دربارهٔ خرم دینان سخن رانده‌اند درست نتوانسته‌اند حقیقت را دریابند و این همه گروههای مختلف وآیین‌های گوناگون را باهم درآمیخته‌اند.

ابومنصور بغـدادی در کتاب الفرق بین‌الفرق دربارهٔ مزدکیان می‌نویسد:

گروه نخستين از اصحاب اباحه مزدكيان بودند و گروه دوم خرم دينان كه در دولت اسلام آشكارشدند و ايشان دوطايفه‌اند : بابكيان ومازياريان وهردو بمحمره معروفند و بابكيان پيروان بابك خرمی‌اند كه در كوهستان بذين در سرزمين آذربايجان بيرون آمد وپيروان بسيار بهم زد ومحرمات‌را مباح ميدانست ومسلمانان بسيار را كشتند وخلفای بنی‌العباس سپاه بسيار بريشان فرستادند با افشين حاجب ومحمد بن يوسف ثغری وابودلف عجلی وديگران واين‌سپاه مدت بيست سال باايشان روبرو بود تا اينكه بابك وبرادرش اسحق بن ابراهيم را گرفتند ودر سرمن‌رآ در روزگار معتصم بدار كشيدند .

همين مؤلف درجای ديگر دربارهٔ باطنيان می گويد ، دعوت باطنيان نخست در زمان مأمون آشكارشد و سپس در زمان معتصم انتشار يافت و گويند افشين كه صاحب سپاه معتصم بود دلش گروگان بابك خرمی بود دعوت وی را پذيرفته بود واين‌خرمی درسرزمين بذين‌بيرون‌آمد ومردم آن كوهستان خرمی برطريقهٔ مزدكی بودند وخرميان وباطنيان همداستان بودند وخليفه افشين را كه دوستدار مسلمانان شناخته شده بود بجنگ وی فرستاد و او درباطن با بابك دست يكی داشت و در كشتار و هتك زنان او را يار بود . پس افشين را ياری فرستاد و محمد بن يوسف ثغری وابودلف قاسم بن عيسی عجلی بوی پيوستند و سپس‌سپاه عبدالله‌بن‌طاهر نيز ايشانرا ياری كردند وشوكت بابكيان و قرمطيان برسپاه مسلمانان افزون شد تا اينكه شهری كه معروف بود ببرزند از ترس‌بابكيان برای خود ساختند وچندسال جنگ در ميان بود ، تا آنكه خدای مسلمانانرا ياری كرد و بابك اسير شد و در سرمن رآی بسال ۲۲۳ او را بدار كشيدند و برادرش اسحق نيز گرفتار شد و او را در بغداد با مازيار خداوند سرخ علمان (محمره) طبرستان و گرگان بدار زدند .

گذشته از خطاهای فاحشی كه در كتابت وچاپ اول اين كتاب روی داده و

بسیاری از کلمات در اصل متن تازی تحریف شده است این مؤلف درین سخنان دو اشتباه بزرگ کرده است نخست آنکه نام برادر بابک را اسحق ابن ابراهیم نوشته و در همه مراجع دیگر نام برادر بابک را عبدالله دانسته اند، چنانکه پس ازین خواهد آمد، هرچند که ابن‌الندیم در کتاب الفهرست نام پدر بابک را عبدالله آورده است.

اسحق بن ابراهیم که درین وقایع نامش برده شده اسحق بن ابراهیم ابن مصعب پسرعم طاهر ذوالیمینین (طاهر بن حسین بن مصعب) سردار معروف ایرانی وخود از مردان نامی خاندان طاهری وامیر بغداد بوده است وعبدالله برادر بابک را از سامرا نزد وی فرستاده‌اند واو در بغداد بدارش آویخته است.

خطای دیگر این مؤلف اینست که برادر بابک را در بغداد با مازیار بدار نزدند، چه عبدالله برادر بابک را درسال ۲۲۳ در بغداد بدار آویختند و مازیار را درسال ۲۲۵ دو سال پس از آن در بیرون شهر سامرا برتلی که باسم «کنیسهٔ بابک» معروف شده و پس ازین ذکرش خواهد آمد در جوار دو چوبه دار دیگری که بریکی از آنها پیکر بابک و بر دیگری پیکر باطس رومی بطریق عموریه را آویخته بودند بدار زده‌اند.

نظام‌الملك درسیاست نامه جای دیگر بجز آنچه پیش ازین آوردم میگوید: «بهروقتی خرم‌دینان خروج کرده وباطنیان باایشان یکی بوده‌اند وایشان راقوت داده، که اصل هردو مذهب یکیست».

یاقوف‌حموی درمعجم‌البلدان‌درکلمهٔ «بذ» میگوید: در آنجامحمره معروف بخرمیه آشکار شدند وبابك از آنجا بیرون آمد ومنتظرمهدی بودند.

ابن الاثیر در وقایع سال ۲۰۱ میگوید: درین سال بابك خرمی بر مذهب جاویدانیه بیرون آمد و ایشان پیروان جاویدان بن سهل خداوند بذ بودند و وی دعوی کرد که روان جاویدان درو رفته وایشان ازفروع مجوسند ومردانشان مادر

وخواهر ودختر را نكاح كنند وبهمين‌جهت ايشانرا خرمی خوانند وبمذهب تناسخ معتقد بودند ومی گفتند روان ازجا نور بجانوری میرود .

اعتمادالسلطنه در كتاب منتظم ناصری درهمين مورد ميگويد : « ابتدای امر بابك خرمی وظهور اودرميان طايفه جاودانيه كه معتقد بتناسخ بود ميگفت ارواح نقل بابدان مينمايند».

محمد بن عبدالكريم شهرستانی در كتاب الملل و النحل در بـاره هاشميه ميگويد : اتباع ابی هاشم محمد بن حنفيه واز پيروان امامت عبدالله بن معاوية بن عبدالله بن جعفر بن ابی طالب و خرميه و مزدكيه در عراق ازيشانند . نيز جـای ديگر در باره غلات می گويد : غاليه هر كـدام را لقبيست : در اصفهان خرميه و كودكيه ودر ری مزدكيه وسنباديه و در آذربايجان ذقوليه ودر جای ديگرمحمره ودر ماوراءالنهر مبيضه خوانند .

چنانكه پيش ازين گذشت از گفته سمعانی در كتاب الانساب برميآيد كـه خرم‌دينان تا نيمهٔ قرن ششم كه زمان زندگی سمعانی بوده است در همان سرزمين بابك ، كه پس ازين درباره آن بحث خواهم كرد ، بوده‌اند زيرا كه سمعانی در شهرمرو در روز دوشنبه ۲۱ شعبان ۵۰۶ بجهان آمده و در همـان شهر در شب اول ربيع‌الاول ۵۶۲ ازجهان رفته است .

جاويدان پسر شهرك

جاويدان استاد و پيشوای بابك كه نـام پدرش را باختلاف سهل و شهرك و سهرك نوشته‌اند پيشوای خرم‌دينان پيش‌از بابك بوده است وضبط درست نام‌پدرش گويا شهرك بوده باشد و سهرك و سهل هردو تحريفی از كلمه شهرك فارسيست كه گويا كانبان وناسخان كتابها بخطا رفته‌اند .

ابن واضح يعقوبی در كتاب البلدان می نويسد : مردم شهرهای آذربايجان

مخلوطی هستنداز عجم آذری وجاویدانیه که مردم شهر بذ باشند که بابك در آنجا بود .

طبری در وقایع سال ۲۰۱ می نویسد : درین سال بابك خرمی بر کیش جاویدانیه بیرون آمد وایشان پیروان جاویدان بن سهل خداوند بذ بودند و دعوی کرد که روان جاویدان درو دمیده شده است وفتنه آغاز کرد .

سرزمین خرم دینان

سرزمین خرم‌دینان وپیروان این آیین ایرانی تقریباً سراسر ایران بوده‌است: ازیك سو بطبرستان میرسیده ، چنانکه در باره مازیار نوشته‌اند که چون برمعتصم بیرون آمد همهٔ مسلمانان را ازکار بازداشت و بجایشان زردشتیان وخرم دینان را گماشت وبرمسلمان امیر کرد وایشان را گفت مسجدها را ویران کنندو نشانهٔ اسلام را ازمیان بردارند .

از سوی دیگر ببلخ می رسیده است چنانکه ابن الندیم در کتاب الفهرست می گوید : برخی ازمردم بومسلمیه را خرم‌دینیه می‌نامند و گویند گروهی ازیشان در بلخ هستند .

ازسوی دیگر در آذربایجان وخاك اصفهان و کرج و لرستان و خوزستان و همدان و بصره و ارمنستان و قم و کاشان و ری و خراسان هم بوده اند ، چنانکه مسعودی در کتاب التنبیه والاشراف می گوید : در بارهٔ جاودانیه ، که پیروان جاودان بن شهرك خرمی استاد بابك بودند ، در کتاب خود فی المقالات فی اصول الدیانات ودر کتاب سر الحیات گفته‌ام که آیین‌های خرمیه و کوذکیه و کوذك شاهیه وجزان درخاك اصفهان وبرج و کرج ابی‌دلف وززین یعنی زز معقل و ززابودلف وروستای و رسنجان وقسم و کوذشت از سرزمین صیمره از مهرجان قذق (۱) وبلاد سیروان

(۱) تقریباً درهمه کتابهای فارسی وتازی نام این ناحیه راکه در حدود خرم آباد امروز بوده است بخطا « مهرجان قذف » نوشته‌اند و مسلمست که باید « مهرجان قذق » نوشت ، زیراکه معرب کلمه « مهرگان کده » فارسیست .

سرزمین بابک خرم دین در آذربایجان

واريوجان ازشهرهای ماسبذان وهمدان وماه کوفه وماه بصره و آذربايجان وارمنستان وقم وكاشان و ری وخراسان ونواحی ديگر ايران بوده اند.

برج (بضم اول وسكون دوم وسوم) از روستاهای اصفهان و كرج يا بضبط فارسی « كره » شهری درميانهٔ راه همدان باصفهان ودرمغرب اصفهان درده فرسنگی بروجرد و۱۲ فرسنگی برج وده فرسنگی نوپنجان بوده كه تا اصفهان ۳۰ فرسنگ مسافت داشته واز كرج تاهمدان نيز نزديك ۳۰ فرسنگ راه بوده است . ابودلف قاسم بن عيسی بن ادريس بن معقل عجلی كه ازكار گزاران معروف دربار بنی العباس بوده ودر۲۲۶ درگذشته است ازين شهر كرج برخاسته بود وبهمين جهت شهر كرج را برای امتياز ازجاهای ديگر ايران كه همين نام راداشته اند« كرج ابودلف »می گفته اند. دو ناحيه برج و كرج بخش جداگانه مستقلی فراهم ميكرده است كه بآن بصيغهٔ تثنيه «ايغارين» يا«ايغاران» می گفتند و«ايغار» دراصطلاح آن زمان بمعنی ناحيه‌ای بوده است كه بكسی می‌سپردند و ماليات آنرا مقاطعه ميكرد كه بپردازد و تقريباً نظير « اقطاع » و يـا « اينجو » بزبان مغولی و « تيول » بزبان تركی بوده است وچون خراج وماليات ايندو ناحيه را بعيسی ومعقل پسران همان ابودلف مقاطعه داده بودند بدين نام ميخواندند . نام قديم شهر كرج كه كره بوده در نـام كنونی « كرهرود » باقی مانده است .

ززين نيز بصيغهٔ تثنيه نام دو روستا يكی درسرزمين لالستان درميان اصفهان و كوهستان لرستان و ديگری در ناحيه همدان و پيوسته بيكديگر بوده انـد كه ماليات آنها را نيز بمعقل وپدرش ابودلف مقاطعه داده بودند وبهمين جهت يكی را « ززمعقل » وديگری را « ززابودلف » می گفتند .

ازآبادی بنام ورسنجان و آبادی ديگر بنام قسم و آبادی سوم بنام كوذشت دركتاب‌ها ذكری نيست اما از قرينه پيداست كه نام سه آبادی در ميان اصفهان و صيمره بوده است چنانكه مؤلف خود تصريح كـرده است « از سرزمين صيمره » .

ناحیه‌ای وقصبه‌ای بنام کوهدشت در بخش طرهان خرم آباد هست و ظاهراً همان کوذشت قدیمست .

صیمره شهری بوده است درمیان سرزمین جبال و خوزستان درخاك مهرجان قذق درلرستان امروز که هنوزمختصر آبادی از آن باقیست . درمیان آن وطرحان امروز یا طرحان قدیم پلی بوده‌است که‌آثار آن تا امروزمانده است وبدان اهمیت بسیار میداده‌اند .

سیروان شهری بوده است درسرزمین جبال که حاکم نشین سرزمین ماسبذان بوده و اریوجان چنانکه از متن هم پیداست در همان ناحیه بوده است . ماسبذان ناحیهٔ مجاورمهرجانقذق وسیروان وسیمره بوده واریوجان‌ازشهرهای آن بوده‌است. اریوجان برسرراه حلوان بهمدان دردشت واقع بوده است .

ماه کوفه نام ناحیه‌ای‌ازمغرب ایران بوده که دوحاکم‌نشین داشته است یکی شهردینور ودیگرشهر کرمانشاه کنونی که بآن « قرمسین » یا « قرماسین» میگفتند وگاهی‌هم « قرمیسین » نوشته‌اند .

ماه بصره ناحیه ای بوده است در جنوب آن که نهاوند و بروجرد حاکم نشینهای دوگانه آن بوده‌اند . کلمه « ماه » درماه کوفه وماه بصره و حتی «ما» در کلمه ماسبذان پیداست که ضبط دوره اسلامی کلمهٔ « ماد » بوده ویادگاراززمانیست که مادها درین نواحی میزیسته‌اند .

بابك وسرزمین وی

در میان خداوندان مذاهب در ایران بجز بابك خرم دین دیگری هم بنام بابك بوده‌است که برخی ازمؤلفان ایندورا با یکدیگراشتباه کرده‌اند . ابن‌الندیم در کتاب‌الفهرست درباره این بابك دوم میگوید : خولانیه پیروان ملیح خولانی‌اند واو شاگرد بابك بن بهرام بود وبابك شاگرد شیلی بود واو با شیلی موافقت داشت وبر کیش یهود میستاد .

سرزمینی که بابك خرم دین در آن فرمانروایی میکرده و آیین خود را در آن رواج داده است سرزمین گشاده‌ایست درشمال غربی ایران امروز که قسمتی از آن اکنون در آذربایجان ایران و قسمتی دیگر در جمهوری شوروی سوسیالیستی آذربایجانست که درقدیم بیشتر بنام اران معروف بود . اززمانهای بسیارقدیم قومی از نژاد آریایی دربن سرزمین سکنی گرفته‌اند که ایرانیان بدیشان آلان وآلانی گفته اند و این کلمه را در زبانهـای اروپایی قدیم مخصوصاً در یونانـی آلبان و سرزمینشان را آلبانیا ضبط کرده‌اند ، وگاهی نیز بخطا « آریانیا » نوشته‌اند در زبانهای ایران در زمانهای نزدیك تر بما آلانرا « آران » نوشته‌اند و تازیان که بدانجا رفته‌اند نخست نام آنرا « الران » ضبط کرده‌اند و سپس « اران » بتشدید یاء گفته‌اندواروپاییان درزمانهای جدید بکشور آرنائودها درسواحل جنوب غربی دریای آدریاتیك آلبانی گفته‌اند .

نخست سرزمین ارانرا ناحیه‌ای میدانستند که شهردربند درشمال شرقی آن وشهر تفلیس در مغرب آن و رود ارس درجنوب وجنوب غربی آن بوده ودر زمان بابك شامل همین ناحیه بوده است . در زمانهای بعد ارانرا شامل سرزمینی که در میان شروان و آذربایجان ایران بوده است میدانستند یعنی ناحیه‌ای که در میان ارس و رود کور واقعست . پایتخت آن پیش ازاسلام نخست شهر « کولك » بوده که تازیان بآن « قبله » گفته‌اند وآنرا بزرگترین شهر قفقاز میدانستند . درزمانهای بعد حاکم‌نشین اران بشهر «پیروزآباد» منتقل شد که ارمنیان بآن «پرتو» میگفتند وتازیان آنرا « بردع » و « بردعه » گفته‌اند ، این شهر در کنار رود « ترتر » یا « ثرثور » بضبط زبان تازی ساخته شده بود و درنزدیکی جایی بود که امروز این رود برود کور میریزد . تاقرن چهارم هجری هنوز بزبان ارانی یا آلانی دراطراف بردعه سخن میگفتند . دین ترسایان دراین سرزمین هنوزرایج بود ودرشهرشابران که ویرانهای آن اینك تقریباً در ۲۵ کیلومتری جنوب شرقی شهرقبه است درشهر

شکی امروز که نوخا میگویند بیشتر مردم از ترسایان بودند .

پای تازیان در سرزمین اران در خلافت عثمان بن عفان (۲۳ ـ ۳۵) بازشده بود وسلمان بن ربیعه باهلی مأمور گشودن این سرزمین شد ، اما چندین بارترکان خزر که همسایه اران بودند تاخت و تاز کردند و نیروی خلفا را درهم شکستند . نخستین سکه‌ای که تازیان دراران زده‌اند تاریخ سال ۹۰ هجری را دارد .

در زمان خلفا سرزمین اران را با نواحی دیگری که تازیان درقفقاز گشوده بودند یکی کردند وآنرا «ارمینیه» مینامیدند که مراد ارمنستان باشد وحاکم‌نشین این ایالت بیشترهمان شهربردعه بود که بزرگ‌ترین شهرآن ناحیه بشمارمیرفت. پیش از اسلام خاندانی از آلانیان درین سرزمین پادشاهی داشتند که منقرض شده بودند وحکمرانان ایرانی از خاندان « مهرگان » که در پایان قرن ششم میلادی فرمانروای آنسرزمین شده بودند وبدین ترسا گرویده بودند گویا تنها برقسمتی ازآن حکمروایی داشتند . جانشینان ایشانرا دردورهٔ اسلامی «ایرانشاه» میگفتند وهمسایه پادشاهان شروان بودند که لقب « شروانشاه » داشتند و ناحیه شروان در میان رود کور ودریای خزربود . ایرانشاهانرا بواسطه مقامی که در دین ترسایان داشتند « بطریق‌اران » هم میگفتند . آخرین پادشاه خاندان مهرگانرا که « وراز تیردات » نام داشت یکی ازخویشاوندانش که « نرسه » یا « نرسی » نام داشته‌است گویا درسال ۲۰۶ کشته است واین خاندان بدینگونه منقرض شده است .

سرزمین بابك ازسوی جنوب بحدود اردبیل ومرند واز سوی مشرق بدریای خزر وناحیه شماخی وشروان و از سوی شمال بدشت مغان یا موقان و کرانه رود ارس واز مغرب بنواحی جلفا ونخجوان ومرند میرسید یعنی شامل ناحیه اردبیل و دشت موقان وارس و اردوباد وجلفا ونخجوان ومرند کنونی بود . جایگاه وی در قسمت شمالی کوهستان سبلان بوده و بواسطه دشواری راهها وسردی این ناحیه و کوههای بلند مدتهای مدید کسی برایشان دست نمییافت وبیش ازسی سال هرچه

سپاه بجنگ خرم‌دینان فرستادند کاری از پیش نبردند و سرانجام بخیانت بر بابک دست یافتند .

تاریخ نویسان آنزمان جایگاه بابک را کوهستان بذ (بفتح با وتشدید ذال) نام برده‌اند وبعضی بصیغهٔ تثنیه « بذین » مینویسند واز اینجا پیداست که دو آبادی نزدیك یکدیگر باین نام بوده است . چنان مینماید که کوهستان بذ یا بذین همان ناحیه کوهستانی جنوب دشت موقان (مغان امروز) بوده باشد .

ابن خرداذبه در کتاب المسالك والممالك مسافت‌های آبادی‌ها را ازاردبیل تا شهر بذ جایگاه بابك چنین معلوم کرده است : ازاردبیل تا خش (بضم خا وسکون شین) هشت فرسنگ و از آنجا تا برزند شش فرسنگ (پس از اردبیل تا برزند چهارده فرسنگ راه بود) ، برزند ویران بود وافشین آنرا آباد کرد ، از برزند تاسادراسب که نخستین خندق افشین آنجا بود دوفرسنگ (پس ازاردبیل تاسادراسب شانزده فرسنگ بوده) ، از آنجا تا زهر کش که خندق دوم افشین بود دو فرسنگ (پس از اردبیل هیجده فرسنگ مسافت داشته است) ، از آنجا تا دوال رود که خندق سوم افشین بود دو فرسنگ (پس از اردبیل تا دوال رود بیست فرسنگ بوده‌است) واز آنجا تا بذشهر بابك يك فرسنگ . ازینقرار ازاردبیل تا بذ ، شهری که بابك در آن مینشسته ، بیست ویك فرسنگ راه بوده است .

ازین آبادانی‌ها که ابن خرداذبه نام میبرد امروز تنها دو آبادی باقی است : نخست خش که امروز آذربایجان ایران بنام « کشا » (بضم‌اول) معروفست ، دوم برزند که درفرهنگ جغرافیایی ایران (ج ٤ ص ۸۷) درباره آن چنین نوشته‌اند : « نام یکی ازدهستانهای پنج گانه گرمی شهرستان اردبیل . این دهستان در باختر بخش در کوهستان واقع ، دارای آب و هوای گرمسیر ، از ۳٤ آبادی بزرگ و کوچك تشکیل شده ، جمعیت آن درحدود ۳۸۲۰ نفر، مرکزدهستان قلعه برزند، ازقرای مهم آن عبارتند از: شاهمار بیگلو ، مرالوی ، جعفرقلی خان ، اسمعیل

کندی ، شرفه ، قاسم کندی ، دامداباجا ، مزرعه و محصولات عمده آن غلات و حبوبات میباشد . کشا و برزند هر دو در شمال غربی اردبیل سرراه موقان واقعند وگویا از شهر بذ وکوهستان بذ وبذین بهیچ وجه اثری نیست . ناحیهٔ بذ همان ناحیهٔ جنوبی موقانست که رود ارس درآن جاریست ، چنانکه مسعودی گفته است که جریان رود ارس از بلاد بذ نیست که بلاد بابك خرمی در آذربایجان بود ، منتهی مورخان تازی بیشترارس را « الرس » نوشته‌اند .

یاقوت در معجم‌البلدان درکلمه بذمی مینویسد : ناحیتی درمیان آذربایجان واران وبابك خرمی درروزگارمعتصم ازآنجا بیرون آمد ... مسعرشاعر گفته‌است که دربذ جاییست که نزدیك سه جریب‌مسافت دارد وگویندآنجا جایگاه مردیست که هرکس خدای را دعاکند او اجابت بخشد و پایین‌تر ازآن نهر بزرگیست و کسانیکه تب مزمن دارند و درآب آن خود را بشویند شفا یابند ودر کنارآن رود ارسست وانار خوب داردکه درهمه جهان مانند آن نیست وانجیر نیکو وانگوری داردکه باید درتنور خشك کرد ، زیراکه‌آنديارراهمیشه ابرگرفته است وآفتاب درآن نمیتابد . مردم آنجا درآب ذره‌های کوچك زرسرخ میيابندکه اگرزنان از آن بخورند وپرهیزنگاهدارند فربه میشوند .

یاقوت جای دیگر در معجم البلدان درکلمه « ابرشتویم » میگوید : بفتح و سپس سکون وفتح راء وسکون شین وفتح تا وکسر واو وياء ساکن ، کوهی دربذ ازقلمروموقان درنواحی آذربایجان که بابك خرمی درآنجا بود .

استخری در کتاب صورالاقالیم برزند را جزو شهرهای آذربایجان شمرده و جای‌دیگرمسافت‌ازبرزندرا تااردبیل پانزده‌فرسنگ‌نوشته‌است.جای دیگرمیگوید حد الران از باب‌الابواب (دربند) تا تفلیس است . سپس میگوید من اردبیل هزار وچهل درهم مانند من شیرازست مگرآنکه درشیرازمن ودر اردبیل رطل می گویند وزبان‌آذربایجان وارمنستان والران‌فارسی وتازیست‌بجزآنکه مردم دبیل وحوالی

آن بزبان ارمنی سخن میگویند ونواحی بردعه زبانشان الرانی (ارانی) است ... وپولهای آذربایجان والران و ارمنستان همه زر وسیمست .

ابن واضح یعقوبی در کتاب البلدان می گوید : « مردم شهرهای آذربایجان وتوابع آن مخلوطی از آذری وجاویدانی قدیم هستند که مردم شهربذ باشند وبابك در آن‌بود سپس تازیان در آن‌فرود آمدند هنگامی که آنجا را گشادند و آذربایجان در سال ۲۲ گشاده شد و مغیرة بن شعبه ثقفی در خلافت عثمان پسر عفان آنجا را گشاد و خراج آن چهار هزار هزار درهم بود که یك سال بر آن میفزایند و سال دیگر می کاهند .

جای دیگر در مسافات آذربایجان میگوید : از اردبیل تا برزند از توابع آذربایجان سه روز راهست واز برزند تا شهرورثان از توابع آذربایجان وازورثان تا بیلقان واز بیلقان تا شهرمراغه که بالاترین شهر آذربایجانست میروند . ازین‌جا پیداست که برزند برسر راه مراغه باردبیل بوده است .

ابن الفقیه در کتاب البلدان درباره کشور ستانیهای معتصم گوید : وی را سه فتح بزرگ بهم دست داد ... از آنجمله بود بابك که لشکریانرا شکست داد و از سپاهیان کاست وسر کرد گانرا کشت وشهر را ویران کرد ودلهای مردم را ازبیم و هراس پر کرد واورا اسیر کردند و کشتند ونزدیك مازیار بدار کشیدند .

جای دیگردر بارهٔ آذربایجان میگوید : برزند قریه‌ای بود وافشین درجنگ بابك آنجا را لشکر گاه ساخت ودژی ساخت وساختمان کرد ... خزیمة بن خازم درخلافت رشید حکمرانی ارمنستان وآذربایجان یافت ودژها و باروها وشهرهای آنجا را ساخت ولشکر بسیار در آنجا فراهم آورد وچون بابك درارمنستان پیدا شد مردم بآنجا گریختند وفرود آمدند وبدژها پناه بردند .

جای دیگردر بارهٔ‌طبرستان میگوید: که پیوسته بدیلم وقزوین وباب‌الابواب وشهرهای بابکست ومردم آنجا « مستامنه » اند ، اگرمسلمانان را نیرومند ببینند

با ايشانند و اگر دشمن را نيرومند بيابند با ايشانند وپس از آن جايگاه كوهيست كه پيوسته بقزوين و شهرهاى بابكست و نزديك بيست فرسنگست .

جاى ديگر محل دارزدن بابك را سامرا چنين معين ميكند: «در كنار نيزارى كه روبروى مجلس شرطست » ومراد ازمجلس شرط اداره دژبانى وشهردارى سامرا باصطلاح امروزست . جاى ديگر برزند وبذ را ازشهرهاى آذربايجان ميشمارد .

ابن حوقل در كتاب صورة الارض ميگويد : « حد سرزمين الران از پايين رود ارسست كه در كنار آن شهر ورثانست و در سمت راست ورثان نزديك رود برزندست و راهى كه از بردعه ببرزند ميرود پس از آن باردبيل و ميانه و خونج و زنجان ميرود .

جاى ديگر در مسافت راههاى آذربايجان ميگويد : ازورثان تا بلخاب هشت فرسنگ وآن قريه‌اى پر جمعيتست ودر آنجا كاروانسراها وخانها براى رهگذران هست كه در آنجا فرود مى آيند واز بلخاب تا برزند كه شهريست نزديك بيليقان هفت فرسنگ واز برزند تا اردبيل پانزده فرسنگ راهست در ميان قرا ومنازل در راست وچپ كه بهم پيوسته‌اند وازهمه سو آشكارند .

مقدسى دراحسن التقاسيم برزند را ازشهرهاى آذربايجان ميشمارد و ورثان و موقان و ميمد و برزند را با هم نام ميبرد و جاى ديگر مى گويد : برزند شهر خرديست و بازارگاه ارمنيانست و بندرگاه اين ناحيه و جاى خوش آب و هواى سازگاريست .

مؤلف حدود العالم درباره اين نواحى مى گويد : « برزن شهريست خرم و آبادان‌وبا آبهاى روان و كشت‌وبرز بسيار‌وازوى جامهٔ قطيفه‌خيزد ، موقان‌شهريست ومراورا ناحيتيست بر كران دريا نهاده واز ناحيت موقان دو شهرك ديگرهست كه هم بموقان باز خوانند واز روى رودينه خيزد و دانكوها خوردنى وجوال و پلاس بسيار خيزد ، ورثان شهريست با نعمت بسيار وازوى زيلوها ومصلى نمازخيزد واين

شهرها همه که یاد کردیم از آذرآبادگانست.

حمدالله مستوفی در نزهة القلوب در «تومان اردبیل» مینویسد: «دژشیدان که مقابل بابک خرم دین بوده در کوه اردبیلست، بجانب جیلان».

ازین مطالبی که دربارهٔ قلمرو بابک در کتاب های جغرافیای قدیم باقیست چنین برمیآید که برزند تا اردبیل چهارده یا پانزده فرسنگ مسافت داشته و این مسافت را سه روزه می‌پیموده‌اند. بدین گونه ناحیه بذ وشهربذ و کوهستان بذ یا بذین درخاوردشت موقان نزدیك ناحیهٔ طالش کنونی ودرمجاورت کرانهای باختری دریای خزر بوده است. اما چنانکه پیش ازین هم اشارت رفت بابك از یکسو تا اردبیل ومرند وازسوی دیگر تاشماخی وشروان و ازیکسوی تا اردوباد و جلفا و نخجوانرا بدست داشته است و درین سرزمین گشاده که قسمتی از مغرب و مرکز آذربایجان امروز وجنوب غربی اران قدیم باشد حکمرانی میکرده و آیین خود را درین سرزمین رواج داده است.

کامروایی بابك

مدت کامروایی بابك را درین‌سرزمین تاریخ‌نویسان عموماً بیست‌سال نوشته‌اند وطبری سی‌سال می نویسد.

دورهٔ جنگهای خرم دینان بشمار درست شصت ویك سال بوده است زیرا که درسال ۱۶۲ بیرون آمده‌اند ودرسال ۲۲۳ بابك دستگیر و کشته شده است. مأمون ومعتصم کوششهای فراوان دربرانداختن ایشان کردند ومدت سی و نه سال چندین بارسپاه فراوان بجنگشان فرستادند و همهٔ کسانی که درین مدت بلشکرکشی و کارفرمایی در دربار بغداد مأمور و معروف بودند هر یك بنوبت خویش با ایشان جنگ کرده وناکام بازگشته‌اند وبرخی درزد وخورد باایشان کشته شده‌اند. سبب ناکامی این همه لشکرکشان درجنگ بابك درظاهرچنین مینماید که سرمای سخت

وتنگی ودشواری راههای مشرق آذربایجان و کوهستان سبلان بوده باشداما اندك تأملی در باطن کار آشکارمی کند که سبب کامرانی بابك و ناکامی دشمنانش اتفاق کلمه و همداستانی مردم آذربایجان و پایداریشان در پیروی نکردن وتاب نیاوردن در برابر سلطهٔ تازیان بوده و حکمرانی و کامروایی بابك را باید راستی جنبش ملی ایرانیان در برابر تازیان دانست .

ابوعلی بلعمی درترجمهٔ تاریخ طبری درسبب برخاستن بابك چنین مینویسد: « این بابك مردی بود که خرم دینی در آن عصرپدید کرد ومذهب اومذهب زنادقه بود واندرآن هیچ مقالت نبودجزدست بازداشتن مسلمانی وحلال داشتن نبیذ وزنا وخواسته وهرچه بمسلمانی اندرحرام بود اوحلال کرد ، برمردمان و مرصانع را ونبوت را انکار کرد ، تا امرونهی ازخلق برداشت وخلق بسیار ، از اهل ارمینیه و آذربایجان ، هلاك کرد و بکفرخواند و مسلمانان را همی کشت وسپاههای سلطان را همی شکست وسی سال هم بدین مذهب بماند و خلق بسیار تباه کرد وسبب دراز ماندن بابك آن بود که مردمان جوان ودهقانان و خداوندان نعمت ، که ایشان را از علم نصیب نبود ومسلمانی اندردل ایشان تنگ بود وشرایع اسلام ، از نماز و روزه و حج وقربان وغسل جنابت ، بریشان گران بود ومی خوردن و زنا کردن وازلواطه و مناهی خدای عزوجل دست باز داشتن ایشان را خوش نمیآمد ، چون درمذهب بابك این همه آسان یافتند ، اورا اجابت کردند وتبع اوبسیارشد . دیگر سبب آن بود که چند کرت سپاه سلطان هزیمت کرده بود و ماویگاه اودر کوههای ارمینیه وآذربایجان بود ، جایهای سخت دشوار ، که سپاه آنجا درنتوانستی رفتن ، که صد پیاده در گذاری بیستادندی ، اگر صد هزار سوار بودی بـاز داشتندی و کوهها ودربندها سخت بود ، اندریك دیگرشده ، درمیان آن کوهها حصاری کرده بود ، که آنرا بذخواندندی واوایمن آنجای درنشسته بودی . چون لشکری بیامدی گرداگرد آن کوهها فرود آمدندی وبدیشان راه نیافتندی و او آنجا همی بود ،

تا روزگار بسیار بر آمد . چون سپاه امن یافتندی یك شب شبیخون کردنـدی و خلقی را هلاك کردی وسپاه اسلام را هزیمت کردی ، تا دیگرباره سلطان بصد جهد لشکرد گرباره گرد کردی و بفرستادی و بدین جملت بیست سال بماند و آن مردمان که درآن کوهها بودند ، ازدهقانان ودیگران ، همه متابع او بودند ، گروهی از تتبع و گروهی از بیم ... » .

روی همرفته تاریخ نویسان ایرانی و عرب ، که در دورهای اسلامی تألیف کرده اند ، در هر موردی که یك تن از پیشوایان اجتماعی ویا سیاسی ملت ایـران جنبشی راست کرده و برتازیان بیرون آمده است نتوانسته‌اند کـه مقصود وی و حقیقت نهضت اورا بدست آورند وبهمین جهت جنبش وی را جنبۀ بدمذهبی وبددینی و کفر وزندقه داده ونام بزرگوار وخاطرۀ گرامیش را بتهمت‌ها وافتراهای بسیار زشت آلوده‌اند وتعصب ایشان راکور و کر و دروغزن کرده است .

دربارۀ بابك خرم دین نیزهمین معاملت را روا داشته‌اند ، اما درین زمـان که ما ازآن تعصب جاهلانۀ خلیفه پرستی و پذیرش استیلای بیگانگان وارسته‌ایم وبدیدۀ حقیقت جویی وحق بینی برتاریخ دیار خویش می نگریم برما آشکارست که این مردان بزرگ ایران را اندیشه‌ای جزرهایی از یوغ بیگانگان نبوده و این همه طغیانهای پیاپی ، که مخصوصاً درسیصد سال اول دستبرد تازیان برایران ، در تاریخ نیاکان خویش می بینیم ، جز برای رهایی ایران ازآن قید جانکاه نبوده‌است . جای سخن نیست که این پهلوانان کاوه ورستم دورۀ اسلامی ایران بوده‌اند .

از سال ۱۶۲ که خرم دینان برخاسته اند تا سال ۲۲۳ که بابك کشته شده است این مردم دلاور ایران پیوسته با کارگزاران بغداد در زد و خورد بوده اند . تا سال ۲۱۷ با فرستادگان مأمون می‌جنگیده‌اند وتا سال ۲۲۳ با سپاهیان معتصم درجنگ بوده‌اند .

مؤلف مجمل فصیحی آغاز بیرون آمدن خرم‌دینان را درسال ۱۶۲ مینویسد و

گوید : «ابتدای خروج خرم‌دینان در اصفهان و باطنیان با ایشان یکی شدند و از ین تاریخ تا سنه ثلثمائه (۳۰۰) بسیار مردم بقتل آوردند» .

چنان می نماید که سال ۱۶۲ نخستین سالیست که خرم دینان در ایران قیام کرده‌اند و در حدود اصفهان بیرون آمده‌اند و سپس سی‌سال پس از آن یعنی در سال ۱۹۲ خرم دینان آذربایجان جنبش کرده‌اند و سپس نه سال بعد یعنی در سال ۲۰۱ بابك بپیشوایی ایشان بیرون آمده است . گویا نه سال نخست یعنی از ۱۹۲ تا ۲۰۱ مدت پیشوایی جاویدان بن شهرك بوده است ، که پیش از ین ذکرش رفت و از آن پس تا ۲۲۳ مدت بیست و دو سال بابك پیشوایشان بوده است و اینکه طبری مدت کامروایی ایشانرا سی سال می نویسد از آغاز خروج جاویدان شمار کرده است و مورخان دیگر بیست سال نوشته‌اند مدت پیشوایی بابك را بشمار آورده‌اند .

بدین گونه تقریباً مسلم میشود که خرم‌دینان نخست در نواحی اصفهان ظاهر شده‌اند و پس‌از آن در نتیجه سخت گیری‌های خلفا یا همه آن گروهی که در سرزمین اصفهان بوده‌اند بدین نواحی آذربایجان گریخته و در کوهستان سخت سبلان خود را پناه داده اند یا اینکه تنی چند از ایشان بدان ناحیت رفته و مردم آن دیار را بآیین و مسلك خود جلب کرده‌اند .

تازمانی که مأمون زنده بود ، چون از خلفای دیگر نرم تر و با ایرانیان سازگارتر بود و از مادر ایرانی زاده بود و کارگزاران بزرگ در بارش ایرانیان بودند ، چندان بر ایشان سخت نگرفتند و درین شك نیست که مأمون درمیان خلفای بنی العباس این برتری را داشت که سلیم‌النفس و مهربان و زیردست نواز بود و از خونریزیها وسخت گیریهای بی‌دریغ ، که دیگران ازخاندانش، بدان بدنام‌شده‌اند می‌پرهیزید و چون مادرش مراجل نام ازمردم بادغیس درخراسان بود و بکوشش و دلاوری ایرانیان بر برادر خود امین چیره شد وخلافت را از او گرفت و مردان بزرگ دربارش فضل و حسن پسران سهل و احمد بن ابی‌خالد احول و خانـدان

حسين بن مصعب يعنى طاهر و برادران و پسران و برادر زادگان وى كه رشته حكمرانيش بدست ايشان بود همه ايرانى بيدار ودلسوز نسبت به هم‌نژادان و آب وخاك پدران ونياكان خود بودند اورا هم بدين خوى وخصلت برانگيخته بودند.

اما چون معتصم بخلافت نشست آن سياست ها دگرگون شد و چند تن از پيشوايان تركان خزر چون اشناس و ايتاخ و بوغاى كبير در دربارش راه يافتند و آن يكرنگى و اتحادى كه خانواده برمكيان در ميان ايرانيان دربار بغداد پى‌افكنده بودند و پس‌از ايشان تاچندى مانده بود پس‌ازمأمون بنفاق بدل شد و ميان افشين وخاندان طاهريان رقابت سختى آشكار گشت. افشين خيدر بن كاوس شاهزاده ايرانى بود كه ازشهر اسروشنه درماوراء النهر باسيرى ببغدادش برده بودند وتعصب ايرانى پابرجايى داشت وازآيين پدران‌خود دست نشسته بود، حتى‌قراينى درميانست كه دين مانوى داشته ودر تمام مدتى كه در بغداد بوده همواره انديشهٔ ديار خويش مى‌پخته واز دور بودن از خانه پدرى خود دلگير بوده و آرزو داشته است بخراسان وماوراء النهر باز گردد وسرزمين پدران خود را بدست گيرد وچون عبدالله ابن طاهر حكمرانى خراسان داشت و اورا ازين انديشه‌مانع بود وپسرعم پدرش اسحق بن ابراهيم بن‌مصعب امير بغداد ويكى‌ازمتنفذترين مردان دربارمعتصم بود ووى نيزرقيب زورمند افشين بشمارميرفت، افشين درصدد شد كه عوامل‌ايرانى ديگررا كه با طاهريان دل يكى نداشتند بخويش‌جلب كند واز يكسوى بابك خرم دين واز سوى ديگرمازيار پسرقارن حكمران طبرستان را باخويش همدست وبا طاهريان دشمن كرد وايرانيان ديگرى كه در بغداد نفوذ داشتند چون محمد بن حميد طوسى ويحيى بن معاذ وعيسى بن محمدا بن ابى‌خالد وعلى بن صدقه وعلى بن هشام گاهى بسوى طاهريان و گاهى بسوى افشين مايل ميشدند وآن پيوستگى كه در دربار بغداد درميان ايرانيان بود بدوگانگى بدل شد كه از يكسوى طاهريان وازسوى ديگر افشين و از يكسوى هم تركان دربار با يكديگر كشمكش داشتند و

ازین حیث بایرانیان زیان بسیار رسید و چون درمیان ایرانیان نفاق افتاد قهراً تازیان بریشان غلبه کردند وخلیفه نیز ازین دوگانگی سود میبرد .

زد و خورد های بابک

ابن واضح یعقوبی در تاریخ خود در وقایع روزگار معتصم مینویسد : « کار بابک بالا گرفت ومحمدبن البعیث با اوهمراه بود وعصمةالکردی صاحب مرند ازو پیروی داشت و معتصم طاهربن ابراهیم برادر اسحق بن ابراهیم را که عامل آن سرزمین بود فرستاد و او را فرمان داد که با آنمردم بجنگد و چون وی بدان سرزمین رسید ابن البعیث بمعتصم نوشت وخبر داد که فرمانبردار اوست وچارهٔ کار بابک وپیروان وی را میندیشد سپس با عصمةالکردی خداوندگار مرند مکر کرد و دخترش را گرفت وبمرند رفت ، سپس اورا بسرای خود خواند واورا باکسانی که با وی بودند باده داد و مستشان کرد وشبانه ایشانرا بدژی ازآن خود برد که بآن « شاهی » میگفتند و سپس ایشانرا نزد معتصم فرستاد و معتصم اورا بخشید و خلعت داد واین بدانجهت بود که وی طاهربن ابراهیم را از آنچه رفته بود آگاه کرد وخواست که سلاح وستور برایش بفرستد تا آنها را روانه کند وطاهراین کار را کرد وآنها را نزد معتصم فرستاد وخبرشانرا باو نوشت ومعتصم با اسحاق تندی کرد و گفت ازبرادرت کاری ساخته نیست وجز از ابن البعیث کار برنمی آید وافشین خیدربن کاوس اسروشنی را فرستاد وحکمرانی همه آن سرزمین را باو داد وباوی اموال وخزاین سلاح فرستاد و چون افشین بجبل رسید آنچه در آنجا سپاهیان وسرکردگان بودند باخود برد ودرمیانِ وی وبابک جنگهایی درگرفت ولشکرگاه او درجایی بود که « برزند » میگفتند و از آنجا بجایی رفت که « سادر اسب » مینامیدند و در آنجا جنگ کرد تا آنکه برف بسیار شد ، سپس ببرزند باز گشت وکسی را ازخود در سادراسب گماشت و در آنسرزمین میگشت وبه « دروذالروذ »

رفت (همانجاییست که دیگران دوال رود نوشته‌اند) ودر آنجا خندق کند و بارو ساخت و کمین کرد و روز پنجشنبه ، نه روز مانده از رمضان سال ۲۲۲ ببذ رفت . پس بابك کس نزد او فرستاد و ازو خواست که با او سخن گوید و وی پذیرفت و در میانشان رودی بود و افشین گفت او را زنهار خواهد داد و وی خواست که یکروز درین کار درنگ کند ، گفت اگر بخواهی بشهر خود پناه ببر و در آنجا زنهار بخواه و وی از دره گذشت و رفت وجنگ سخت شد ومسلمانان وارد شهر بذ شدند وبابك باشش تن ازیارانش گریخت واسیران مسلمانرا که در بذ بودند بیرون آوردند وآنها هفتهزار وششصد تن بودند وبابك برستور نشست وجامهٔ پشمین‌پوشید وافشین ببطریقهای ارمنستان و آذربایجان نوشت و وی را ازیشان خواست و پذیرفت که هر کس او را بیاورد هزار هزار درهم بدهد و از سرزمینشان برود . پس بابك نزد مردی از بطریقان رفت که او را « سهل بن‌سنباط » میگفتند و وی او را گرفت و بافشین نوشت وخبر داد و وی فرستاد واو را گرفت وفتح‌نامه نوشت و تدبیری را که کرده بود گفت وآن فتح را بهمه‌جا خبر دادند وکارآن سرزمین درست شد و وی رفت ومنکجور فرغانی را که خال پسرش بود بجای‌خود گماشت ونزد معتصم رفت و وی درسرمن رآی بود وسر کردگان و مردم چند منزل پیشباز او رفتند و دوشب مانده از ماه صفر ۲۲۳ وارد شهرشد وبابك سوار برفیلی با او بود تا اینکه برمعتصم وارد شد و وی فرمان داد دستها و پاهای بابك را بریدند سپس ویرا کشت ودر سرمن رآی بدار زد و برادرش عبدالله را ببغداد فرستاد و اسحق بن ابراهیم اورا کشت وبرسرپل درجانب شرقی بغداد بدار کشید . »

عماد الدین ابن کثیر در « البدایة والنهایة » نخست در وقایع سال ۲۲۱ می نویسد : درین سال جنگ سختی در میان بغاالکبیر و بابك در گرفت و بابك شکست خورد و گروهی ازیارانش کشته شدند وسپس افشین وبابك با هم جنگیدند وافشین اورا شکست داد و گروهی ازیارانش پس‌از جنگهای دراز کشته شدند .

سپس در وقایع سال ۲۲۲ میگوید : درین سال معتصم سپاهیان بسیار برای یاری افشین درجنگ با بابك تجهیز کرد وسی هزار هزار درهم برای هزینهٔ لشکر نزد اوفرستاد وجنگ سختی کردند و افشین بذ شهر بابك را گشاد وهرچه درآنجا بود تاراج کرد واین روز آدینه ده روزمانده ازرمضان بود وپس ازمحاصره وجنگهای سخت و کشتار بسیار و کوشش فراوان این کار شد .

چون مسلمانان گرد شهر وی را که بذ نام داشت وحاکم‌نشین وی وجایگاه کامرانیش بود گرفتند با کسانی که در آنجا بودند وپسر و مادر و زنش گریخت و با اندك مردمی ماند و خوراك برایشان نمانده بود و بکشت‌زاری رسیدند ووی غلام خودرا بدانجا فرستاد و پولی داد و گفت : زر بده وآنچه نان دارد ازو بستان. کسی که انباز کشتکار بود ویرا از دور دید که نان می‌ستاند و گمان برد که بزور میگیرد و بدژی که آنجا بود رفت ونایب خلیفه درآن بود که او را سهل‌بن‌سنباط می گفتند ، تا ازو یاری بخواهد و وی خود سوار شد و رفت و آن غلام را یافت. گفت : چه خبرداری ؟ گفت : هیچ ، چند دینار باو دادم ونان ازو گرفتم گفت : از کجایی ؟ وی میخواست کار را ازو پوشیده دارد و او الحاح کرد . گفت : ازغلامان بابکم . گفت : کجاست ؟. گفت : نشسته و منتظرست ، سهل بن سنباط نزد اورفت وچون اورا دید دستش‌را بوسید و گفت : سرور من ، آهنك کجاداری ؟ اندیشه دارم بسرزمین روم بروم . گفت : کجا میروی ؟ بدژ من پناه‌بر و من غلام و خدمتگزار توام . چیزی نگذشت که برو خدعه کرد و ویرا باخود بدژبرد و نزد خود فرود آورد وازو پذیرایی بسیار کرد وارمغان داد وبافشین نوشت واو را آگاه کرد . وی دو تن از سرکردگان را برای گرفتنش فرستاد ، نزدیك آن دژ فرود آمدند و با بن سنباط نوشتند . وی گفت : درجای خود بمانید تا دستورمن بشما برسد . سپس ببابك گفت : تو درین دژ مانده‌ای و دلتنگ شده‌ای ، من در اندیشهٔ آنم که امروز بشکار بیرون بروم و باز و سگ بامن هست ، اگر خواهی

با ما بیرون بیا که از دلتنگی وغم برهی . گفت : آری . پس بیرون رفتند و ابن سنباط نزد آن دو سر کرده فرستاد و گفت : درفلانجا و در فلان وقت روز باشید . چون بدان جای‌رسیدند آن دوسر کرده باسپاهیانی که با ایشان بودند پیش آمدند و گرد بابك را گرفتند وابن‌سنباط گریخت . چون ویرا دیدند نزدش‌رفتند و گفتند از ستور خود پیاده شو . گفت : از کجایید ؟ گفتند : ازپیش افشین آمده‌اند و وی از ستور خود فرود آمد و پیراهنی‌سپید دربر و موزه‌ای کوتاه درپا وبازی دردست داشت . بسوی ابن‌سنباط نگریست و گفت : خدای ترا زشت کناد ! اگر مالی از من میخواستی هرچه میخواستی بتو میدادم . سپس او را سوار کردند وبا خودپیش افشین بردند وچون نزدوی رسیدند بیرون آمد و او را دید وبلشکریان دستورداد دوصف بکشند وبابك را دستور داد پیاده شود و درمیان مردم درآید و راه برود . وی این کار را کرد و آنروز بزرگواری بود و در شوال آنسال بود . سپس بر‌و نگهبانان گماشت و زندانیش کرد ، پس از آن این را بمعتصم نوشت و وی دستور داد که او را با برادرش نزدوی ببرد و برادرش را هم گرفته بودند و نام برادر بابك عبدالله بود . افشین ایشان را در پایان این سال به بغداد برد و در آن سال ببغداد نرسید .

سپس درحوادث سال ۲۲۳ میگوید : درروز پنجشنبهٔ سوم صفر این‌سال افشین برمعتصـم بسامرا وارد شد و بابك با او بود و برادر بابك نیز باوی بود و تجمل فراوان کرده بودند . معتصم پسرخود هارون‌الواثق را فرمود که پیشبازافشین رود و ازبس معتصم بکار بابك دل داده بود هرروز اخبارافشین‌را بوی میرساندندومعتصم دوروز پیش‌ازرسیدن بابك بر برید سوارشد تااینکه ببابك برسد ووی نمی‌شناختش، برو نگریست وبازگشت . چون روز رسیدن اوفرارسید معتصم خودرا آماده کرد و مردم دو صف کشیدند و فرمان داد بابك را برفیل نشاندند تا کارش آشکار شود و بشناسندش و وی قبای دیبا برتن و کلاه نوك دار دوره دار از سمور برسر داشت

و فیل را آراسته و گردش را گرفته و حریر وکالاهای دیگر شایسته بر آن بسیار پوشانیده بودند ... چون بپیش معتصم رسید فرمان داد دودست ودوپای اورا ببرند وسرش را بتراشند وشکمش را بدرند ، سپس فرمان داد سرش را بخراسان ببرند وپیکرش را درسامره بدار بکشند و بابك درشب کشته شدنش که شب پنجشنبهٔ سیزده روز مانده از ربیع الاخر این سال بود می‌خورده بود و این ملعون در مدت ظهور خود که بیست سال بود دویست وپنجاه وپنج هزار و پانصد تن کشته بود چنانکه ابن جریر گوید و گروهی را اسیر کرده بود که بشمار در نمیآید و از فرزندانش هفده مرد واز زنان وی وفرزندانش بیست وسه زن از خاتونها گرفتار شده بودند و نژاد بابك از کنیزکی بود رسوا و باو آنچه سزاور بود رسید و مردم از بدی او آسوده شدند پس از آنکه گروه فراوان ومردم بسیار ازعوام فرومایه شیفته اوشده بود . وچون معتصم وی را کشت تاج برسرافشین گذاشت ودو گردن بند گوهر باو داد وبیست هزارهزار درهم بوی بخشید وولایت سند را باوداد وشاعران را فرمان داد که نزد اوبروند ووی را بدین نیکی که بامسلمانان کرده بود و سرزمین بابك را که بذ میگفتند ویران کرده بود بستایند و آنجا اکنون ویرانه است ...

مؤلف مجمل التواریخ والقصص در خلافت معتصم می گوید : « بابك خرمه دین همدان ونواحی آن همه بگرفته بود ومعتصم اسحق بن ابراهیم امیر بغداد را بحرب وی فرستاد وبدیه شهرستانه با ایشان حرب کردند و هزیمت شدند وکار زار ایشان واحوالها درازست ... پس بابك را کارزار ازاندازه بگذشت ومعتصم افشین را بحرب بابك فرستاد وافشین لقب پادشاهان اسروشنه است و نامش خیدر بن کاوس بود واصل‌او از ماوراءالنهر وافشین سوی ارمینیه آمد وبابك در کوههای آن حدود جایهای عظیم دشوار گزیده بود وقلعه ساخته بود و بسیاری روزگار و حادثها رفت تا آخر کار بابك گرفتار شد بردست اووحیلت کردن سهل بن سنباط برقلعهٔ خویش وبابك را ، بعداز گریختن ازقلعه ، آن جایگان بداشتن وامید دادن واین سهل از

دهقانان بود . افشین کس فرستادو بابك را بصید بیرون آورد ، تا سپاه اورا بگرفتند وبعد مدتها این فتح بر آمد واورا پیش معتصم آوردند ، بسامره ، بفرمود تادستش ببریدند وشکم بشکافتند وپس سرش آوردند وتنش را بسامره بردار کردند وسرش در بلاد اسلام بگردانیدند ، که آفتی عظیم بود مسلمانی را ...»

آغاز جنگهای بابك

درباره جنگهایی که بابك با لشکریان خلفای بغداد کرده است برخی از جزییات را تاریخ نویسان ضبط کرده‌اند : حاج خلیفه در تقویم التواریخ آغاز کار خرم‌دینان را در کوهستان آذربایجان درسال ۱۹۲ آورده ومیگوید : هلاکی آنقوم بدست حازم . گویااین همان سالیست که جاویدان ابن شهرك بیرون آمده است .

بابك کار خود را در سال ۲۰۱ آغاز کرده است چنانکه در تقویم التواریخ نیز آمده وفصیحی در مجمل در حوادث سال ۲۰۱ مینویسد : خروج بابك الخرمی در جاویدانیه و جاودانیه را بجاودان بن سهل باز خوانند ، که صاحب بذ بود و بابك دعوی میکرد که روح جاویدان در وی ظهور کرده است ودر اطراف ممالك دست بفساد آورد .

گردیزی در زین الاخبار در خلافت معتصم چنین آورده است : « مردمان سپاهان وهمدان وماسبذان اندر دین خرمی شدند ومذهب بابك خرم دین گرفتند ولشکرانبوه بر بابك گرد آمد . معتصم مر اسحق بن ابراهیم را ، که امیر بغداد بود ، بحرب ایشان فرستاد . او برفت و باخرم‌دین حرب کرد و شصت هزار مردرا ازیشان بکشت وباقی بگریختند وزمین ارمینیه و آذربایجان بستدند ، وچون لشکر اسلام سوی خرم دینان متواتر گشت بابك خرم‌دین ضعیف گشت ، پس ازملك روم استعانت خواست وملك الروم بنصرت بابك بیرون آمد وشهرزبطره را ویران کرد

وباز گشت وچون خبر بمعتصم رسید ضجر گشت ، بدان سبب که همه سپاهیان بحرب بابک مشغول بودند ، چیزی نگفت و چون افشین از حرب بابک باز آمد معتصم پرسید که : از شهرهای روم کدام توانگرتر ؟ گفتند : عموریه ، که دارالملك رومست پس معتصم بفرمود تا سازغزای روم کردند ... و بابك خرم دین اندرولایت بسیارتباهی کرد وبسیار مردم را ازراه ببرد ونشست اواندر کوههای تنگ وتاریك بود وجای سردسیر وچون لشکر آنجا شدی با آن خرم دینان مقاومت ندانستندی کرد ، ازتباهی جای وازسردی هوا وهرچیزی وفساد بابك بیست ودوسال برداشت ومرمحمدبن حمید الطوسی را بفرستاد ، هزیمت شد وعبدالله بن طاهرنیز برفت . چون حدیث خراسان پیش آمد اوخراسانرا برحرب بابك اختیار کرد و ابراهیم بن اللیث را نیز بفرستاد ، هزیمت شد پس افشین را بفرستاد که سرهنگی بزرگ بود واز سروشنه بود ، ولایت ماوراءالنهر و آنجا ملك را افشین خوانند و نام او خیدر بن کاوس بود وافشین با برادرخویش فضل وخویشان خویش دیودادبن‌زردشت ویاران ایشان برفت‌وبابك عصمت بن ابی‌سعید را باسه هزارمرد پیش افشین‌فرستاد و محمد بن بعیث عصمة را با ده سرهنگ بحصار خویش مهمانی ساخت و همه را بکشت وعصمة را بدیوارحصارآورد و گفت : دیگر سرهنگان را آوازده واگر نه ترا بکشم . اوصد تن را ، ازآن سرهنگان وپیشروان سپاه ، آواز داد . همه اندر حصار آمدند ، یکان یکان همی در آمدند و همی کشتند ، تا همه را کشتند . پس عصمة را باآن سرهای صد تن نزدیك افشین فرستاد وافشین بنزدیك معتصم فرستاد وافشین برسردره بنشست وهفت ماه [آنجا ماند] که اندرآن‌تنگها نتوانست‌رفت وهوا سرد شد وافشین ضجر گشت وپس بحیلت کردن مشغول شد ونامه نوشت و از معتصم مال خواست و معتصم بصحبت بوغا صد خروار درم فرستاد و افشین بنزدیك بابك کس فرستاد وبفرمود اورا تا بسه منزلی فرود آید و خود از سردره برفت و بفرمود تاآن مال بیك منزلی بیاوردند ، بروز و شب باز گردانید وخود با ستوران

بسردره آمد و بابک خبر مال آوردن و برخاستن افشین یافته بود . پس بابک بسردره آمد ، با پنج هزار مرد و با بوغا برآویخت وافشین ازپس اندر آمد وبسیار کشش کرد وبابک بگریخت وهزارمرد کشته شد وافشین از سردره باپانزده هزار مرد اندر آن دره‌ها وتنگها شد و بحزم میرفت و بوغا و محمد بن بعیث را با پنج هزار مرد پیش بفرستاد وخود با پنج هزارمرد همی‌رفت وپنج هزار دیگررا تعبیه کرد وفوج‌فوج بسر کوهها همی‌راند وبابک خبریافت ، با دوهزار مرد بیرون آمد و شبیخون کرد و برفوج زد وایشانرا هزیمت کرد و افشین باردبیل بشد وبوغا و برادر افشین نیزلختی آویختند وبرفتند وباردبیل آمدند و زمستان آنجا بودند و چون بهار آمد معتصم زر فرستاد ومال بسیار و روی ببابک نهادند و اندر دره شدند وپیش حصار بابک لشکرفرود آوردند ، سی هزار مرد باسلاح وآلت تمام وپیوسته حرب همی کردند ، تا قوم بابک مقهور گشتند وبسیاری ازیشان کشته شدند وباقی همه گریختند ، تاهمه قوم بگریخت و بابک بماند با تنی چند از نزدیکان خویش وچون آن حصار سخت خالی شد اونیز با برادر ونزدیکان خویش ازحصار بیرون آمد وبگریخت وهم اندر آن کوهها پنهان همی بود ومسلمانان آن حصاررا ویران کردند وبابک را همی طلب کردند ودیدبانان برهر راهی نشاندند وبابک اندرمیان آن کوهها ودرختان بود ، تا ستوه گشت ومقهورشد ودرماند . پس فرصت‌همی‌جست تا دیدبانان نیمروزی همی‌بخفتند ، او از کوه بیرون آمد وبرایشان بگذشت وسوی حصاری آمد . . . »

طبری میگوید : درین سال (۲۰۱) بابک خرمی بر مذهب جاودانیه بیرون آمد که اصحاب جاویدان بن سهل صاحب بذ بودند و دعوی کرد که روح جاویدان درو حلول کرده و آغاز فتنه کرد . ابن الاثیر ومؤلف تاریخ نگارستان ومؤلف منتظم ناصری نیز این نکته را تایید کرده و خروج بابک را در سال ۲۰۱ نوشته اند .

ابن‌قتیبه در کتاب المعارف درسبب خروج بابك چنین نوشته است که : چون خبرمرگ هرثمة (بن‌اعین) بپسرش حاتم بن هرثمه ، که در ارمنستان بود ، رسید دانست که برسر پدرش چه آمده است بآزادان آن دیار و پادشاهان آن سرزمین نوشت و ایشان را بخلاف مامون خواند و درین میان اومرد و گویند سبب خروج بابك همین بود وبابك بیست و چند سال باقی ماند . آغاز دعوت بابك را بردین جاویدانیان وآغازجنگ باخلیفه را ابن‌العبری نیز درسال ۲۰۱ نوشته است .

ابن‌خلدون آغازکار بابك را درسال ۲۰۲ آورده وگوید بابك در ۲۰۲ بدعوت جاویدان بن سهل آغاز کرد و شهر بذ راگرفته بود و آن شهر برجای بلند بود و مامون بجنگ باوی پرداخت وسپاه فرستاد وجمعی از لشکریان بابك را کشتند و دژهایی را که درمیان اردبیل و زنجان بود ویران کردند .

جنگهای ۲۰۴ - ۲۱۱

پس از جنگهای ۲۰۱ و ۲۰۲ جنگ دیگری که در میان سپاهیان مامون و لشکر بابك روی داده در سال ۲۰٤ بوده است و طبری درین زمینه می گوید : درین سال یحیی بن معاذ با بابك جنگ کرد و هیچ یك‌را پیشرفت نبود . ابن - الاثیر نیز همین نکته را آورده است . ابن قتیبه در کتاب المعارف گوید : در سال ۲۰٤ چون مأمون ببغداد رسید یحیی بن معاذ را بجنگ بابك فرستاد ویحیی شکست خورد .

در سال ۲۰۵ نیز جنگ دیگری روی داد و ابن‌الاثیر گوید : مامون‌عیسی بن محمد بن ابی‌خالد را حکمرانی ارمنستان و آذربایجان داد و بجنگ بابك فرستاد . مؤلف منتظم ناصری گوید : دادن مامون ولایت جزیره را بیحیی بن‌معاذ و ولایت آذربایجان و ارمینیه را بعیسی بن محمد بن ابی‌خالد ومامور کردن اورا بجنگ بابك خرمی . پیداست که درین‌سال یحیی ابن معاذ ازحکمرانی ارمنستان

و آذربايجان عزل شده و بحكمرانی جزيره رفته وبجای او عيسی بن محمد را بآذربايجان و ارمنستان فرستاده اند . فصيحی همان گفتهٔ ابن الاثير را تاييد كرده است .

در سال ۲۰۶ بارديگر همان عيسی بن محمد بن ابی خالد مأمور جنگ با بابك شده و بابک را شکست داده است.

در ۲۰۸ علی بن صدقه معروف بزريق از جانب مأمون حکمران ارمنستان وآذربايجان ومأمور جنگ با بابك شده است .

در ۲۰۹ احمد بن جنيد اسكافی بجنگ بابك رفت و بابك اسيرش كرد و ابراهيم بن ليث بن فضل را حكمرانی آذربايجان دادند .

در ۲۱۱ محمد بن سيد بن انس حکمران موصل بدست ملازمان زريق علی بن صدقه ازدی موصلی كشته شد ومأمون ازين واقعه خشمگين گشت ومحمد بن حميد طوسی را بجنگ زريق و بابك خرمی فرستاد و او را حكومت موصل داد . مؤلف شاهد صادق خروج بابك را درحدود تبريز درين سال مينويسد .

خوندمير درحبيب‌السير ميگويد : « در سنهٔ عشر ومائتين (۲۰۱) بابك خرم‌دين ، كه او را بابك خرمی نيز گويند ، خروج نمود واين بابك مردی ملحد پيشه بود ودين مزدك داشت و بزعم او اكثر محرمات مثل مباشرت با محارم حلال بود و او در ولايت آذربيجان و بيلقان خروج كرده ، هر كس را از اهل اسلام ميديد بقتل ميرسانيد و جمعی كثير متابعت آن شرير كرده ، پناه بقلاع و مواضع حصين بردند وهرلشكری كه مأمون بجنگ اوفرستاد منهزم بازآمدند » .

جنگهای سال ۲۱۲

ميرخوند در روضة الصفا ميگويد : « آورده اند كه در ايام خلافت مأمون بابك خرم دين درنواحی آذربايجان وبيلقان خروج كرده جمعی كثير متابعت او

کردند وپناه بموضعی حصین بردند و بابك مردکی ملحد بود و دین مزدك داشت و بزعم او اکثرمحرمات مثل مباشرت بامحارم وغیر آن مباح بود و در مبدأ خروج قلعهای بامتانت عمارت کرد وهر لشکری که بجنگ اورفت منهزم باز آمد ومأمون درسنه اثنیعشر وماتین (۲۱۲) محمد بن حمید طوسی را بجنگ او نامزد فرمود. او بعد از آنکه بیك سال و کسری با لشکر بابك محاربـه نمود بعز شهادت فایز گشت وکار بابك قوی شد وچون خبرقتل محمد بن حمید بمأمون رسید عبدالله بن طاهر بن حسین ذوالیمینین را ، کـه از قبل او والی مصر بود ، مخیر ساخت میان امارت خراسان ومغرب زمین وامارت آذربایجان و ارمینیه وحرب بابك . اوامارت خراسان اختیار کرد وبآن ناحیه رفت ، زیرا که برادرش در خراسان وفات یافته بود و هرج و مرج در آن دیار پیـدا شده و بعد از رفتن عبدالله طاهـر مهم بابك قوی تر گشت ».

ابن واضح یعقوبی درحوادث سال ۲۱۲ که ذکر ازوقایع آذربایجان میکند میگوید : مأمون طاهر بن محمد صغانی را حکمرانی ارمنستان وآذربایجان داده بود و گویند بلکه هرثمة بن اعین را ازهمدان فرستاد ووی آهنك عراق داشت پس بورثان رفت که از اعمال آذربایجان بود وبسر کردگان ارمنستان و فرماندهان لشکر آنجا نوشت و ایشان بمامون بیعت کردند وحکمران آنجا از سوی مخلوع (امین) اسحق بن سلیمان بود و عمروالحزون و نرسی وعبدالرحمن بطریق الران و گروهی ازبطریقان با او بودند وبرید بردعه رسید تامردم را وادارد پسرش را آنجا بیرون کنند وطاهر کارگزارمامون مرزهیر بن سنان تمیمی بالشکریان بسیارفرستاد وباهم روبروشدند وجنگ کردند . سپس اسحق بن سلیمان ویارانش شکست خوردند و پسرش جعفر بن اسحق بن سلیمان را برده کردند و وی را با اسیران دیگر نزد مأمون فرستادند و طاهرصغانی چند روز آنجا ماند تااینکه عبدالملك بن الجحاف سلمی که خلع شده بود برو بیرون آمد و برمردم بیلقان تاخت وطاهر را در شهر

بردعه شهر بند کرد وچند ماه درحصار بود و چون خبر بمامون رسید سلیمان بن احمد بن سلیمان هاشمی را حکمرانی داد و وی نزدیك شهر رسید وطاهرهم چنان محصور بود و اورا بیرون آورد وروانه کرد و بعبدالملك زینهارداد و کار آن‌سرزمین راست شد . سپس حاتم بن هرثمة بن اعین را حکمرانی ارمنستان دادند ووی بآن شهر رسید و درمیان معتزله و مردم زد و خوردی در گرفت و یکدیگر را کشتند و چیزی نمانده بود نابود شوند سپس باهم سازش کردند و حاتم ابن هرثمه در آن سرزمین تنها اندك مدتی ماند تا اینکه خبرمرگ پدرش هرثمه باو رسید و چون در آنجا مرد وی از بردعه بیرون رفت و به «کسال» فرود آمد و در آنجا با رویی ساخت وکار میگزارد تا اینکه خلع شد و ببطریقان و سرکردگان ارمنستان و به بابك و خرمیان نوشت و کار مسلمانان را در چشم ایشان بزرگ کـرد و بابك و خرمیان جنبش کردند و بابك بر آذربایجان دست یافت وچون خبر بمامون رسید یحیی بن‌معاذبن مسلم مولی بنی زهل را حکمرانی‌ارمنستان داد . . . یحیی‌بن‌معاذ جنگهایی کرد و درآنها کاری ازپیش نبرد ومامون مرعیسی بن محمد بن‌ابی‌خالد را فرماندهی سپاه داده بود واین در روزگارمخلوع بود وچون ازیحیی کاری‌ساخته نشد عیسی را حکمرانی آذربایجان وارمنستان داد و باو دستور داد که لشکریانرا آماده کند وبآنها ازمال خود روزی بدهد .

پس عیسی بن محمد ایشانرا ازمال خود روزی داد وایشان ازمردم سرزمین مدینةالسلام (بغداد) بودند وچون از بغداد رفتند دیگر در آنجا ازسپاهیانی که در فتنه بغداد بودند کسی نماند و چون بآن سرزمین رسید محمد بن الرواد ازدی و همه سرکردگان آنسرزمین نزد او رفتند وخود را برای جنگ با بابك‌آماده کرد وبابك در تنگه‌ای باو رسید و او را شکست داد وعیسی ازآنجا رفت وجایی درنك نکرد ویکی‌از سرکردگان باو بانگ زد که: ای‌ابوموسی ، بکجا میروی؟ گفت : درین جنگ‌کاری ازما ساخته نیست وبخت باما یارنیست وما ازجنگ بامسلمانان

هراسانیم . از آذربایجان بارمنستان رفت وسوادة بن عبدالحمید الجحافی برخاست، عیسی باو پیشنهاد کرد که حکمرانی ارمنستان را باو بدهد و جنگ نکند، پس با او جنگ کرد وپس از کوششی او را شکست داد و ارمنستان برعیسی بن محمد راست شد وکار بابك در بذ بالا گرفت ومامون مرزریق بن علی بن صدقه ازدی را حکمران کرد و ازو هم کاری برنیامد . سپس ابن حمید طوسی را حکمرانی داد وچون خبر خلع شدنش بزریق رسید اونیز برخاست ومحمد بن حمید بآن سرزمین رسید و زریق با او جنگید و محمد یارانش را کشت و سپس ازو زنهار خواست و وی زنهار داد و او را نزد مامون فرستاد . محمد بن حمید در آنجا ماند تا اینکه آن سرزمین را از کسانی که ازیشان باك داشت پاك کرد و چون توانست بجنگ بابك برود بجنگ اوشتافت وجنگ سختی درمیانشان در گرفت واودرهمه جنگها پیروز شد . سپس بجای تنگی رفت که زمین درشت وناهمواری بود و ابن حمید و گروهی که با او بودند پیاده شدند وپیروان بابك باو رسیدند و محمد با گروهی از سرکردگانش کشته شدند ولشکریان شکست خوردند وفرماندهی آن لشکررا مهدی بن اصرم که از خویشاوندان ابن حمید بود بدست گرفت واینواقعه در آغاز سال ۲۱۴ روی داد . چون محمد بن حمید کشته شد مامون مرعبدالله بن طاهر را حکمرانی داد و او را لوای سرزمین جبال و ارمنستان و آذربایجان بست و بقضاة وکارگزاران خراج نوشت که فرمان او را بردارند .

عبدالله بیرون رفت و در دینور ماند و بمهدی بن اصرم و محمدبن یوسف و عبدالرحمن بن حبیب که سرکردگان همراه محمدبن حمید بودند نوشت که در جایگاه خود بمانند . طلحة بن طاهر در خراسان مرد و مأمون جای اورا بعبدالله داد وعهد و لوای اورا با اسحق بن ابراهیم و یحیی بن اکثم قاضی القضاة فرستاد و عبدالله درآن سال بخراسان رفت ومأمون حکمرانی آذربایجان وجنگ با بابك را بعلی بن هشام سپرد وحکمرانی ارمنستان را بعبدالاعلی بن احمد بن یزید بن اسید

سلمی داد واو بدان سرزمین رفت ومحمدبن عتاب برجرزان (گرجستان) دست یافت و «صناریه» (یونانیان آسیای‌صغیر) با او یارشدند وابن‌عتاب با اوجنگ کرد وشکستن داد و او را در جنگ هنری و شناسایی نبود . سپس مأمون مرخالدبن یزیدبن مزیدرا حکمرانی داد و کسانی‌را که ازخاندانش درعراق در زندان‌بودند آزاد کرد وبجزیره فرستاد و گروهی بسیار ازمردم ربیعه را با او همراه کرد ووی بدان سرزمین رفت وچون بخلاط رسید سوادة‌بن عبدالحمیدالجحافی نزد او رفت واو زنهار دادش وسپس آهنگ‌نشوی کرد ویزیدبن حصن مولی‌بنی محارب بر آنجا دست یافته بود . یزیدبن حصن گریخت و بکسال رفت ودر آنجا ماند و کس نزد محمدبن‌عتاب فرستاد وازو زنهارخواست که فرمانبردار وی‌شود . خالد اورا زنهار داد ، پس گفت صفاریه فرمانبردار تواند . محمدبن عتاب باو گفت آنها فرمان نمیبرند . خالد بسوی ایشان رفت ودرجرزان با آنها جنگ کرد وشکستشان داد و ستورانشان را گرفت سپس بسازش دعوت کرد و صلح کرد که سه هزار رمکه (مادیان تخمی) و بیست هزار گوسفند بدهند و اندك زمانی آنجا ماند ... (۱) و «قیسیه» با ایشان تاختند وکاررا برخالد سخت گرفتند وعلی‌بن یحیی ارمنی باآن گروه بود وخالد وی را با گروهی برده کرد ونزد مأمون فرستاد و وی ایشان را باابواسحق معتصم سپرد وبخدمت او گماشت. سپس مأمون جای‌خالد را بعبدالله‌بن مصاد اسدی داد وخالد را نزد خود خواند وخالد ترسید که درباره او بدی کند و چون نزد اورفت اورا بخدمت برادرش معتصم گماشت وعبدالله‌بن مصاد اسدی بآن سرزمین رفت و درآنجا ماند تا درگذشت وپسرش جانشین او شد وکار آن سرزمین پریشان شد ومأمون مرحسن‌بن‌علی بادغیسی معروف بمامونی‌را حکمرانی داد و او بدان سرزمین‌رفت وکار همچنان پریشان بود ووی بامردم دژلقانین جنگید وآنجا را گرفت و بدبیل رفت ودرآنجا ماند وباسحق‌بن اسمعیل‌بن شعیب تفلیسی نوشت

۱ــ در اصل افتادگی دارد .

که خراج بفرستد واسحق رد کرد و فرستادگانش را باز گرداند و بتفلیس رفت وچون بآنجا نزدیک شد نزدیک وی رفت وخراج را باو داد و وی ازو در گذشت.

از ۲۱۲ ببعد جنگ لشکریان خلیفه بغداد بـا بابك سخت‌تر شده است. درین سال بنا برضبط ابن‌الاثیر محمدبن حمید طوسی ازجانب مأمون بجنگ بابك شد و اورا فرمان‌داد که از راه موصل رود وکار آن دیاررا راست کند و بازریق‌علی بن صدقه جنگ کند. محمد بن حمید بموصل رفت و سپاه خودرا بدانجا برد و لشکر دیگری از مردم یمن و ربیعه گردآورد و بجنگ زریق شتافت و محمد بن سید بن انس ازدی باوی بود. چون خبر بزریق رسید آهنگ ایشان کرد و در زاب دوسپاه بیك دیگر رسیدند. محمدبن حمید نزد زریق فرستاد و او را بطاعت خواند اما وی ازپذیرفتن آن طاعت سر پیچید ودرمیانشان جنگ سخت در گرفت و زریق وسپاهش درهم شکسته شدند و ازمحمد زینهار خواست و چون وی‌راز نهار داد نزد اورفت ومحمد اورا نزدمأمون فرستاد و مأمون بمحمد فرمان‌داد که همهٔ دارایی زریق‌را بستاند وروستاهای اورا ضبط کند. محمد فرزندان وبرادران زریق را بخواندوباایشان آن فرمان‌را درمیان نهاد وایشان‌هم فرمان خلیفه‌راپذیرفتند. پس محمدبن حمید بآذربایجان رفت و محمد بن سید را از سوی خود در موصل گماشت وچون حمید بآذربایجان رسید با مخالفان جنگ کرد ولیلی بن مره و کسانی‌راکه از در مخالفت درآمده بودند گرفت ونزد مأمون‌فرستاد وخودبجنگ بابك‌رفت. ابن‌قتیبه در کتاب‌المعارف جنك محمدبن‌حمید را با بابك درسال ۲۱۰ آورده است.

نظام‌الملك درسیاست‌نامه جنگهای محمدبن حمید را چنین روایت می کند: «درسال دویست و دوازده از هجرت، درعهد مأمون، چون خرم‌دینان خروج کردند، از ناحیت اصفهان، قومی ازباطینان بایشان پیوستند و فسادهـا کردند و بآذربایگان شدند و ببابك پیوستند ومأمون محمدبن‌حمیدالطایی‌را بحرب بابك

فرستاد ، تا با خرم‌دینان حرب کردند و فرموده بود تـا بازریق بن علی بن صدقه حرب کنند ، که او عاصی شود بود و در کوهستان عراق می گشت وغارت میکرد وکاروانها می‌زد ومحمد بن حمید بتعجیل رفت و از خزینهٔ مأمون چیزی نخواست ولشکر را ازخزانهٔ خویش مال داد و بحرب زریق شد وزریق را بگرفت ولشکر اورا هلاك کرد . مأمون شهر قزوین و مراغه و بیشتر آذربایگان او را داد . پس بحرب بابك رفت . میان اوومیان بابك شش حرب عظیم بود وآخرالامرمحمدبن حمید کشته شد وکار بابك بالا گرفت» .

مؤلف مجمل فصیحی مأمور شدن محمد بـن حمید را بجنگ بابك در سال ۲۱۳ ضبط کرده است .

جنگهای سال ۲۱۴

در ۲۱٤ باز جنگ دیگر در میان محمد بن حمید و بابك در گرفت ودرین جنگ محمد بن حمید کشته شد . سبب این بود که چون محمد بن‌حمید کسانی را که درراهها گماشته بودند شکست دادبسوی بابك رفت وسپاه وآذوقه فراهم آورد و جمع کثیری سپاهیان داوطلب از شهرهای دیگر برداشت و از راهـای تنگ و گردنها گذشت وچون ازهر کتلی می گذشت کسانی را ، ازهمراهان‌خود ، درآنجا بپاسبانی می گماشت تا اینکه بمحل هشتاد سرفرود آمد وخندقی کند وبرای ورود بسرزمین بابك باکسان خود رای زد وایشان رای دادند که بدان دیار برود وسمتی را معلوم کردند که از آنجا وارد شود . وی رای ایشان را پسندید وسپاه خود را تعبیه کرد . محمدبن یوسف بن عبدالرحمن طایی معروف بابوسعید رادرقلب‌لشکر وسعدی بن اصرم را در میمنه و عباس بن عبدالجبار یقطینی را در میسره گذاشت و محمد بن حمید خود باگروهی درپی ایشان جای گرفت ومراقبشان بود و ایشان را گفت اگردر صفها رخنه‌ای افتد آنرا ببندند وبابك از کوه بریشان مسلط بود و

مردان خود را بکمین ایشان نشاند ودر زیر هر تخته سنگی گروهی جا داد وچون سپاه محمدبن حمیدپیش رفت ولشکریان از کوه بالا رفتند وتا سه فرسنگ رسیدند آن جمع از کمینگاه خود بیرون جستند وبابك با سپاه خود برسرایشان تاخت و ایشان را درهم شکست و ابوسعید و محمد بن حمید سپاه خود را بپایداری فرمان می‌دادند اما سودی نبخشید وآن لشکرهزیمت گرفت ومحمد بن‌حمید بجای‌خود بود اما سپاهیانش میگریختند وجان بدرمی‌بردند . چون خرم‌دینان وی را دیدند واز جامه ورفتارش دانستند که پیشوای آن گروهست بروتاختند و زوبینی براسبش زدند واوبزمین افتاد و کشتندش . این محمدمردی پسندیده وبخشنده بودوشاعران بسیار وی را مرثیت گفتند و چون این خبر بمأمون رسید هراسان شد وعبدالله بن طاهررا بجنگ بابك مأمور کرد واو در دینور ماند وسپاه خود راآراست .

نظام‌الملك درسیاست‌نامه دربیان این‌واقعه مینویسد : «خرم دینان باصفهان باز شدند و مأمون از کشتن محمد عظیم دلتنگ شد . درحال عبدالله طاهر را ، که والی‌خراسان‌بود ، نامزد کرد وبحرب بابك فرستاد وهمه ولایت کوهستان وآنچه گشاده بودند وآذربایجان بدوداد وعبدالله برخاست ، بآذربایجان شد . بابك با اومقاومت‌نتوانست کردن ، دردژی گریخت سخت‌محکم ولشکراووجمع خرم‌دینان بپراکندند» .

ابن‌قتیبه در کتاب المعارف درهمین باره مینویسد که . چون محمد بن‌حمید در ۲۱٤ کشته شد مأمون عبدالله بن طاهر را ، که در دینور بود ، حکمران جبل کرد ، که بخراسان رود و علی بن هشام را بجنگ بابك بفرستد . ابن طیفور در کتاب بغداد دروقایع همین سال‌مینویسد : مأمون عبدالله‌بن طاهررا ولایت خراسان داد و اورا مأمورجنگ بابك کرد و او دردینور ماند وسپاه فرستاد . سپس مأمون علی بن هشام را بجنگ بابك فرستاد .

مؤلف منتظم ناصری نیز ولایت علی بن هشام را در جبل و قم و اصفهان و

آذربایجان درهمین سال آورده است .

در باره مأموریت عبدالله بن طاهر ابوحنیفه دینوری در اخبار الطوال چنین مینویسد : چون کار بابك بالا گرفت مردم پریشان شدند و فتنه بالا گرفت و آغاز کارش این بود که هر که در گردا گرد بذ بود میکشت وشهرها و روستاها را ویران میکرد ، تا اینکه کارش بالا گرفت ورسیدن بوی دشوار بود وشکوهش بسیار شد و چون این آگاهی بمأمون رسید عبدالله بن طاهر ابن حسین را باسپاه فراوان بجنگ وی فرستاد وعبدالله رفت ودراطراف دینور جا گرفت ، درجایگاهی که امروز بقصر عبدالله بن طاهر معروفست . پس از آنجا رفت تا نزدیك بذ رسید وکار بابك سخت شد ومردم ازو هراسان شدند وبا اوجنگیدند ودست برونیافتند و گروهی از سر- کردگان کشته شدند واز آنجمله محمد بن حمید طوسی بود که ابوتمام درمرثیت اوقصیده‌ای سروده است .

جنگهای ۲۱۷ و ۲۱۸

در ۲۱۷ بگفته ابن طیفور مأمون حکمرانی جبال وجنگ با خرم دینانرا بطاهر بن ابراهیم سپرده‌است ووی پنج‌روزمانده‌ازشعبان آنسال از بغداد بیرون‌شد .

در همانسال ۲۱۷ مأمون علی بن هشام را کشت و سبب آن بود که مأمون وی را حکمران آذربایجان و جز آن کرده بود وچون دانست که بیداد میراند و مال مردم می‌ستاند ومردم را میکشد ، عجیف بن عنبسه را برو فرستاد و او دانست که علی بن هشام دراندیشه آنست که بکشدش و ببابك بپیوندد و چون برو دست یافت نزد مأمونش بـرد و مأمون اورا بکشت و برادرش حبیب را نیز بکشت در جمادی‌الاولی آنسال وسرعلی را درعراق وخراسان وشام ومصر گرداندند .

در ۲۱۸ بگفته ابن‌الاثیر بسیاری ازمردم جبال وهمدان واصفهان وماسبذان وجزان دین‌خرمی‌را پذیرفتند و گردآمدند ودرهمدان لشکر گاه ساختند . معتصم

بریشان سپاه فرستاد و اسحق بن ابراهیم بن مصعب با آن سپاه بود و اورا در ماه شوال این سال مأمور جبال کرد واسحق درروستای همدان با این مردم روبرو شد وشصت هزارتن ازایشانرا کشت و کسانی که مانده بودند بروم گریختند.

نظام الملك درسیاست نامه درحوادث این سال چنین مینویسد: «چون سال دویست و هژده اندر آمد دیگر باره خرم دینان باصفهان و پارس و آذربایگان و جمله کوهستان خروج کردند، بدانکه مأمون بروم شده بود وهمه یك شب وعده نهاده بودند و بهمه ولایت ها وشهرها کار راست کرده، شب خروج کرده، شهرها غارت کردند ودر پارس بسیار مسلمانان کشتند و زن و فرزندان برده کردند و در اصفهان سرایشان مردی بود، علی مزدك، از در شهر بیست هزار مرد عرض داد وبا برادر بکوه شد وبودلف غایب بود وبرادرش معقل بکوه بود، با پانصدسوار، مقاومت نتوانست کرد، بگریخت وببغداد رفت. علی مزدك کوه بگرفت وغارت کرد و هر کرا یافت، از اهل اسلام، بکشت و فرزندان عجلیانرا برده کرده و بازگشت بآذربایگان، تا ببابك پیوندد وازجوانب خرم‌دینان روی ببابك نهادند. اول دههزار بودند، بیست وپنجهزار شدند ومیان کوهستان شهر کی هست، آنرا شهرستانه خوانند، آنجا جمع شدند و بابك بدیشان پیوست. پس معتصم اسحق را با چهل هزارمرد بجنگ ایشان فرستاد واسحق ناگاه برسرایشان شد و جنگ درپیوست وهمه را بکشت، چنانکه بحرب اول از خرم دینان صد هزار مرد کشته شد و جمعی قصد اصفهان کردند و قریب دههزار مرد با برادر علی مزدك سراها و روستاهای اصفهان غارت کردند وزن وفرزندان برده بردند وامیر اصفهان علی بن عیسی غایب بود. قاضی واعیان بحرب ایشان شدند وازجوانب فرو گرفتند وظفر یافتند وبسیار بکشتند وزن وفرزندان ایشان برده بردند».

آغازاین قیام خرم دینان در روزگار مأمون ودر پایان زندگی وی بوده و درصدد برآمده است که ایشان را دفع کند، اما درهمین میان درگذشته است وپس

از وی معتصم بدفع ایشان پرداخته ، چنانکه حمدالله مستوفی در تاریخ گزیده میگوید : « در آذربایجان بابك دشمن دین لعنه‌الله دعوت دین‌مزدکی آشکارا کرد . مأمون محمد بن حمید طوسی را بجنگ او فرستاد . بابك اورا بکشت وکار بابك قوت گرفت . مأمون پیش از آنکه تدارك کند درسابع رجب‌سنه‌ثمان عشر و ماتین (۷ رجب سال ۲۱۸) در گذشت » .

جنگهای سال ۲۱۹

در سال ۲۱۹ اسحق بن ابراهیم درجمادی الاولی وارد بغداد شد و از اسیران خرم دینی گروه بسیاری با وی بودند و گویند بجز زنان و کودکان صد هزار تن از ایشان را کشت .

در همین سال ۲۱۹ بود که گروهی از خرم دینان که درجنگ همدان جان بدربرده بودند بسرزمین روم گریختند و بتئوفیل **Théophile** امپراطور قسطنطنیه پناه‌بردند وچندی بعد که بابك راسپاهیان بغداد محاصره کردند وکار بروتنگ شد نامه‌ای بآن امپراطور نوشت وازویاری خواست واونیز وعدهٔ یاوری‌داد وبتهیهٔ‌سپاه و تجهیزات پرداخت . درهمین زمان مازیار هم در طبرستان آغاز مخالفت با دربار بغداد گذاشت و چنانکه پس ازین بیاید افشین هم در باطن با ایشان همداستان بود و از چهار سوی چهارتن یعنی تئوفیل و بابك ومازیار وافشین در برانداختن اساس خلافت بغداد می کوشیدند ویگانگی با یك‌دیگر داشتند چنانکه درسال ۲۲۳ تئوفیل بنا بوعده‌ای که ببابك داده بود بیاری وی سپاه بقلمرو خلافت کشید و جمعی از مسلمانان را کشت و گروهی ازیشان را ، که از آن جمله بیش از هزار زن بود ، باسیری برد . معتصم برای دفع‌این فتنه نخست بقلع‌وقمع بابك پرداخت ، چنانکه پس ازین بتفصیل خواهد آمد ، افشین را مأمور جنگ وی کرد ، باآنکه درنهان افشین با بابك ومازیار همدست بود ودرمیانشان مکاتبه بود .

دربارهٔ همداستانی مازیار با بابك ابن اسفندیار در تاریخ طبرستان می گوید: «مازیار بابك مزدکی دیگر ذمیان مجوس را عملها داد و حکم برمسلمانان، تا مسجدها خراب میکردند و آثار اسلام را محو میفرمودند». سپس در جای دیگر می نویسد که مازیار خود بعبدالله بن طاهر چنین گفته است: «که من و افشین خیدر بن کاوس و بابك هرسه از دیرباز عهد و بیعت کرده‌ایم و قرار داده بر آنکه دولت از عرب بازستانیم و ملك و جهانداری با خاندان کسرویان نقل کنیم، پریروز بفلان موضع قاصد افشین بمن رسید و مرا چیزی در گوش گفت. من خوشدل شدم. عبدالله طاهر گفت: چه بود آنکه ترا اعلام کرد؟ مازیار گفت: نگویم. بتملق و تواضع الحاح کرد، تا مازیار گفت: سوگندی دیگر بخورد. عبدالله سوگند خورد. مازیار با او درمیان نهاد که بمن پیام آورد، ازافشین، که فلان روز وفلان ساعت معتصم وپسران اوهارون الواثق وجعفر المتوکل را، هلاك خواهیم کرد...»

سرانجام افشین برای دلجویی معتصم بابك را بفریب اسیر کرد وسپس معتصم تئوفیل را نیزشکست سخت داد وآن فتح معروف عموریه روی داد. تئوفیل دومین پادشاهان سلسلهٔ فریژی از امپراطوران بیزنتیه بود، پسر میخائیل بن جورجس معروف بمیخائیل دوم که درسال ۱۹۳ هجری بامپراطوری رسید ودو سال بعد در ۱۹۵ عزلش کردند وباردیگر درسال ۲۰۰ بمقام خود بازگشت ودر ۲۱۳ مرد وپس ازو پسرش تئوفیل بپادشاهی نشست وتا سال ۲۳۵ امپراطور بود. همین پناه دادن بایرانیان خرم دینی و هوا خواهی از بابك سبب یك سلسله جنگهای متمادی در میان وی ومعتصم شد و سرانجام بفتح عموریه انجامید که پس از پنجاه و پنج روز محاصره سپاهیان بغداد آن شهر را گرفتند وسی هزار مردم آنرا کشتند و شهر را چنان ویران کردند که تا این اواخر جایگاه آن‌هم معلوم نبود ودرین فتح بطریق عموریه راکه یاطس نام داشت اسیر کردند وبسامرا آوردند وچون در زندان مرد پیکرش را نزدیك پیکر بابك بدار آویختند.

جنگهای سال ۲۲۰

درسال بعد یعنی در ۲۲۰ معتصم افشین را مأمور جنگ بابك کرد . نام افشین خیدریا خنیدر پسر کاوس بود که برخی ازمؤلفان بخطا « حیدر » ضبط کرده‌اند . افشین از زمانهای قدیم لقب و عنوان پادشاهی امیران محلی اسروشنه در اقصای ماوراءالنهر بود که حکمرانی آن دیار را از زمان سامانیان پدر بر پسر داشتند ، اسروشنه یاسروشنه که امروز بیشتر « استروشنه » می نویسند هنوز از آبادیهای درجهٔ دوم جمهوری شوروی ازبکستانست . در ۲۰۷ که مأمون حکمرانی خراسان را بطلحه پسرطاهر ذوالیمینین داد احمدبن ابی خالدرا بپیشکاری او بخراسان فرستاد واحمد بماوراءالنهر رفت وبا کاوس پسرسارخره افشین آن دیار ، پدر افشین خیدر بن کاوس ، جنگ کرد واورا با دوپسرش خیدر و فضل برده کرد وببغداد فرستاد . طلحه ازین فتح چنان شادمان شد که سه هزارهزار (سه میلیون) درم باحمدابن خالدبخشید. کاوس پسرسارخره دربغداد ماند وهمانجا مرد ودو پسروی نزد مأمون ماندند و تربیت یافتند وکم کم از نزدیکان دربار خلافت شدند ، چنانکه افشین در دربار معتصم بزرگترین امیر بود .

ازنخست که کار افشین بالاگرفت درمیان وی وخاندان طاهریان که درآن روزگار در دربارخلافت بسیارمتنفذبودند ومخصوصاً عبدالله‌بن‌طاهر که بزرگترین امیر دربار بود واسحق بن ابراهیم‌بن‌مصعب پسرعم پدرش که امیر بغدادبود وازسوی دیگردرمیان وی واشناس ترك که اوهم ازکارگزاران بزرگ دربار بود هم چشمی سخت درگرفت و افشین برای اینکه طاهریان را ناتوان کند و از پای در آورد ببدخواهان خلافت متوسل میشد،چنانکه منکجور اسروشنی ازخویشان وی درسال ۲۱۷ در آذربایجان بتحریك‌او بنیاد مخالفت گذاشت ودرین‌سال گرفتار و کشته‌شد.

مازیار نیز با افشین همداستان بود و پیش‌ازین گذشت که خود در گرفتاری

گفته است من و افشین خیدر بن کاوس و بابك از دیر باز با یك دیگر پیمان بسته بودیم که کشور را از تازیان بستانیم و بخاندان ساسانیان باز گردانیم . پس از کشته شدن بابك و شکست تئوفیل امپراطور بیزنتیه در ۲۲۳ و کشته شدن مازیار در ۲۲۵ دشمنان افشین سرانجام بروچیره شدند و در همان سال ۲۲۵ معتصم افشین را هم کشت.

آغاز مأموریت افشین بجنگ بابك در ۲۲۰ بود و وی تا ۲۲۳ سه سال در آذربایجان با بابك می‌جنگید تا سرانجام وی را بفریب گرفتار کرد . سبب اینکه افشین از بابك رو بر گرداند و بگرفتاری اوتن در داد این بود که پس از آنکه روزگاری افشین با بابك جنگ کرد و در برانداختن او کوتاه می‌آمد معتصم پنداشت که وی از عهدهٔ بابك بر نمی‌آید و خواست طاهریان را هم درین کار وارد کند وازیشان یاری بخواهد وچون افشین دید که اگر طاهریان بر بابك چیره شوند باز بر نیروشان دردربار خلیفه خواهد افزود برای اینکه این توانایی نصیب رقیبان طاهری او نشود و خود ازینکار بهره یابد ناچار بابك را فدای توانایی خویش و ناتوان کردن رقیبان خود کرد .

جنگهای زمان معتصم

یاقوت درمعجم البلدان در کلمه «ارشق» مینویسد : ارشق بفتح وسپس سکون وفتح شین نقطه دار وقاف کوهی در سرزمین موقان از نواحی آذربایجان ونزدیك بذ شهر بابك خرمی .

جای دیگر در کلمه « خرمی » میگوید : بضم اول وتشدید دوم و تفسیر آن بفارسی سرورست و آن روستاییست در اردبیل ، نصر میگوید بگمانم خرمیان که بابك خرمی ازیشان بود منسوب بدانند و میگویند خرمیه فارسیست و معنای آنکسانیست که ازشهوات پیروی میکنند وآنها را مباح می‌دانند .

جای دیگر در کلمه « دروذ » میگوید : در پایان آن ذال نقطه دار . . . شعر

ابو تمام دلالت دارد بر آنکه جاییست در مرزهای آذربایجان زیرا در ستایش ابوسعید ثغری گفته است :

وبالهضب من ابرشتويم و درود علت بك اطراف القنافاعل وازدد

و ابرشتویم آنجاست ودرین قصیده یاد ازجنگ او با بابك خرمی کرده است ودر قصیده دیگر درستایش معتصم میگوید :

و بهضبتي ابرشتويم و درود لقحت لقاح النصر بعد حيال ...

فليشكروا جنح الظلام ودروذا فهم لدروز والظلام موالي

جای دیگر در کلمه « سند بایا » گوید : بکسر اول و سکون دوم و پس از دال بی‌نقطه بایی که یك نقطه دارد ومفتوحست و سپس یای آخر حروف جاییست در آذربایجان در بذ از نواحی بابك خرمی ابو تمام در ستایش ابوسعید محمد بن یوسف گفته است :

رمى الله منـه بابكا و ولاته بقاصمة الاصلاب في كل مشهد

فتى يوم بذالخرمية لم يكن بهياته نكس ولا بمعرد

قفا سندبايا والرماح مشيحة تهدى الى الروح الخفى فتهتدى

جای دیگر در کلمهٔ « سورین » میگوید : بکسر راء دهی در نیم فرسنگی نیشابور . . . در تاریخ دمشق آمده که ابراهیم بن نصر بن منصور ابواسحق سورینی که سورانی فقیه هم گفته‌اند و سورین کوییست در بالای نیشابور ، سفری بشام رفت . . . محمد بن الحکم خبر داده است که وی ابراهیم بن نصر سورینی را در لشکر محمد بن حمید طوسی در دینور درجنگ با بابك دیده و ابراهیم بن نصر را در ۲۱۰ کشته یافته است .

جای دیگر در کلمهٔ طبرستان در بارهٔ مازیار پسر قارن مینویسد . . . او را بسرمن رای بردند در سال ۲۲۵ و در برابر معتصم بشمشیرش زدند تامرد و در سرمن رای با بابك خرمی بر تپه‌ای که روبروی مجلس شرطه‌است بدار کشیده شد.

جای دیگر در کلمهٔ « قران » گوید : بضم ، قصبهٔ بذین در آذربایجان که بابك خرمی در آن جایگاه داشت .

جای دیگر در کلمهٔ « کذنج » می گوید : بدو حرکت و در پایان آن جیم نام دژی و سرزمینی در آذربایجان از جایگاههای بابك خرمی و این کلمه بیگانه است و معنای آن جایگاهست و معرب شده است ، ابو تمام آن را جمع بسته و گفته است :

و ابر شتویم والکذاج وملتقی سنابکها والخیل تردی وتمزع

وپیداست که این کلمه معرب کلمه « کده » یا « کذه » فارسیست .

جای دیگر در کلمهٔ « کلان روذ » گوید معنای آن رود بزرگست و آن در آذربایجان نزدیك بذ شهر بابکست و افشین هنگامی که با بابك میجنگید در آنجا فرود آمد . احتمال میرود جایگاهی که نام آن درجاهای دیگر «بلال رود» و « دوال رود» نوشته شده همینجا باشد وچنان مینماید که بلال رود و دوال رود تحریف همین کلمه کلانرود باشد .

جای دیگر در کلمهٔ مراغه میگوید : بفتح وغین نقطه دار شهر مشهور بزرگ و بزرگترین ومشهورترین شهر آذربایجان . . خزیمة بن خازم در خلافت رشید حکمران ارمنستان وآذربایجان شد وباروها و دژهای آنرا ساخت وآنرا آبادان کرد ولشکریان بسیار در آنجا گماشت سپس چون بابك خرمی پیداشد مردم بآنجا پناه بردند ودر آنجا فرود آمدند وجایگاه ساختند و در آن متحصن شدند . .

جای دیگر در کلمهٔ « ورثان » می گوید : بفتح و سپس سکون و در پایان آن نون و سلفی بحرکت راء آورده ، شهریست که در پایان مرز آذربایجانست واز آنجا تادرهٔ الرس دوفرسنگست و در میان ورثان و بیلقان هفت فرسنگ و در کتاب الفتوح آمده که ورثان درسرزمین آذربایجانست و آن با ارشق در روزگار بابك زبانزد شد . .

بجز این نواحی و آبادیها که در کتابهای مختلف ذکری از آنها در ضمن حوادث روزگار بابك شده اکنون در آذربایجان دهی هست بنام «بابکان» که در کتاب «اسامی دهات کشور» (ص۱۵۱) جزو دهستان قطور درمیان خوی وشاهپور نام‌برده‌اند واحتمال بسیارمیرود که از آبادانی‌های زمان بابك بوده باشد و بمناسبت نام بابك آنرا «بابکان» خوانده باشند.

مطهربن طاهر مقدسی در کتاب البدء والتاریخ (چاپ پاریس - ج ۳ ص ۹) که درحدود سال ۳۵۵ تألیف کرده‌است دربارهٔ بابك میگوید: «اما ثنویان ایشان به پیامبری ابن‌دیصان وابن‌شاکر و ابن‌ابی‌العوجاء و بابك خرمی ودیگران قایلند و در نزد ایشان زمین هرگز ازپیامبر تهی نماند».

جای دیگر (ج ٦ ص ۱۱۲) درحوادث زمان مامون‌می نویسد: «درروزگار او خرمیان جنبیدند و بابك مدعی بود که روان جاویدان درو دمیده شده است ومأمون محمدبن‌حمید را بجنگ اوفرستاد ومحمد بن‌حمید با بسیاری‌ازهمراهانش کشته شدند».

سپس جای دیگر (ج ٦ ص ۱۱٤ - ۱۱۷) می گوید: «داستان بابك خرمی آورده‌اند که وی برشد نرسیده بود ومادرش زنی یك چشم بود وتنگدست ازدهای آذربایجان، مردی از نبطیان سواد که او را عبدالله میگفتند شیفته اش شد و ازو بارگرفت واو کشته شد و بابك درشکم بود ومادرش اورا زاد وکارمیکرد که گذران وی را فراهم کند و بسیار کوشید تا وی پسری با حزم شد. مردم آن ده برای چراندن اورا بکار گماشتند و خورش شکم و پوشش تنش را میدادند. پنداشته‌اند روزی برای او خوراك ببرد و وی درسایهٔ دیواری خفته بود و وی موی تنش را دید که برخاسته است و از بن هرمویی قطره خونی روانست. گفت: «برای این پسرمن پایه‌ای بلند خواهد بود. درهمین کوهستان گروهی از خرمیان بودند و ایشان را دو پیشوا بود که باهم کشمکش‌داشتند و با یکدیگر نمی‌ساختند؛ یکی

را جاویدان و دیگری را عمران میگفتند. جاویدان برای کاری بده بابك رفت، او را دید و بچابکی او پی برد. او را ازمادرش بمزدوری گرفت و بسرزمین خود برد. گوینـد زن جاویدان فریفته او شد و راز های شوهرش را بـرو گشاد و از اندوختها و خزانهایش اورا آگاه کرد. چندی نگذشت که جنگ میان جاویدان وعمران روی داد وجاویدان زخم برداشت واز آن مرد. زن جاویدان دعوی کرد که بابك را درین کار جانشین خود کرده است و روانش در وی دمیده شده است و آنچه از پیشرفت و پیروزی شمارا نوید داده است بدست وی بشما خواهد رسید و این بدان سبب بود که خرمیان هر بامداد وهرشام امید جنبش داشتند. پس از آن مردم ازو پیروی کردند و گواهی این زن را راست گرفتند وبابك پیروان خود را بران نواحی و دهها گماشت و ایشان اندك مایه و خوار بودند و ایشان را شمشیر وخنجر داد وفرمود که بدهها وخانهای خویش باز گردند ومنتظر بهره سوم از آن شب باشند، چون آنهنگام فرا رسد برمردم بیرون آیند و مردی و زنی و جوانی و کودکی از دور ونزدیك نگذارند مگر آنکه پاره کنند و بکشند. آنگروه این کار را کردند و بامداد مردم این دهها بدست خرمیان کشته شدند و ندانستند این فرمانرا که داده‌است و انگیزه آن چیست. هراس سخت و بیم فراوان مردم را در گرفت وبیدرنگ آنها را بجاهایی که دورتر بود فرستاد وهر کرا ازمردم یافتند چه خرد وچه بزرگ وچه مسلمان و چه ذمی می کشتند تا اینکه‌آن مردم بکشتار خو گرفتند وراهزنان و بیسر و پایان و فتنه جویان و پیروان آیین‌های ناستوده بروگرد آمدند. لشکریانش بسیار شدند چندانکه سوارانش به بیست هـزار تن رسیدند، بجز پیادگان. شهرها و دهها را گشادند. چشم زهره از مردم گرفت و بآتش سوخت و در تباهی فروبرد و کمتر رحم ودلسوزی داشت ولشکریان بسیار دربار را شکست‌داد وفرماندهان چندرا کشت و در برخی از کتابها آورده‌اند که از جمله آنچه بیاد مانده هزارهزارتن‌را ازمرد وزن و کودك کشت ودرتاریخ آورده‌اند

که جمع کسانیکه بابك کشته‌است دویست وپنجاه وپنج هزار وپانصدتن بوده‌است وخدا داناترست . پس معتصم‌مرافشین را فرستاد که با بابك روبروشود وحکمرانی همه جبال را باو داد و وظیفه او را چنین قرار داد که هرروز که سوارشود ده هزار درهم و هرروز که سوار نشود پنج هزار درهم بجز روزی و جیره ومعاون وآنچه از حکمرانی جبال باومیرسد بگیرد وهنگامی که میرفت هزارهزار درهم باو بخشید . افشین یکسال با او برابری میکرد و بابك ازو چند دفعه شکست خورد و دوباره بجنگ آمد . بابك ببذ پناه‌برد که شهری استوار بودوچون مرگش نزدیك شد کار بروتنگ گشت گریزان باخاندان وفرزندان‌خودبیرون آمد که درجامه بازرگانان بارمنستان رود . سهل‌بن سنباط نصرانی یکی از بطریقان ارمنستان شناختش و وی پیش از آن بردهٔ اوشده ومال بسیارداده بود که جانش را بدربرد واونپذیرفته بود وخود با مادر وخواهر و زنش دربرابر وی گرد آمده بود واین‌ملعون هرگاه مردم را با زنانشان برده میکرد با ایشان همین‌کار روا میداشت . پس ویراگرفت و نزد افشین‌فرستاد ومعتصم دوهزار هزار (درهم) بکسی که اورا زنده بیاورد نوید داده بود هزار هزار بکسیکه سرش را بیاورد نوید داده بود وبرای سهل‌بن سنباط دوهزار هزار فرستادند واختیار دادند که حکمرانان سرزمین خودرا برگزیند . افشین بابك‌را نزد معتصم بـرد و او درسرمن‌رای بود و فرمـان داد دستان و پاهایش‌را ببرند و درسال ۲۳ (۲۲۳) بدار کشیده شد و گروهی پنداشته‌انـد که چون بابك ملعون دستش را بریدند خون خود را برویش مالید و خندید تامردم ببینند که ازدست بریدن دردش نیامد و روان وی چیزی از آن حس نمیکند و این از بزرگتریـن گشایشها دراسلام بود وروز گرفتاری وی جشن مسلمانـان بود و آنروز آدینه بود و چهارده روز گذشته از رمضان سال دویست و بیست وسه . پس معتصم پایـه افشین را بالا برد وتاج باوبخشید و دو گردن بند آراسته بمرواریـد و گوهر ودو بازوبند وبیست هزار هزار درهم باو داد و سرایندگان را فرمان داد

که او را بستایند و ازوپاداش بگیرند ...

اینکه مطهر بن طاهر درپایان این قسمت روز گرفتاری بابك‌را ۱۴ رمضان ۲۲۳ نوشته است درست نیست و چنانکه پیش‌ازین گذشت و پس ازین خواهد آمد تاریخ گرفتاری بابك چنانکه در مأخذ معتبر آمده دهم رمضان ۲۲۲ بوده است یا درست‌تر آنکه درین روز شهر بذ را گرفته اند و اگر در همان‌روز بابك گرفتار شده باشد دهم رمضان می‌شود. چنان مینماید که آنچه درمتن از تاریخ روز و ماه آمده درستست و در اصل ۱۴ رمضان ۲۲۲ بوده است و در تاریخ سال اشتباهی رخ داده وبدین گونه بابك چهارروز پس‌از گشاده شدن شهر بذ یعنی در ۱۴ رمضان۲۲۲ گرفتار شده است.

مسعودی درمروج‌الذهب نخست درباره سرزمینی که‌بابك درآنجاحکمروایی کرده است شرحی دارد و درآغاز ازدیوار معروف دربند سخن‌میراند ومی گوید: «اگرخدای عزوجل بحکمت لطیف وقدرت بسیار ورحمت بربندگان خویش‌منت برمردم نگذاشته وشاهان ایران‌را بساختن شهر دربند (الباب والابواب) کامیاب نکرده بود و دیواری را که از آن یاد کردیم در خشکی و دریا و کوه و دژها را نساخته بودند و مردمی را که از امم درآنجا نشسته‌اند نشانده بودند و پادشاهان برایشان نگماشته بودند شاهان خزر والان وسریر و ترك وجز ایشان از اممی که یاد کردیم سرزمین بردعه و الران و بیلقان و آذربایجان و زنجان و ابهر وقزوین و همدان و دینور و نهاوند وجز آن را که یادکرده ایم که از راه کوفه و بصره از آنجا بعراق میروند گرفته بودند. جز آنکه خدای بدانچه‌آوردیم راه را برایشان بست مخصوصاً با ناتوانی اسلام درین زمان و فرورفتن آن و پیدا شدن رومیان برمسلمانان و تباه شدن کار حج و گسسته شدن جهاد و بریده شدن راهها و تباهی شاهراهها وتنها روی هرسر کرده وچیرگی وی برسرزمینی که در آن هست مانند کارهای ملوك‌الطوایف پس‌از نابود شدن اسکندر وپیش‌از آنکه اردشیر بن بابك بن

ساسان بپادشاهی برسد ووی مردم را همداستان کرد و باهم گرد آورد وز نهارخواری کرد و کشوررا آبادان کرد تا آنکه خدای محمد صلعم را فرستاد ووی رایت‌های کفررا فرونشاند و آیین‌های ملل را ازمیان برداشت و اسلام بیش ازپیش کامیاب شد تا امروز که ستونهای آن لرزنده وبنیاد آن لغزنده شده است وآن سال ۳۳۲ درخلافت ابواسحق ابراهیم المتقی بالله امیرالمؤمنینست وخدای بدانچه آرزومیکنیم یاری کند. در بندرا اخبار بسیارست درباره ساختمانهای شگرف آن که کسری بن قبادبن فیروز که پدر کسری انوشیروان باشد در جایگاه معروف بمسقط از شهر و سنگ بست ودیوارهایی که در سرزمین معروف بشروان ساخته که بنام سورالطین (دیوار گلی) معروفست و دیوار معروف سنگی معروف ببرمکی و آنچه پیوسته بسرزمین بردعه است بنانهاده ، اما ازذکر آن خودداری کردیم زیرا که در کتابهای پیشین خود آورده‌ایم.

اما رودکر آغاز آن سرزمین خزرست در کشور گرجیان وازسرزمین ابخاز میگذرد تا اینکه بمرز تفلیس میرسد و در میان آن بدو پاره میشود و در سرزمین سیاوردیه روانست و ایشان گروهی از ارمنیانند که دلاور و سخت کوشند چنانکه اخبارشان را آوردیم و تبرزین های معروف بسیاوردی که سیابجه و دیگران از لشکریان ایرانی آنها را بکارمیبرند بنام آنهاست . این رود معروف بکرروانست تا اینکه بسه میلی بردعه میرسد و در برداج از شهرستانهای بردعه روانست و در نزدیکی صناره رود الرس بآن میریزد و آغاز آن از شهر طرابزنده است تا اینکه بکر می‌پیوندد وبا آن می آمیزد وباهم بدریای خزر می‌ریزند وجریان رود الرس درسرزمین بذینست که سرزمین بابك خرمی درخاك آذربایجان باشد وازپای کوهی میگذرد معروف بکوه ابوموسی در سرزمین الران و درین گروهی از مردم‌اند در سرزمین الران و درآن خاکست و رود الرس ازشهر ورثان میگذرد و بجایی که ریزشگاه آنرا در ده معروف بصناره یادکریم میرسد و آنرا نیزیاد کردیم . »

پیداست در جایی که مروج الذهب نام پدر انوشیروان «کسری ابن قباد بن فیروز» نوشته شده درست نیست و بیشتر بدان می‌ماند که کاتب تحریف کرده باشد و در اصل «کسری قباد بن فیروز» بوده زیرا که پدر نوشین روان حتماً قباد نام داشته است و نه خسرو (کسری) و کسری در سیاق زبان تازی بخسرو نوشین روان و بازماندگان وی تا پایان سلسله ساسانی گفته‌شده وازین‌جا پیداست که مسعودی این لقب را درباره پدر نوشین روان یعنی قباد هم بکار برده است.

مسعودی درجای دیگر ازهمین کتاب مروج‌الذهب پس از ذکر واقعهٔ کشته شدن ابومسلم خراسانی درشعبان ۱۳۶ می گوید: «چون خبر کشته شدن ابومسلم بخراسان و بجاهای دیگرازجبال رفت خرمیان پریشان شدندوایشان طایفه‌ای‌اند که مسلمیه نیز نامیده میشوند و ابومسلم را پیروی میکنند و امام میدانند وپس‌از مرگ وی باهم درافتادند، برخی می‌پنداشتند که نمرده‌است ونمی‌میرد مگر آنکه سراسر جهان را از داد پر کند و گروهی اورا مرده می‌دانستند و دخترش فاطمه‌را امام میشمردند وایشان را فاطمیه میگویند وبیشترخرمیان درین‌زمان که سال۳۳۲ باشد کودکیان ونورشاهیانند(۱) وآنها بزرگترین فرقهای خرمیانند وبابك‌خرمی که برمأمون ومعتصم در بذین ازسرزمین الران و آذربایجان بیرون آمد وبزودی خبروی وخبر کشته شدنش دراخبار معتصم‌خواهد آمد واگرخدای بخواهد درین کتاب ایراد خواهد شد ازایشان بود وبیشتر خرمیان درسرزمین خراسان و ری و اصفهان و آذربایجان و کرج ابودلف و برج و جایگاه معروف برد و ورسنجان و سپس درسرزمین صیمره وسیروان واریوجان درسرزمین‌ماسبذان وجزان درآبادیهای دیگرند وبیشترشان درروستاها وبیرون‌شهرها جای گرفته‌اند وپیش‌خود امیدوارند که در آینده پیروزشوند وکارشان بالاگیرد وایشان درخراسان وجاهای دیگر بنام باطنی معروفند وما در کتاب مقالات فی‌اصول الدیانات خود درباره مذاهب و فرق

(۱) دراصل: الکراکیه واللود شاهیه

آنها سخن رانده‌ایم و پیش ازماهم مؤلفان کتابهای مقالات آورده‌اند . خرمیان چون کشته شدن ابومسلم را در خراسان دانستند مردی ازمیانشان بیرون آمد که اورا سنفاد(۱) میگفتند واز نیشابور بود و بخونخواهی ابومسلم برخاست و با لشکریان بسیار از سرزمین خراسان بری رفت و بر آنجا و بر کومش (قومس) واطراف آن دست یافت . آنچه از خزاین ابومسلم در ری بود گرفت و برپیروان سنفاد کسانی که ازمردم جبال وطبرستان گردش را گرفتند افزوده شد وچون خبر جنبش ایشان بمنصور رسید جهور بن مرار عجلی‌را با ده هزار مرد بسر کوبی وی فرستاد وخود نیز باسپاهیان درپی او رفت و در میان همدان و ری در کنار بیابان با هم روبرو شدند وجنگ سخت کردند و ازهردو سوی کار دشوارشد وسنفاد کشته شد وپیروانش گریختند و شصت هزار از ایشان کشته شد و بسیاری برده شدند که در میانشان کودکان و زنان بسیار بودند واز آغاز بیرون آمدن وی تا کشته شدنش هفتاد شب گذشت واین درسال ۱۳۶ چند ماه پس‌از کشته شدن ابومسلم بود . »

هم مسعودی درجای دیگر درمروج‌الذهب درحوادث روزگار خلافت معتصم گوید : « چون بر نیروی بابك خرمی درسرزمین الران و بیلاقان (بیلقان) افزوده شد وجنبش او درین‌سرزمین بالا گرفت ولشکریان او باین‌شهرها تاختند ، سپاهیان پراکنده شدند ولشکریان‌شکست سخت خوردند وفرمانروایان کشته شدند ومردم نابودگشتند معتصم لشکری با افشین بجنگ او فرستاد وجنگهای فراوان کردند وباو رسیدند وکار را بر بابك در سرزمین‌وی سخت گرفتند تاآنکه جمع اوپراکنده شد و مردانش نابود شدند و بکوهستان معروف ببذین در خاك الران که سرزمین بابك بود و آن جایگاه را تاکنون که سال ۳۳۲ باشد بدو می‌شناسند پناه برد . چون بابك دریافت که برسر او چه آمده است و از جایگاهی که در آن بود بیم داشت ناشناس از جای خود بیرون رفت و برادرش و خانواده اش و فرزندان و

---

(۱) بجای سنباد

خدمت گزاران نزدیکش با او بودند و جامهٔ مسافران و بازرگانان پوشیدند و با کاروان راهی شدند و بجایگاهی از خاك ارمنستان که قلمرو سهل بن سنباط از بطریقان ارمنستان بود بکنار آبی فرود آمدند. نزدیکشان چوپانی بود، ازو گوسفندی خریدند و خواستند توشه‌ای بگیرند، وی تن در نداد و از آنجا شتابان رفت و بسهل بن سنباط ارمنی رسید و او را خبر داد و گفت شك نیست که وی بابکست. چون بابك از جایگاه خود گریزان شد و از کوهستان خود رفت افشین می‌ترسید که بدژی پناه ببرد و در کوه بلندی متحصن شود یا اینکه برخی از مردم بومی این سرزمین را باخود یار کند و پیروان او بسیار شوند و مردم برو گرد آیند و سپاهیانش بیشتر شوند و کارش دوباره بالا گیرد. وی راهها را گرفت و به بطریقان در دژها و جایگاهها درمیان سرزمین ارمنستان و آذربایجان و الران و بیلقان نوشت و آنها را بانوید باخود همدست کرد. چون سهل از آن چوپان آنچه را آشکار کرده بود شنید شتابان با برخی از لشکریان و یارانش که حاضر بودند سوار شد. چون به جایگاهی که بابك در آن بود رسید پیاده شد و بوی نزدیك شد و بشاهی برو درود گفت و باو گفت. شاها، برخیز و بکاخی که از آن تست فرودآی که خدمتگزار تو آنجاست و جاییست که ترا از دشمنت خدای پناه میدهد. وی با او رفت تا آنکه بدژ رسید و وی را بر تخت خود نشاند و جایگاه بلند باو داد و سرای خودرا باو و کسانی که با وی بودند باز گذاشت و برای او خوردنی آورد. سهل بااو بخوردن نشست. بابك بادرشتی وشکوه خود و بی‌خبری از آنچه پیش خواهد آمد و آنچه برسر او آمده است باو گفت: مگر کسی مانند تو بامن نان میخورد؟ سهل از خوان برخاست و گفت: شاها، من خطا کردم و تو سزاوارتری که این را از بنده خود بپذیری زیرا پایگاه من پایگاه تو نیست که با پادشاهان بخوردن بنشینم. سپس آهنگری آورد و گفت: شاها، پای خودرا دراز کن و او را باآهن گران بست. بابك باو گفت: ای سهل بامن غدر کردی؟ او را گفت: ای پسر زن تبه‌کار. تو

باید گاو و گوسفند را نگهبانی کنی ترا بچاره گری کشور و کار سیاست و لشکر آرایی چه‌کار ؟ کسانی را که با او بودند بند کرد و کس نزد افشین فرستاد و او را از آن کار آگاه کرد که آن مرد بدست اوست . چون این خبر بافشین رسید چهار هزار تن از مردان خودرا بافرستاده‌ای که اورا بوماده(۱) میگفتند فرستاد و بابك را با کسانی که با او بودند تسلیم کردند واورا نزد افشین بردند وسهل‌بن سنباط هم با او بود . افشین‌جایگاه سهل‌را بالا برد و باوخلعت داد و وی‌را بزرگ داشت و تاج و اسب بدست خود بخشید و خراج را ازو بازداشت و کبوتران نزد معتصم فرستاد و باو فتح نامه نوشت . چون این آگاهی باو رسید مردم تکبیر خواندند و شادی کردند و خوشی آشکار کردند وفتح نامه بکشورها نوشتند زیرا که وی لشکریان دربار را نابود کرده بود ، افشین با بابك وهمهٔ سپاهیانی که با او بودند رهسپار شد تابسرمن رای رسید وآن درسال ۲۲۳ بود وافشین باهارون‌بن المعتصم وخاندان خلافت و مردان دربار دیدار کرد و در جایگاه معروف بقاطول در پنج فرسنگی سامرا فرود آمد ویك فیل خاکستری برای اوفرستاده بودند و آنرا یکی از شاهان هند برای مأمون بارمغان فرستاده بود وفیلی درشت بود که جلی از دیبای سبز و سرخ وحریرهای رنگین گوناگون برو بسته بودند و با آن شترماده بختی کلانی بود که آنرا نیزچنانکه گفتیم آراسته‌بودند وبرای افشین دراعه‌ای از دیبای سرخ زربفت برده بودند که سینه آن از یاقوت های گوناگون وگوهرهای دیگر گوهر نشان شده بود و نیز دراعه‌ای دیگر کم بها تر و کلاه (قلنسوه) بسیار بزرگی مانند برنس که ریشهای رنگارنگ داشت و بر آن کلاه مروارید وگوهر بسیار بسته بودند .

آن دراعه بهتررا بربابك ودیگری را بربرادرش پوشاندند وکلاه را برسر بابك گذاشتند و برسر برادرش نیز مانند آن را ، فیل را برای او پیش بردند و

(۱) نسخه بدل : بوقاده ـ بومامه ـ بوماده

شتر ماده را برای برادرش وچون وی فیل را دید درشگفت شد و گفت این‌دستور درشت چیست واز دراعه خوش‌شد و گفت این‌بخشایش پادشاهی بزرگ و گرانمایه بیرده‌ای‌خوارمایه وسرشکسته است که سرنوشت باو خطا کرد و بخت ازوبرگشت و رنج اورا فروگرفت و پس‌از شادمانی اندوه برو فرود آمد . جنگجویان دورده بستند از سوار و پیاده و سلاح و آهنینه و درفشها و بیرقها از قاطول تا سامرا بهم پیوسته بود و گسسته نمیشد . بابك برفیل وبرادرش درپی اوبرشتر ماده بود وفیل ازمیان دورده میگذشت و بابك بر راست وچپ مینگریست و مردان و سپاهیان را میدید و دریغ میخورد و نومیدی میکرد که ریختن خون ایشان از دست او رفته است اما آنچه از فراوانی ایشان میدید اورا شگفت زده نمیکرد وآنروز پنجشنبه بود دو شب گذشته از صفر سال ۲۲۳ . مردم چنان روزی ندیده بودند و نه چنان آرایشی وافشین برمعتصم وارد شد و وی پایگاه اورا بلند کرد وجایگاهش‌را بالا برد . بابك را نزدش‌بردند وروبروی‌او گرداندند . معتصم باو گفت : بابك تویی؟ پاسخ نداد وچند بارآن سخن را برو مکرر کرد وبابك خاموش بود . افشین نزد او خم‌شد و گفت : وای برتو ، امیرالمؤمنین روی بتو کرده وتوخاموشی؟ گفت : من بابکم و معتصم در آنهنگام سجده کرد و فرمان داد دستها وپاهایش را ببرند .

مسعودی میگوید . درکتاب اخبار بغداد یافته‌ام که چون بابك پیش روی معتصم رسید تا چندی سخن نگفت . سپس باو گفت : تو بابکی ؟ گفت : آری ، من بنده تو و زرخرید توام و نام بابك حسن(۱) بود ونام برادرش عبدالله . گفت اورا برهنه کردند ، خدمتگزاران آنچه آرایش با او بود ازو کندند ، سپس دست راستش را بریدند و وی آنرا بروی خود زد وهمین‌کار را بادست چپ خود کرد . بار سوم پاهایش را بریدند و وی در روی فرش بخون خود می‌پیچید وسخن بسیار میگفت و مال فراوانی که داشت نوید میداد و بگفته‌اش التفات نکردند ووی با

(۱) این نام درهیچ جای دیگر نیست .

مچ دستهای بریده‌اش بروی خود میزد و معتصم شمشیرزن را فرمان داد که شمشیر را در میان دو دنده از دنده‌هایش پائین تر از دل فرو ببرد تا آنکه بیشتر شکنجه ببیند و او اینکار را کرد. سپس فرمان داد سرش را جدا کنند، اندامهایش را با تنه اش پیوستند و بدار کشیدند. سپس سرش را بمدینة السلام (بغداد) بردند و بر پل افراشتند و سپس آن را بخراسان بردند و در هر شهری و روستائی گرداندند زیرا که در دلهای مردم از پیشرفت کار وی و بلندی پایگاه او و بسیاری لشکریانش و چیرگی او در برانداختن پادشاهی و دگرگون کردن مردم و تبدیل ایشان جای داشت. برادرش عبدالله را بمدینة السلام بردند واسحق ابن ابراهیم امیر آنجا همان کاری را که با بابك در سرمن رای کرده بودند با او کرد و پیکر بابك را برچوبی بلند در پایان آبادی سامرا بردار کشیدند و جایگاه آن تا کنون مشهور است و معروف بچوب بابك (خشبة بابك)، هرچند که سامرا درین روزگار از مردم تهیست و مردم بومی از آنجا رفته‌اند مگر مردمی که در برخی از جایهای آن مانده‌اند. چون بابك و برادرش کشته شدند و کارشان چنانکه پیش ازین آوردیم گذشت خطیبان در مجلس معتصم برخاستند و بخوش آمد سخن گفتند و شاعران درین باره نیز سخن سرودند و در آن روز ابراهیم بن المهدی برخاست و شعری بجای خطبه گفت که اینست:

یا امیرالمومنین الحمدلله کثیرا (۱)

هکذا النصر فلازال لك الله نصیرا (۲)

وعلی الاعداء اعطیت من الله ظهیرا (۳)

وهنیا هنأ الله لك الفتح الخطیرا (٤)

---

(۱) ای امیرالمومنین خدای را سپاس فراوان.

(۲) اینست پیروزی و خدای همیشه ترا پیروز کناد.

(۳) و بر دشمنان خدای ترا یاری دهاد.

(٤) و خدای تهنیت میگوید ترا ازین پیروزی آشکار.

و هو فتح لم یرالناس له فتحا نظیرا (۱)
وجزی الافشین عبدالله خیرا وحبورا (۲)
فلقد لاقی به بابك یوما قمطریرا (۳)
ذاك مولاك الذی الفیته جلدا صبورا (٤)
لك حتی ضرج السیك له خدا نضیرا (٥)
ضربة ابقت علی الدهر فی الوجه نورا (٦)

تاجی از زرآراسته بگوهر و اکلیلی که از گوهر تنها در آن یاقوت سرخ و زمرد سبز در زر نشانده بودند بافشین دادند و دو گردن بند باو بخشیدند و معتصم اترجه دختر اشناس را بزنی بحسن بن افشین داد وزفاف کرد و برای او جشنی بپا کرد که در نیکویی و شکوه مانند نداشت وچون شب جشن رسید خواص مردم و بسیاری از عوام شادی کردند ومعتصم ابیاتی گفت که در آن زیبایی و جمال و گرد آمدن آن دورا گفته وآن اینست :

رقت عروس الی عروس — بنت رئیس الی رئیس (۷)
ایهما کان لیست شعری — اجل من الصدر والنفوس (۸)
اصاحب المرهف المحلی — ام ذوالوشاحین والشموس (۹)

---

(۱) وآن پیروزییست که مردم پیروزی مانند آن ندیده‌اند.
(۲) وافشین بندهٔ خدای بپاداش نیکی وخوشبختی یافت.
(۳) بابك با او درروز شومی روبروشد.
(٤) این بندهٔ تست که همیشه نیرو وصبرش را سنجیده‌ای.
(٥) برای توشمشیرش حتی رویی راکه تابان بود خونین کرد.
(٦) زخمی که زد درجهان ماند ورویش را تابان کرد.
(۷) عروس را نزد داماد بردند ودختر سروری را نزد سروری.
(۸) ای کاش میدانستم کدامیك درپایگاه وبزرگ زادگی برترست.
(۹) خداوند شمشیرگوهرنشان برترست یا آنکه دوگردن‌بند چون‌آفتاب دارد ؟

اسطخری در کتاب المسالك الممالك در بارهٔ سرزمین جبال مینویسد : « درین نواحی کوه بلند نیست که مذکور باشد مگر آنهایی که ذکر کردیم و مگر آنکه کوه سبلان بزرگ‌تر ازدماوند وحارث (آرارات بزرگ) در دبیل بزرگ‌تر ازهر دوست واما کوهستان خرمیان کوههای دشواریست وخرمیان در آنجا هستند وبابك از آنجا بود ودر روستاهاشان مساجد هست و قرآن می‌خوانند مگر آنکه میگویند که در باطن دینی ندارند مگر اباحت » .

جمال‌الدین ابوالقاسم عبدالله کاشانی مورخ قرن هفتم درزبدة‌التواریخ در بارهٔ خرمیان و بابك مطالب دقیقی دارد :

« ذکر حوادث سنهٔ اثنتین و تسعین و مایه (۱۹۲) ... درین سال از حدود آذربایجان خرمیه خروج کردند واظهار فتنه وفساد شد . رشید عبدالله بن مالك را با ده هزار مردکاربدفع ایشان نامزد کرد واو برایشان زدوهمه را متفرق ومتشتت کرد وازآنجا با خواستهٔ فراوان استرجاع نمود ...

ذکرحوادث سنه احدی وماتین (۲۰۱)- ... درین سال بابك خرمی بآذربایجان ظاهرشد ومردم بسیار را بدعوت خود آورد ...

ذکرحوادث سنه اربع وماتین (۲۰۴) - ... درین سال یحیی بن معاذ بآذربایجان با بابك خرمی جنگ کرد ، کاری میسر نشد ...

ذکر حوادث سنه اثنی عشر و ماتین (۲۱۲) - درین سال مأمون محمد بن حمیدالطوسی را بجنگ بابك خرمی باردبیل فرستاد واو براه موصل بآذربایجان رفت وجنگهای فراوان با بابك خرّمی کرد وهیچ میسر نشد ...

ذکرحوادث اربع عشره وماتین (۲۱۴) - درین سال بابك خرمی محمدبن حمیدالطوسی‌را بکشت واومردی ممدوح جواد کریم بود . چون خبرقتلش بمأمون رسید عبدالله بن طاهر را بجای او نامزد کرد ... ودرین سال خلیفه مأمون عراق عجم وقهستان تا مرند آذربایجان بعلی بن هشام تفویض کرد والسلم .

ذکر حوادث سنه ثمان عشره و ماتین (۲۱۸) – ... درین سال از عراق عجم گروهی انبوه بدین خرمیه درآمدند و بردرهمدان سپاهی جمع کردند و برحرب مسلمانان اتفاق کردند. معتصم لشکری بزرگ بدست امیر اسحق بن ابراهیم بن مصعب بقمع وقهرایشان بفرستاد وتمامت عراق عجم بوی ارزانی داشت واو برفت و با ایشان جنگهای بسیار کرد ومکاوحت ومحاربت نمود واز خرمیه تا شست‌هزار کس بردرهمدان بکشت، باقی گریخته بشهرها متفرق شدند.

ذکرحوادث‌سنهٔ عشرین‌وماتین (۲۲۰) – درین‌سال عجیف بن‌عنبسه برزنگان مستولی شد و هم درین سال معتصم افشین را بآذربایگان فرستاد، بدفع خرمیه و ابتدای خروج بابك خرمی سنهٔ احدی وعشرین و ماتین (۲۲۱) بود وخلقی بسیار را بکشت، تا امام معتصم محمد بن یوسف را بمحافظت وعمارت اردبیل فرستاد، تا خرابی خرمیه معمور وآبادان کرد. بعد ما که میان محمد بن یوسف و بابك دو نوبت جنگ افتاد افشین برسید وبا اومحاربه ومقاتله کرد واز اصحاب بابك خلقی انبوه را بکشت و بعضی اسرا گرفته پیش معتصم فرستاد و ازو مدد خواست. او بوغا کبیره (!) را باسپاه ومال بسیار بمدد اوفرستاد. هم بابك‌مستولی وغالب‌بود..

ذکرحوادث سنه احدی وعشرین وماتین (۲۲۱) – درین سال بوغا کبیر با بابك خرمی جنگ کرد و طایفه‌ای انبوه از مسلمانان کشته شدند و افشین باصول اربنکین (!) درحدود مراغه صلح کرد.

ذکر حوادث سنهٔ اثنتین وعشرین ومایه (!) (۲۲۲) – درین سال بابك رادر جنگ‌بگرفتند وپیش معتصم فرستادند، تادستها وپایهای او ببرید و بیآویخت واورا با بردار وجمعی یاران بسوزانیدند».

ابوعمرو منهاج الدین عثمان بن سراج‌الدین محمد بن منهاج الدین عثمان گوزگانی درکتاب‌طبقات ناصری‌درحوادث زمان معتصم می‌نویسد: «بابك‌خرمی که درعهدمأمون خروج کرده بود واکثر بلاد آذربایجان دین اورا گرفته بودند،

اورا بگرفت و ببغداد فرستاد ، اورا بیاویختند ، درشهور سنهٔ ثلاث وعشرین وماتین (۲۲۳) بود . در مدت بیست سال بابك خرمی دویست و پنجاه هزار مسلمان را کشته بود » .

مسعودی در کتاب التنبیه والاشراف درباره معتصم میگوید : افشین ودیگران را از امیران وسر کردگان لشکر بجنگ بابك خرمی بآذربایجان فرستاد درسال ۲۲۰ وفتح واسیرشدن بابك درماه رمضان و گویند ماه‌شوال ۲۲۲ بودواورا بسرمن‌رای بردند و در آنجا در صفر ۲۲۳ کشتند و شماره کسانی را که بابك در بیست ودو سال ازلشکریان مأمون ومعتصم وامیران وسر کردگان وجز ایشان ازطبقات دیگر مردم کشته است آنچه کمتر گفته‌اند پانصد هزارست و میگویند بیش ازین بوده و ازفراوانی شماره نتوان کرد وبیرون آمدن وی در سال ۲۰۰ در خلافت مأمون و گویند در ۲۰۱ در کوهستان بذین در آذربایجان با جاودانیه پیروان جاودان بن شهرك خرمی پیشوای بابك وجز او بود .

ابن قتیبه دینوری در کتاب المعارف درباره هرثمه ومرگ وی درزندان مرو در زمان مأمون میگوید : چون این خبر بحاتم بن هرثمه که در آذربایجان بود رسید که باپدرش چه کرده‌اند بآزادان آنجا وشاهان نوشت وایشانرا بخلاف‌خواند ودر همین میان مرگ اوهم فرا رسید ومیگویند سبب بیرون‌آمدن بابك همین بود وبابك بیست وچند سال ماند .

جای دیگر بازدرحوادث روزگارمأمون میگوید : محمدبن حمیدرا بجنگ بابك فرستاد وبا هم روبرو شدند ومحمد بن حمید در سال دویست و چهارده کشته شد وبرای‌عبدالله‌بن طاهر که در دینور درسرزمین جبل‌بود لوایی‌بست که بخراسان رود وعلی بن هشام را بجنگ بابك فرستاد .

ابن خلدون در « کتاب العبر ودیوان المبتدا و الخبر فی‌ایام العرب والعجم و البربر و مــن عاصر هم من ذوی السلطان الاکبر » نیز مطالبی در بـارهٔ بابك و

خرمیان دارد ، منتهی در چاپ ۱۲۸٤ بولاق بسیاری از کلمات و نامهای کسان و جاها نادرست وتحریف‌شده است ودرین‌اوراق ضرور نبود آن نادرستیها رامکرر کنم .

در حوادث سال ۱۹۲ می نویسد : درین سال خرمیان درسرزمین آذربایجان جنبیدند وعبدالله بن مالك را با ده هزار بجنگشان فرستادند واو گروهی را کشت واسیر وبرده کرد واسیران را بکرمانشاه فرستاد وفرمان دادند که این بردگان‌را بکشند واسیران را بفروشند .

درحوادث سال ۱۹۹ درضمن بحث ازواقعه ظهور ابن طباطبا علوی میگوید : ابوالسرا یا السری بن منصور که ازبنی‌شیبان واز بازماندگان هانی ابن قبیصة بن هانی بن مسعود بود ونیز گویند ازبنی تمیم بود در ارمنستان با سی‌سوار بیزیدبن مزید پیوست وفرماندهی یافت وبا خرمیان جنگید وبرخی ازایشانرا برده کرد .

درحوادث همان سال ۱۹۹ میگوید : درین‌سال صدقة بن علی معروف‌بزریق حکمران ارمنستان وآذربایجان شد وفرمان دادند با بابك جنگ کند واو این کار را باحمدبن جنید اسکافی سپرد وبابك اورا اسیر کرد . سپس ابراهیم بن اللیث‌بن الفضل حکمران آذربایجان شد . . . در سال ۲۱۱ زریق بن علی بن صدقه ازدی مرسیدبن‌انس صاحب موصل را کشت وزریق بر کوهستان‌میان موصل وآذربایجان دست یافته بود ومأمون حکمرانی آنجا را باوداد ووی لشکر گرد آورد وآهنگ موصل کرد که با سید بجنگد ووی با چهار هزار لشکری بیرون آمد و جنگ در میانشان سخت شد وسید درکارزار کشته شد ومأمون از کشته شدن اوخشمگین شد و محمدبن حمید طوسی را حکمرانی موصل داد وفرمان داد با زریق و بابك خرمی جنگ کند و اوبموصل رفت ودرسال ۲۱۲ برآنجادست یافت ... ومحمد بن‌حمید طوسی در سال ۲۱٤ کشته شد وبابك خرمی اورا کشت و بدین گونه بود که چون وی کار متغلبان بر موصل را ساخت با لشکریان آراسته بجنگ بابك رفت و از تنگها گذشت وپاسبانان بر آنها گماشت تااینکه بکوهستان رسید وبالا رفت وبابك

مردانی درجنگلها بکمین نشانده بود وچون سه فرسنگ رفت از کمین برون آمدند واورا شکست دادند ومحمد بن حمید چندان پایداری کرد که با او بیش ازیك مرد نماند ودریافتن راه رهایی سر گردان بود. بگروهی ازخرمیان رسید که با گروهی از یارانش جنگ میکردند و آهنگ او کردند و وی را کشتند و این کار برمأمون گران آمد و حکمرانی خراسان را بعبدالله ابن طاهر داد زیرا که باوخبررسیده بود که برادرش طلحة بن طاهر در گذشته است و عبدالله را جانشین برادر کرد و عبدالله‌دردینورماند ولشکر آراست که‌بجنگ بابك رود ومحمدبن حمیدراحکمرانی نیشابورداد. چون خارجیان درخراسان بسیارسر کشی میکردندمأمون باوفرمان داد بآنجا رود ووی رفت ودر نیشابور فرود آمد...

درسال ۲۱۶ مأمون برعلی بن‌هشام خشم گرفت وعجیف را بسر کوبی احمد بن هشام و گرفتن دارایی وسلاح او فرستاد زیرا که از بیداد و ستم وی خبر شده بود ووی دراندیشه کشتن عجیف وپیوستن ببابك بود و عجیف برو پیروزشد و اورا با خودنزد مأمون برد ووی فرمان‌داد بکشندش وسرش را درشام وعراق وخراسان ومصر گرداندند...

جای‌دیگردرحوادث سال۲۰۱ می‌نویسد دراین‌سال بابك‌خرمی درجاویدانیان پیروان جاویدان سهل آشکار شد ومعنی جاویدان «دائم باقی» ومعنی خرم «فرح» است وایشان پیرو آیین‌های مجوس بودند...

سپس در حوادث سال ۲۲۰ میگوید: پیش ازین داستان بابك خرمی و پیدا شدن اورا در سال ۲۰۲ آورده‌ایم که بجاویدان بن سهل دعوت میکرد وشهر بذ را گرفت وراه را بست ومأمون بجنگ او بسیارفرستاد ولشکریانش شکست خوردند و گروهی از فرماندهانش کشته شدند و دژهایی که در میان اردبیل و زنجان بود ویران شد و چون معتصم برسر کار آمد ابو سعید محمد بن یوسف را فرستاد و وی دژهایی را که ویران کرده بودند ساخت ودر آنجا مرد و آذوقه برای‌پاسبانی راهها

ورساندن خوراك گماشت وخود درین میان برخی ازسپاهیان بابك را در آنسرزمین شکست داد ودرپی ایشان رفت وآنچه ازو گرفته بودند ستاند وبسیاری را کشت و برده کرد وسرها را با بردگان نزد معتصم فرستاد وابن البعیث نیزدر دژی استوار بود که درسرزمین آذربایجان از آن او بود وازدست ابن‌الرواد گرفته بود وبا بابك سازش داشت‌ولشکریانش که ازآنجا میگذشتند میهمان‌میکرد ودرین‌زمان سر کرده وی که عصمة بود ازآنجا گذشت ووی بهمانروش میهمانش کرد وسپس اورا گرفت و پیروانش را کشت و وی را نزد معتصم فرستاد. وی کمینگاههای سرزمین بابك را ازو پرسید و وی راهنمایی کرد. سپس اورا زندانی کردند وافشین حیدربن کاوس را فرماندهی دادند ولوای جبال را برای او بستند وبجنگ بابك فرستادند و او بدانجا رفت ودر دشت فرود آمد و راههایی را که ازآنجا باردبیل می رفت گرفت وسرکردگان خودرا با لشکریان از آنجا تا اردبیل گماشت که خوراك از اردبیل بیکدیگر برسانند تا اینکه بلشکرگاه افشین برسد و چون یکتن از جاسوسان بابك بدستش میفتاد از نکویی های بابك در باره‌اش میپرسید و آنرا چند برابر میکرد و رها میکرد. سپس معتصم بغاالکبیر را بیاری افشین با ساز و برگ فرستاد و بابك شنید و در اندیشه خود استوارتر شد و افشین ازینکار برخی از جاسوسانشانرا آگاه کرد و ببغا نوشت که از دژ رودقیلا بیاید و باردبیل باز گردد و او اینکاررا کرد وخبر ببابك رسید وافشین روزی که با بغا قرار گذاشته بود سوار شد و بشتاب رفت ودسته‌ای از سپاهیان بابك بیرون آمد و بکاروانی که از رود میآمد برخورد ودرآنجا ببغابرنخورد وکسانی‌را که درآنجا از لشکریان یافتند کشتند و مالشانرا بردند و در راه بهیثم از سرکردگان افشین برخوردند واورا شکست دادند و وی بدژ خود پناه برد و بابك برو فرودآمد واورا محاصره کرد. اما افشین بآنجا رسید و بایشان برخورد و بسیاری از لشکریانش کشته شدند و بابك بموقان گریخت و بلشکرگاه خود بدان سوی رود فرستاد و ایشان

بدو پیوستند و با آنها ازموقان ببیابان بیرون آمد وچون افشین بلشکر گاه بازگشت بابك را شهر بند کرد و خوراك را از سرزمینهای دیگر بروی او بست و صاحب مراغه برای او خوراك فرستاد ودسته‌ای ازلشکریان بابك با آن برخوردند و آنرا گرفتند. سپس بغا هرچه داشت نزد او فرستاد و او در میان لشکریان پراکنده کرد و افشین بسران خود فرمانداد که پیش آیند و محاصره را بر بابك در دژ بذ تنگ کنند و در شش میلی آنجا فرود آمد و بغا الکبیر آمد تا اینکه گرد شهر بذ را گرفت و با ایشان جنگید و گروهی را کشت ومحمدبن حمید را از سران بر خندق گماشت و نزد افشین فرستاد و یاری خواست. وی برادرش فضل واحمدبن خلیل بن هشام وابا خوس وصاحب شرطه حسن بن سهل را نزد او فرستاد و فرمانداد روزی که او معین میکند در جنگ پایداری کنند. سپس ایشان در آنروز سوار شدند آهنگ بذ کردند وسرمای سخت وباران گرفتشان. افشین نیز جنگ کرد و بر کسانی از پیروان بابك که در گرد او بودند پیروز شد وباران برایشان سخت شد و فرود آمدند.

بغا راهنمایی گرفت واز کوهستانی که از آنجا راه بسوی افشین بود بالا رفت و برف ومه ایشانرا فراگرفت و بجایگاههای خود فرود آمدند و بابك کار را برافشین تنگ گرفت ودرلشکر گاهش پراکندگی افکند وپیروان بغا ازدرنگ در بالای کوه بستوه آمدند واز آنجا رفتند ونمیدانستند سرانجام افشین چه‌خواهد شد وآهنگ دژ بذ را کردند واز کار افشین آگاه شدند واز راهی دیگر که آمده بودند بازگشتند زیرا که آن راه تنگه وپشته بسیار داشت و پیش آهنگان لشکر بابك درآن بسیار بودند وایشان بآنها التفات نکردند و تنگها پیش رویشان بود و شب آنهارا فراگرفت و از بارها و اموال خود بیم داشتند. بغا از بالای کوه بیاریشان آمد و رنج دیدند و توشه هاشان از دست رفت و بابك برایشان شبیخون زد و شکستشان داد وهرچه مال و سلاح با ایشان بود تاراج کرد و ایشان بخندق

نخستین خود پناه بردند که درپای کوه بود و بغا در آنجا ماند. طرخان که سپهسالار بابك بود ازو اذن گرفت که زمستانرا در دهی در سرزمین مراغه بگذراند. افشین کس نزد یکی از سران لشکر خود بمراغه فرستاد و اورا گرفتند و کشتند وسرش را فرستادند. سال ۲۲۲ فرا رسید و معتصم جعفر الخیاط را با لشکریانی بیاری افشین فرستاد وسی هزار هزار درهم برای هزینه لشکر با ایتاخ روانه کرد و وی فرستاد و برگشت. افشین در آغاز فصل بهار برخاست وخود از دژ وخندق بیرون آمد وخبر رسید که فرمانده لشکر بابك که آذین نام داشت در نزدیکی وی سپاه گرد آورده وخانوادهٔ خود را بیکی از دژهای کوهستان فرستاده است. افشین یك تن ازسران لشکر خودرا روانه کرد که ایشانرا بازدارد وایشان از تنگها گذشتند وشتافتند و رفتند تا اینکه بآن خانواده رسیدند و آنها را گرفتند و باز گشتند. آگاهی بآذین رسید وسوار شد که ایشانرا باز دارد و جنگ و برخی از زنان را پس گرفت. افشین از علاماتی که قرار گذاشته بود که اگر شکی در باره آنها دارند خبر دهند از آن کار آگاه شد وسوار شد که برایشان بتازد وچون ایشان حس کردند از تنگه بیرون آمدند وخودرا رهاندند و افشین اندك اندك پیش میرفت تا بدژ بذ رسید و بمردم دستور داده بود که شبانه سوارشدند تا از شبیخون برهند و مردم ازین رنج بستوه آمدند. در بالای این کوهها جایگاه‌هایی بود که پیادگان درآنجا گذاشته بودند بسه جایگاه رسیدند وپیادگان باتوشه درآنجا فرود آمدند و راهها را بسنگ بست گرفتند ودرآنجا گرد ایشان را فرا گرفتند و در تاریکی پایان شب نزدیك نماز بامداد بانك برداشتند وطبل زدند که مردم را خبر کنند و بانك زد و خوردشان در کوه و دشت پیچید و چون آنهارا باز می‌داشتند درنگ می کردند ومی‌خواستند بتنگه‌ای که در سال نخست بآن رسیده بودند برسند در پشت آن لشکریانی بربالای پشته از آن پاسبانی می کردند تا بدستشان نیفتد و بابك برای آنکه باو نرسند سپاهیانی در زیر این پشته بکمین گماشته بود وافشین

می کوشید که کمین گاه را دریابد و نمی‌توانست و بابوسعید و جعفر الخیاط و احمدبن خلیل بن هشام فرمان داد با سه دسته سوار پیش روند و در آنجا بمانند و ایشان و کاخ بابك را دیدبانی کنند و بابك با اندك لشکریانی در پیشاپیش ایستاده و بازمانده لشکرش در کمینگاه بود ومی می‌خوردند وسورنا می‌زدند وچون افشین نماز ظهر را گزارد بخندق خود در رودالرود جنگ کنان باز گشت ، تا بدشمن نزدیك تر شد وسپس بخندق دیگر واز آنجا بخندق دیگر وسپاهیانی که در تنگه درپی او بودند رسیدند و خرمیان از دراز کشیدن جنگ بستوه آمدند و چند روز گذشت وجعفر در تنگ کرد . سپس خرمیان از بذ بیرون آمدند و بریاران وی زدند وجعفر آنهارا بپشته‌هاشان پس نشاند وبانگ برخاست و افشین باز گشت وجنگ سخت شد وبا ابودلف از همراهان جعفر گروهی از مطوعه بودند وکاررا برپیروان بابك سخت گرفتند و گرد بذ را گرفته بودند . جعفر نزدافشین فرستاد وبپانصدتن پیاده تیرانداز ازویاری خواست وچون آنها رسیدندفرمان داد که بحیله پس بنشینند و این مطوعه گرد بذ را گرفتند و بانگ برخاست و کمین کردگان از پای پشته بیرون آمدند وافشین جایگاهشان را دانست وبرخدعه ایشان پی برد وجعفر نزد افشین رفت ووی باوعتاب کرد واو پوزش خواست ودر کمین گاه پناه گرفت وجای آنرا نشان داد و وی ازعتاب در گذشت و دانست که حق با او بوده است و مطوعه ازتنگی علوفه وتوشه شکایت کردند وایشانرا اذن داد دست بکشند وبزبان خودشان دلجویی کرد .

سپس ازوخواستار شدند پایداری کنند ووی بایشان اذن داد وتا روز معینی باایشان قرار گذاشت ومال وتوشه وآب وبارها وسازوبرگ بایشان رساند وبجایی که روز پیش در آن بود باز گشت و لشکریان را در پشته هم چنانکه عادت داشت آراست و بجعفر فرمان داد مطوعه را پیش براند و از آسانترین راه پیش روند و دست وی را آن چنانکه خواست برتیراندازان و نفت اندازان باز گذاشت و جعفر

بجایگاه روزپیش بازگشت و مطوعه با او بودند و جنگ کردند و بدیوارهای بذ آویختند تا اینکه دشمنان خود را بدیشان زدند و کمانداران آمدند و آب وتوشه برایشان تنگ شد. سپس خرمیان از دروازه آمدند و آنرا برمطوعه شکستند واز دیوارشان افکندند و سنگ برایشان باریدند وکار برایشان سخت شد و از جنگ درمانده شدند و در پایان روز دست از جنگ کشیدند و افشین بایشان فرمان داد بر گردند وایشانرا بپیروزی درآنسال دل‌داد وبیشترمطوعه باز گشتند. سپس‌افشین پس از دو هفته جنگ را از سر گرفت و در دل شب هزار تن تیرانداز بکوهی که درپشت بذ بود فرستاد واز آنجا افشین را میدیدند و برخرمیان تیر باریدند وسپاهیان دیگری بکمین‌های این کوه که درپشت بذ بود فرستاد وخود فردای آنروز ازجایی که در آنجا بعادت خود ایستاده بود سوار شد و جعفر خیاط و سر کردگان پیش رفتند تا اینکه همه بگردا گرد این کوه رسیدند و بابك از پای کوه با سپاهی که بیاری اوآمده بودند برایشان زد تااینکه بامدادایشانرا بغفلت گرفت وتیراندازان ازکوه فرود آمدند ورایتها را برسرنیزها کردند و با هم در درختستانی برآذین سر کرده لشکر بابك تاختند. وی بدشت رفت و گروهی ازسر کردگان رسیدند و تخته سنگ‌ها را از کوه برسرایشان ریختند وکار برایشان سخت شد. چون بابك این را دید از افشین زنهار خواست که خانواده خود را از بذ ببرد و قرار برین گذاشتند که خبر بافشین رسید که وارد بذ شده‌اند و مردم رایت‌ها را بربالای کاخ بابك برافراشته‌اند و درآنجا وارد شده‌اند. افشین کاخهای بابك را سوخت و همه خرمیان را کشت ودارایی وخانوادهایشانرا گرفت و نزدیك شب بلشکرگاه خود بازگشت وبابك درآنچه قرارداده بودخلاف کرد وهرچه می‌توانست مال وخوراك ازآنجابرد. افشین فرودآمد وکاخها راویران کرد وسوخت وبپادشاهان ارمنستان وبطریقهای آنجا نوشت که ازسرزمین خود با مردان بسیار نزد او بروند و ایشان رفتند. سپس بابك بسر چشمه ای در صحرای پر از مرداب در میان آذربایجان و

ارمنستان رسید وفرستاد کسان خود را خواست وایشان بواسطه فراوانی مرداب و درخت باو نرسیدند ونامه معتصم رسید که زنهار داده بود وافشین آنرا بکسانی از پیروان بابک که زنهار خواسته بودند فرستاد و ایشان از پذیرفتن آن سر باز زدند وبرخی از آنها را کشت . سپس با برادرش عبدالله ومعاویه ومادرش از آن صحرا رفت وآهنگ ارمنستان داشت وپاسبانانی که رفته بودند او را بگیرند دیدندش و ابوالسفاح سر کرده ایشان بود و در پی او رفتند تا اینکه در کنار آبی باو رسیدند و وی سوار شد و گریخت و ابوالسفاح معاویه ومادر بابك را گرفت وایشانرا نزد افشین فرستاد و بابك نهانی بکوهستان ارمنستان رفت و در پی او بودند تا اینکه گرسنه شد و یکی از پیروان خودرا با پول فرستاد که خوراکی بخرد . یکتن از صلاحداران باو رسید ونزد سهل بن سباط فرستاد و وی آمد و به پیروان بابك که پاسبانان راه بودند رسید و اورا ببابك راهنمائی کردند و باو رسید و خدعه کرد تا اینکه بدژ او رفت وخبر بافشین فرستاد و وی دوسر کرده را روانه کرد وفرمان داد از ابن سباط پیروی کنند . ایشان درجاهائی از آن دژ کمین کردند وبابك را بشکار خواند وبا او بیرون رفت و آن دو سر کرده از کمین بیرون آمدند و او را گرفتند ونزد افشین بردند ومعاویة بن سهل بن سباط با ایشان بود . سپس وی را زندانی کرد وپاسبانان بروگماشت وهزار درهم بمعاویه داد و هزار هزار درهم و کمربندی گوهرنشان برای سهل فرستاد ونزد عیسی بن یوسف بن استفانوس پادشاه بیلقان فرستاد وعبدالله برادر بابك را از اوخواست که بدژ اوپناه برده بود هنگامی که ابن‌سباط گردشان را گرفته بود ووی اورا نزدش‌فرستاد وافشین‌اورا با برادرش زندانی کرد و بمعتصم نوشت و وی فرمان داد ببردش واین درشوال سال ۲۲۲ بود وافشین با ایشان بسامرا رفت ودر هرمنزلی فرستاده‌ای از سوی معتصم با اودیدار میکرد وخلعت واسب میرساند و چون بسامرا نزدیك شد واثق بدیدار او آمده بود وقدوم اورا گرامی داشت وافشین و بابك را نزدخود در مطیره فرود آورد وتاج

برسر افشین گذاشت و دو گردن بند باو داد و بیست هزار هزار درهم باو رسانید و ده‌هزارهزار درهم درمیان لشکریانش پراکنده کرد و این درصفرسال ۲۲۳ بود و احمد بن ابی‌داود ناشناخت نزد بابك رفت و با او سخن گفت . سپس معتصم نیز ناشناخت آمد و او را دید . سپس فردای آنروز آذین بستند و بینندگان دور ده ایستادند وبابك را سوار برفیل آوردند وچون رسید معتصم فرمان داد دست وپایش را ببرند وسپس سرش را ببرند وسرش را بخراسان فرستاد وپیکرش را در سامره بدار آویخت وبرادرش عبدالله را نزد اسحق بن‌ابراهیم ببغداد فرستاد که همین‌کار را با اوبکنند و وی کرد و آنچه بافشین درمدت محاصره بابك داد بجزهزینه‌لشکر و زاد و توشه ده هزار هزار درهم هرروزی بود که بجنگ سوارشود و پنجهزار هر روزی که بنشیندوهمه کسانی‌را که بابك‌در بیست سال روزگارچیر گی‌خود کشت‌صدو پنجاه وپنج هزار بود واز سر کردگان یحیی بن‌معاذ وعیسی بن محمدبن ابی‌خالد و احمد بن الجنید و زریق علی بن صدقه ومحمد بن حمید طوسی وابراهیم‌بن لیث را شکست داد و کسانی که با بابك برده شدند سه هزار وسیصد تن بودند و کسانی که از دست وی از زنان مسلمان وفرزندانشان رهایی یافتند هفتهزار و ششصد تن بودند وآنهارا درچهاردیواری جادادند وهر کس که ازاولیاشان میآمد وازمیانشان یکی را می‌شناخت باومیدادند و کسانی که از فرزندان بابك و خانواده‌اش بدست افشین افتادند هفده مرد وبیست وسه زن بودند » .

ابوالفلاح عبدالحی بن عماد حنبلی در کتاب « شذرات الذهب فی اخبار من ذهب » نیز مطالبی درباره بابك و خرم دینان دارد ، بدینگونه :

درحوادث سال ۲۰۱ درین سال آغازظهور بابك خرمی کافر بود و سرکشی وتباهی کرد وبتناسخ روانها قایل بود .

سال ۲۰۶ : درین سال بابك خرمی مرعیسی بن محمد بن ابی خالد را شکست داد .

سال ۲۱۲ : درین سال مامون لشکـری بفرماندهی محمد بن حمید طوسی برای جنگ با بابک خرمی آراست .

سال ۲۱۴ : درین سال محمد بن‌حمید طوسی و بابک خرمی روبرو شدند و بابک ایشان را شکست داد وطوسی را کشت .

سال ۲۲۰ : درین‌سال معتصم برای افشین‌لوا بست برای جنگ‌بابک خرمی که از بیست سال لشکریان را شکست میداد وشهرها را ویران میکرد سپس محمد بن‌یوسف الامین را مامور کرد دژهایی را که بابک ویران کرده بود بسازد وافشین با بابک روبرو شد و او را شکست داد ونزدیك هزارتن ازخرمیان را کشت وبابک بموقان گریخت و درمیانشان کارهایی روی داد که آوردن آنها بدرازا میکشد .

سال ۲۲۲ : درین‌سال افشین وخرمیان که خدایشان لعنت کناد روبروشدند وشکست خوردند و بابک رهایی یافت وافشین هم‌چنان چاره میکرد تا اینکه اورا برده کرد و این ملعون سر کشی کرد و شهرها و مردم را تباه کرد و روزگار او بیست وچند سال کشید و میخواست آیین مجوس را در طبرستان استوار کند و بر آذربایجان وجز آن دست یافت ودر روزگار او مازیار که قائم ملت مجوس بود در طبرستان پیدا شد و معتصم در آغاز سال خزاین اموال برای افشین فرستاد که در آنجا نیرو بگیرد وآن سی‌هزار هزار درهم بود وشهر بابك در رمضان پس از شهر بند سخت گشاده شدو بابك در مردابی در دژ پنهان شد وهمه خواص و فرزندانش برده شدند ومعتصم برایشان زنهارنامه فرستاد و وی آنرا درید وناسزا گفت ووی پرتوان و سخت کوش وسخت گیر بود و از آن مرداب از راهی که در کوهستان می‌شناخت بیرون رفت وجابجا شد و بکوهستان ارمنستان رسید و برسهل بطـریق فرودآمد و وی اورا گرفت وفرستاد و افشین را آگاه کرد و افشینیان آمدنـد و بایشان تسلیمشان کرد ومعتصم قرار گذاشته بود هر کس اورا زنده بیاورد دوهزار

هزاردرهم و بآنکه سرش را بیاورد هزار هزار درهم ببخشد و ورود وی ببغداد روز مشهوری بود .

سال ۲۲۳ : درین سال بابك خرمی را نزد معتصم بردند . ابن الجوزی در شذور میگوید محمدبن عبدالباقی ما را آگاه کرد و علی بن المحسن آگاه کرد ازپدرش که برادر بابك خرمی باو گفته است که چون برمعتصم وارد شد باو گفت: ای بابك ، توکاری کردی که کسی نکرد واینك تابی بیاور که کسی نیاورده است . باو گفت : بزودی تاب مرا خواهی دید . پس معتصم فرمان داد که دو دستش را در حضور وی ببرند و آغاز کردند دست راست بابك را ببرند و خون را گرفت و بروی خود مالید و گفت اگر در روی من زردی ببینند گمان میبرند که از مرگ هراسانم . سپس چهار اندامش بریدند و گردنش را زدند ودر آتش سوختند وهمین کار را با برادرش کردند وایشان نناليدند ...

معتصم بافشین تاجی بخشید وبیست هزار هزار درهم باو داد یك نیمه برای وی ویك نیم برای لشکریانش .

قاضی ابوعلی محسن بن محمدبن ابی‌الفهم تنوخی در کتاب جامع‌التواریخ معروف به « نشوارالمحاضره واخبار المذاکره » همین روایت را بدینگونه آورده است : از شگفت‌ترین داستانهای نیروی نفس که برادر بابك خرمی مازیار چون برمعتصم وارد شدند باو گفتند : ای بابك ، توکاری کردی که کسی نکرده ، پس تابی بیاور که کسی نیاورده است . باو گفت : بزودی تاب مرا می بینی . چون بحضور معتصم رسید فرمان داد دست‌ها وپاهایشان را در حضورش ببرند . از بابك آغاز کردند و دست راستش را ببریدند و چون خونش روان شد بهمهٔ رویش مالید چنانکه از روی او و چهرهٔ وی چیزی ناپوشیده نماند . معتصم گفت . ازو بپرسید که چرا این کار را کرد ؟ ازو پرسیدند ، گفت : بخلیفه بگویید تو فرمان دادی چهاراندام مرا ببرند و دردل خود اندیشه کشتن من داری وشك نیست که ازین‌کار

نمی گذری و خون مرا می‌ریزی و گردنم می‌زنی. می‌ترسم که خون از من برود وروی من زرد بماند و بپندارند که ازمرگ هراسانم و آنرا ازرفتن خون ندانند. من‌روی خودرا بخون آغشتم که زردی آن آشکارنشود. معتصم گفت: اگر کارهایش بخشایش وی را روا می داشت راستی که برای همین برتری سزاوار ماندن بود و فرمان دادکارش را بسازند.

سپس چهار اندامش را بریدند وگردنش را زدند و همهٔ آنها را در شکمش جای دادند ونفت برو ریختند وآتش زدند وهمین‌کاررا با برادرش کردند و ایشان ناله‌ای وشکایتی نکردند.

پیداست که درنقل‌این داستان مازیارپسرقارن پادشاه‌طبرستان را که روابطی از دور با بابک داشته با برادر وی اشتباه کرده‌اند.

جنگ های بابک با افشین

دربارهٔ‌جنگهای بابک باافشین در کتابهاجزییاتی‌دیگرهست.از آن‌جمله طبری می نویسد:

چون معتصم درکار بابک بیچاره شد اختیار برافشین افتاد ودر آنزمان که مهدی سپاه از ماوراءالنهر خواسته بود افشین و برادرش فضل ابن کاوس و پنج تن ازخویشانشان که یکی را دیوداد نام وابوسیاح کنیت بود با چهار کس دیگر با آن سپاه آمده بودند. پس معتصم سپاهیان بسیار بوی داد و سرهنگان بزرگ را در خدمت او گماشت و حکمرانی ارمنستان و آذربایجان باو داد و هرچه خواست از خواسته و وظیفه سپاه وچهار پایان وافزارجنگ برومقرر کرد وافشین درسال ۲۲۰ ازبغداد بجنگ رهسپار شد وپیش از آن معتصم ابوسعید محمدبن یوسف را فرستاده بود تا شهرها ودهها ودژهایی را که بابک ویران کرده بود از نو بسازد و اورا پیرو فرمان افشین ساخته بود ومحمدبن یوسف پیش ازافشین بآذربایجان رفت وآبادانی

می کرد و بابك سپهسالار خود را ، که معاویه نام داشت ، با هزار سردار فرستاده بود ، تا برابوسعید شبیخون زنند واورا بکشند ومالی را که با اوبود بغارت ببرند. معاویه از کوهها و کتلهاییکه بود گذشت و برسر تنگه‌ای میان دو راه بنشست و بابك جاسوس نزد او فرستاد و خبر داد که ابوسعید بیامد و گفت درفلان جاست. معاویه شب تاختن کرد وازآنجا که بودبجای دیگررفت وجایگاه ابوسعید رایافت وچون روز شد بازگشت. پس بابوسعید آگهی رسید که دوش معاویه در فلان ده درپی وی آمده است. ابوسعید سوار شد و درپی معاویه رفت ودر بیابانی یافتش و با اوجنگید وسیصد تن از سپاهیانش را بکشت و پانصد مرد برده کرد ومعاویه با اندکی از لشکریان خود رهایی یافت و خویش را بدان تنگها افکند و ابو سعید آن‌سرها وبردگان را نزد معتصم فرستاد ومعتصم فرمان‌داد تا ایشانرا گردن زدند.

پس ازین واقعه افشین خود بآذربایجان رسید ودرین هنگام محمد بن بعیث را دژی بود بنام شاهی که آنرا از وجناء بن رواد گرفته بود و نزدیك دو فرسنگ پهنا داشت و در تبریز نیزدژی دیگرداشت اما دژ شاهی بلندتر بود ومحمد بن بعیث با بابك درصلح وسازگاری بود وسپاهیانش را که ازسرزمین وی می گذشتند مهمان می کرد و لشکریان بابك خوی گرفته بودند که همواره نزد وی می‌رفتند. چون معاویه شکست خورد بابك سپاه دیگری بفرماندهی عصمت نام ازسپهسالاران خود فرستاد ووی با سه هزار مردآمد ودر دژ محمدبن بعیث فرودآمد ودرآن جایگاه گرفت و محمد بن بعیث را از آمدن افشین وسپاه وی آگاهی رسیده بود. چون عصمت بدردژ فرودآمد محمد بن بعیث برای لشکر او علف فرستاد وچون شب‌شد خودآمد وعصمت را با ده تن مهمان کرد وچون ایشان مست شدند محمد بن‌بعیث آن‌ده تن راکشت وعصمت را دست بست و اورا گفت : توجان خویشتن را دوستر داری یا آن مردمان ویاران خود را ؟ وی گفت : جان خویش را. گفت : سران سپاه خود را یك یك آوازده ، تا درآیند وگرنه ترا بکشم. عصمت سر از دژ

بیرون آورد ویك تن از سرهنگان خود را آواز داد و بر بالا خواند و گفت بیا تا باده بخوریم . آن سرهنگ تنها بیامد ومحمدبن بعیث کمین کرده بود ، تا هر کس بدژ می آید بکشدش وهم چنین می کشتند تا بباز مانده سپاه آگهی رسید و ایشان بگریختند . پس محمد بن بعیث آن سرها را که بریده بود نزد معتصم فرستاد و عصمت را نیز پیش معتصم روانه کرد و این محمد بن بعیث ازدست نشاندگان پسر رواد بود . معتصم از عصمت از سر زمین بابك و راههای آن پرسید و او از وسایل جنگ وراههای جنگ با بابك آگاهش کرد وعصمت تاروزگار واثق باللهٰ زندانی ماند .

اما افشین چون بآذربایجان رسید در برزند فرود آمد ولشکر خود را آنجا بنشاند و دژهایی را که در میان برزند و اردبیل بود تعمیر کرد ومحمد بن یوسف را بجایی که نام آن « خش » بود فرستاد ودر آنجا خندقی کندند وهیثم غنوی ، از سران سپاه را ، که ازمردم جزیره بود بدهی فرستاد که آن را « ارشق » میگفتند و دژ آنجا را آباد کرد و درگرداگرد آن خندقی کند و علویه اعور را ، که از سرهنگ زادگان بود ، بدژی که پس ازاردبیل بود وآن را « حصن‌النهر » میگفتند فرستاد وپیادگان وکاروانیان را که از اردبیل بیرون می آمدند دیدبانی میکردند تااینکه بحصن‌النهر میرسیدند وصاحب حصن‌النهر دیدبانی میکرد تانزدهیثم غنوی میرسیدند وهیثم هر کس را که بسرزمینش میرسید نزد صاحب حصن‌النهر میفرستاد وهر کس ازاردبیل می آمد دیدبانی میکردندتا نزد هیثم‌میرسید وصاحب‌حصن‌النهر در میان راه بود ووی هر کسی را که با او بود نزد هیثم میبرد و هیثم هر کرا که با او بود بصاحب حصن‌النهر می‌سپرد وبدینگونه هر کسی که درین راه آمد و شد میکرد وی را دیدبانی میکردند تا باردبیل و ازآنجا بلشکرگاه افشین میرسید و هیثم‌غنوی نیز کسی را که نزد وی میرسید دیدبانی میکرد تانزدیك ابوسعید می‌شد و ابو سعید هم ایشان را نزد هیثم می فرستاد و هیثم ایشان را باbوسعید می‌سپرد و ابوسعید وکسان وی کاروان را بخش می فرستادند و هیثم ایشان را بارشق روانه

میکرد واز آنجااورا پیش علویه اعور می‌فرستادند که بهرجا که باید برود برساندش و هر چه بابوسعید میرسید بخش و از آنجا بلشکرگاه افشین می‌فرستاد و کسان افشین آنچه رسیده بود می گرفتند و بلشکرگاه میبردند و همواره چنین بود و هر کسی ، ازجاسوسان ودیگران ، که نزدابوسعید می آمد اورا نزد افشین می‌فرستاد و افشین جاسوسان را نمیکشت و ایشان را نمیزد ، بلکه در باره‌شان بخشندگی میکرد واز ایشان میپرسید که بابك بایشان چه میداد و دوبرابر آن را میبخشید و ایشان را بجاسوسی خود میگماشت .

درین هنگام افشین با سپاه خود باردبیل فرود آمده بود . یکماه آنجا ماند واز همه راهها وتنگها پرسید وجاسوسان بفرستاد . ایشان بازآمدند و احوال آن دیار با وی گفتند . پس از اردبیل براه افتاد و سوی سرزمین بابك رفت . چون برسردره‌ای رسید که در میان کتلها بود بر سردره جایی فراخ دید و سپاه خود را درآنجا فرود آورد ومحمد بن بعیث را نزد خود خواند و بنواختش و با او تدبیر کردن گرفت . هرچه پیش‌ازآن افشین از راهنمایان ومردم دیارپرسیده بود بوی گفته بودند صلاح نیست بدین درها شدن باید برسر کوهها رفت ، زیرا که درین میان کمینگاه بسیارست که سپاه را زیان آورد ، در همین جایگاه فراخ که هستی باید درنگ کرد تا مگر بابك سپاهی بفرستد وجنگ کند و روز و شب باید خودرا ازشبیخون ایمن داشت .

پس افشین لشکر برسردره فرودآورد و گرداگرد لشکرخود خندق ساخت ونگران میبود واز شبیخون درآن خندق امان یافتند وبابك نیزاز وی نمیندیشید وافشین هفت ماه درآن جایگاه میبود واز سوی بابك کسی بیرون نمی آمد وافشین سوی او نمی‌توانست رفتن . زمستان فرا رسید وافشین ولشکریان اودلتنگ شدند ولشکر اورا سرزنش میکرد که با بابك محابا میکنی ، مگر سر با او یکی داری وچرا ما را نزدیك دژاو نبری تا جنگ کنیم وبکوشیم تا چاره‌ای پدیدآید ودرین

سرما درین جایگاه چگونه باشیم وسپاهیان وی ازهر گونه میگفتند ، چنانکه بیم غلبه ایشان میرفت و اورا سرزنش میکردند . وی می‌خواست حیلتی کند تا مگر بابك را از آنجا بیرون آورد . نامه‌ای بمعتصم نوشت ومعتصم فرمان داد که از آنجا تا بغداد شتران برید در راهها نگهدارد و دو ماه در میانشان راه بود و آن نامه افشین را با شتران برید دوازده روزه ببغداد بردند وهر گاه که شتاب میکردند این دو ماهه را بچهار روز میرفتند . پس افشین پس ازهفت ماه نامه بمعتصم نوشت که کار این مردم را پایان پدیدار نیست و سپاه مرا بسویشان راه نیست و اینك من اندیشیده‌ام که مگر بحیلتی اورا بیرون بیاورم . اکنون خلیفه را باید که درم وعطا و نفقات برای سپاه بفرستند و آن کس را که این درم می‌آورد بفرماید تا بفرمان من کار کند .

پس معتصم صد شتر وار درم با بغای کبیر (یا بوغا) و سیصد غلام ترك از بزرگان غلامان خود فرستاد وچون بغا آن درم را باردبیل رساند میان لشکر افشین تا اردبیل سه روز راه مانده بود . افشین ببغا نامه نوشت که آنجا یك ماه بنشین و آشکارا همی گوی که این درم فلان روز نزد افشین خواهم بردن ، تاچون جاسوسان بابك این خبر نزد او برند او بداند که تو بکدام روزدرم برخواهی گرفت ، آهنگ تو کنند وتواز آنجا بیرون میآی تا نامهٔ من بتو رسد. پس افشین سپاه را از آن سردره برگرفت وآنسوی‌ترشد، نه‌ازسوی اردبیل بلکه ازسوی دیگر وآن‌سردره رها کرد و لشکررا بجایی‌فرودآورد که‌نام آن برزندبود ودهی بود بزرگ. سپاه را گفت شما را آنجا درم بدهم ، زیرا که چون درم ازاردبیل بلشکر گاه افشین میبردند گذارش برین ده برزند بود ، که از آنجا برسر آن دره ، که افشین بود ، گذر کردندی .

پس جاسوسان بابك از اردبیل نزد وی شدند و گفتند که بغای کبیر با صد خروار درم سوی اردبیل فرودآمد وفلان روزاز آنجاخواهد گذشت وآن‌جاسوسان، که درمیان لشکر افشین بودند ، آگهی دادند که افشین سپاه از سر دره برگرفت

وبرزند شد ولشکر را درم آنجا خواهد دادن وآن دژ را آبادن خواهد کردن و برین راه که می آورند راهگذر ایشانست. بابك باپنجاه هزار مرداز دژ بیرون آمد و بدان میان در کوهها و دهها می گشت وچشم همی داشت تا آن درم بسر دره کی رسد وجاسوسان افشین بوی آگهی بردند که لشکر بابك از سردره بیرون آمد و بابك خود از دژ بیرون شد وبالشکر خود منتظر رسیدن آن درمهاست، تا ببرد و غارت کند. افشین دانست که مکر وحیلت او بر بابك کارگر افتاده، نامه فرستاد نزد بغا که: آن درم فلان روز ازاردبیل برگیر وبیرون آور وبنخستین منزل فرود آی و چون شب رسید درم بازبشهر فرست ودر جای استوار بنه و شترانی تهی با خویشتن بیاور و چنان کن کـه فلان روز چاشتگاه بسردره، آنجا که لشکرگاه منست، رسیده باشی، باشد که بابك باسپاه بیرون آمده باشد و در راه چشم برتو میدارد، چون نزدیك رسی از دره بیرون آید وبا تو جنگ کند و من در زمان با سپاه خویش بیرون آیم واو را درمیان گیریم وجنگ کنیم، باشد که اورا بگیریم یاهلاك کنیم.

بغا نیز چنین کرد و با کاروان خویش نزدیك حصن‌النهر رسید و جاسوسان بابك بوی آگهی بردند که مال را بیرون آوردند و آنرا دیده‌اند که بنهر رسیده است. درین میان بغا با مال باردبیل بازگشت و افشین چاشتگاه آنروزی که با بغا قرار گذاشته بود از برزند سوارشد وهنگام فروشدن آفتاب بخش رسید وبیرون خندق ابوسعید لشکرگاه ساخت وچون بامداد شد پوشیده سوارشد وطبل نزد ورایت نیفراخت، تا کس نداند او بیرون آمده است وتاخت تا بکاروانی رسید که آنروز ازنهر بسوی ناحیهٔ هیثم غنوی میرفت وافشین ازخش آهنگ ناحیهٔ هیثم کرده بود، تااینکه در راه بوی برسد وهیثم نمی‌دانست وبا کاروانی، که همراه اوبود، آهنگ نهرداشت وبابك با کسان خویش برراه نهررسید وگمان میبرد که آنجا بآن درم خواهد رسید و درین هنگام پاسبان نهر برای پیشباز هیثم بیرون آمده بود. سپاه

بابك برو تاختن گرفت ، نمیدانستند که آن درم باوی نیست و جنگ در میانشان درگرفت وپاسبان نهررا ، با کسانی که باوی بودند ، کشتند وآنچه بدستشان بود گرفتند و دانستند کـه آن درم با ایشان نبود و از دست سپاه بابك رفته است اما جامها وساز و افزار سپاه صاحب نهر را گرفتند و برخود پوشیدند ، تا اینکه هیثم غنوی و کسانش‌را فریب دهند و برایشان نیزدست یابند . اما چون جایگاه‌صاحب نهررا نمیدانستند درجای دیگر ایستادند وچون هیثم رسید وایشان را دید پسرعم خویش‌را فرستاد ازایشان بپرسد که‌چرا آنجا ایستاده‌اند ؟ چون وی‌رفت‌باز گشت و گفت: این گروه را نمی‌شناسم وهیثم پنج سوار ازسوی خود فرستاد که ببینند این گروه آنجا چه میکنند وچون آن سواران نزدیك رسیدند دوتن ازخرمیان بیرون آمدند و کشتندشان وچون هیثم دانست که خرم دینان کسان علویه را کشته‌اند و جامها و رایتهای ایشان را بخود بسته‌اند هیثم باز گشت و بکاروانی که با او آمده بود رسید وایشانرا گفت باز گردند واوباکسان خود اندك اندك میرفت تاخرمیان را بخود سر گرم کند وکاروان را ازآسیبشان برهاند . تا اینکه‌کاروان بدژی‌رسید که جایگاه هیثم در ارشق بود و یك تن از کسان خودرا نـزد ابوسعید و افشین فرستاد که ازآن پیشامد آگاهشان کند وخود داخل دژ شد و بابك نزدیك آن دز آمد وکرسی نهاد و روبروی دژ برآن کرسی نشست و نزد هیثم فرستاد که اگر آن‌دژ را واگذار نکندآنرا ویران خواهد ساخت . اما هیثم نپذیرفت وجنگ در میانشان درگرفت ودراندرون دژ باهیثم ششصد پیاده وچهارصد سوار بود وخندقی استوار داشت و درمیان جنگ بابك نشسته بود و باده میخورد . درین میان دو تن از سواران افشین از دور پدیدار شدند ، کـه ایشان از یك فرسنگـی ارشق نظاره میکردند و چون بابك دانست که سپاه افشین بوی نزدیك شده است سپاه خودرا برداشت وبموقان رفت وافشین نیز بدنبالش‌رفت ویکشب باسپاه خود آنجا ماند . پس ببرزند لشکرگاه خود بازگشت و بابك چند روز در موقان ماند . و بشهر بذ

فرستاد و سپاه خویش را بخود خواند . آن لشکر شبانه بوی رسید و با ایشان از موقان راهی‌شد و ببذ رسید وافشین همچنان درلشکرگاه خود دربرزند بود وچون چند روز گذشت کاروانی‌ازخش رسید و با آن کاروان مردی بود ازسوی ابوسعید، که او را صالح آبکش میگفتند وسپهبد بابك بایشان رسید و بر آن کاروان زد و آنچه با ایشان بود گرفت وهمه آنکسان را کشت وچون این‌کاروان خوراك برای سپاه افشین میبرد لشکر افشین درتنگی افتاد وچون تنگی و گرسنگی بمنتهی‌رسید افشین بحکمران‌مراغه نوشت و ازو آذوقه خواست واوکاروانی فرستاد که نزدیك هزارگاو ، بجزچهارپایان دیگر، با آن بود وآذوقه بسیارهمراه داشت ولشکری پاسبانشان بود وباز دسته‌ای از سپاه بابك بفرماندهی طرخان یا آذین‌نام بریشان دستبرد زد وآن آذوقه را هم بغارت بردند و درین هنگام تنگی وبی‌آذوقگی سپاه افشین بغایت رسید وافشین بحکمران سیروان نوشت و ازو آذوقه خواست . وی‌هم آذوقهٔ فراوان فرستاد و درین هنگام گروهی از مردم به افشین پناه بردند و ازو زنهار یافتند .

جنگهای سال ۲۲۱

در سال ۲۲۱ در میان بابك و سپاه بغای کبیر در سرزمین هشتاد سر جنگی درگرفت وبابك نیز با افشین جنگ کرد و او را شکست داد . تفصیل این واقعه بدینگونه است که بار دیگر درین‌سال درمیان لشکرافشین وبابك جنگ درگرفت و از دوسوی بغا و افشین برو تاختند وبابك ازمیان گریخت ودرمیان کوهها ودرها شد واز کسانش‌هزارتن کشته شدند وبابك با آن دیگران ، که زنده مانده بودند ، بدژخود گریخت وازسر این دره تا دژ بابك سه روز راه بود وهمه جایهای تنگ و کوههای دشوار بود .

چون بابك بدژ خود رسید ایمن شد وسپاه را عرض داد . هزارمرد کم آمده

بود وافشین هم آنجا که بود برسر دره فرود آمد و سپاه خود را بنشاند و درم از اردبیل آوردند و بسپاه داد ولشکر افشین پانزده هزار کس بود . ایشان را بپانزده گروه کرد ، هر گروهی هزار مرد وده گروه با خویشتن نگاه داشت ، که‌ده هزار مرد باشد وپنج گروه شامل پنج هزار مرد ببغای کبیرداد . سپس پیش‌راند ووارد دره شد وفرمان داد تا هر گروهی جدا جدا نزدیك یکدیگر میرفتند ، چنانکه از سر کوهها یکدیگررا میدیدند و با هر گروهی راهنمایی فرستاده بود وبغا با آن پنج گروه خویش پیش‌روی ایشان بود ومحمد بن‌بعیث باراهنمایان بسیار بااوبود ، تا برسرآن کوهها راه برند و گروهی از راهنمایان پیشاپیش سپاه در آن راههای تنگ میرفتند ، تا چون کمین ببینند ایشانرا آگاه کنند ولشکرهم بدین تعبیه نرم نرم وآهسته پیش‌میرفت، چنانکه تا نماز دیگردوفرسنگ رفته بود . آنگاه افشین فرمود تا همچنان برسر آن کوهها فرودآمدند و هر گروهی را راه برآمدن یك جای بود وآن یك راه را استوار کردند .

روز دیگر هم بدین تعبیه برفتند و شبانگاه هم برسر کوهی فرود آمدند . سه روز بدین تعبیه میرفتند چون شب چهارم فرود آمدند برسر کوهی رسیدند و سرمای سخت بود ، چنانکه چیزی نمانده بود همه از سرما بمیرند . روز دیگر افشین از آنجا برفت وکس نزد بغا فرستاد که : مرو و همانجا باش ، تا آفتاب برآید وگرم شود وبرف بگدازد . چون روز برآمد سرما افزون شد و آنروز هم آنجا بودند ولشکریان افشین آشوب کردند که : مگر با بابك دست یکی کرده‌ای که مارا دراین کوهها بسرما بکشی ؟ مارا بزیر فروبر ، که اگرمارا بابك بکشد دوست ترداریم که برین سر کوه ازسرما بمیریم وچون چنین باشیم سپاه و کمین‌را ازخود بازنتوانیم داشتن . افشین از ایشان پذیرفت واجابت کرد که : فرو رویم و بمیان همین کوهها رویم و هر چند راهها تنگست باحتیاط پیش رویم . آنشب هم آنجا بودند . نیم‌شب بابك با دوهزارمرد بریشان تاخت وشبیخون‌زد وبکوههایی ،

که بغا آنجا بود ، نرفت و آنجا رفت که افشین بود ومیانشان نیم فرسنگ بود و برسر کوهها علامت یکدیگر میدیدند .

پس بابك خویشتن برسپاه افشین افکند وایشان هم هزیمت یافتند و لشکر بابك شمشیر دریشان نهاد و بسیار کس از دوسوی کشته شدند وبغا و سپاه وی ازین پیش آمد آگاه نبودند . چون سپیده بدمید بابك سپاه خویش را بازداشت و گفت: از پس ایشان شوید ، که ازپس ما سپاه ایشان است وبازگشت . چون بدان کوهها رسیدند ، که بغا درآنجا بود ، روز روشن شده بود .

بابك لشکررا دونیم کرد ، تا آنکه آنروز آنجا باشد و چون شب برسد بر سپاه بغا شبیخون زد .

چون روز بر آمد بغا ازینکار آگاه شد وبران کوهها فروشد وهم بدان راه که آمده بود بازگشت ومردی ازمبارزان سپاه خودرا پیشروساخت وخود بامحمد بن بعیث وبرادر افشین ، که فضل بن کاوس باشد ، ازپس آن سپاه همی رفتند و با آن پنجهزار تن بآهستگی همی‌رفتند .

بابك دانست که بغا بازگشت و سپاه بابك برسر کوهها پراکنده در قفای ایشان همی رفت . پس چون نماز خفتن رسید بغا ایشانـرا گفت : مارا واجب نکند به شب رفتن ، صواب آنست که کوهی استوار بجوییم ، که برآنجا یك راه بیش نبود و شب آنجا گذرانیم . گفتند : صواب همینست و چون ایشان بسیار بودنـد بر یك کوه نتوانستند رفت . سه گـروه شدند و هر یك نزدیك یکدیگر ماندنـد و آن شب تا بامداد بیـدار بودند ، شب نخفتند و چون سپیده بدمیـد خوابشان برد .

بابك با سه هزار مرد شبیخون زد و هنوز تاریك بود و شمشیر دریشان نهاد و کشتن گرفتند وایشان گروهی سواره و گروهی پیاده از بالای کوه خود را بزیر میفکندند ومیگریختند و فضل بن کاوس ، برادر افشین را ، جراحت رسید و بغا

پیاده خودرا نجات داد وخویشتن را ازسر کوه فروافکند وچون بپایان کوه رسید اسبی بی‌خداوند یافت بر آن اسب برنشست وبراند وآنروزهمی‌رفتند ، تابسردره‌ای بجای فراخ آمدنـد . چون از دره بیرون آمد بغا خبر افشین پرسید . گفتند : چون از دره بیرون شد یکسر براند وباردبیل رفت . بغا نیزسوی افشین باردبیل شد وآن زمستان آنجا بودند

پس از آن افشین سران سپاه خود را فرمود که بسوی بابك پیش روند وکار را بروی بردر قلعهٔ بذ تنگ گیرند وایشان در شش میلی بذ فرود آمدنـد . بغا پیش‌رفت تا قلعهٔ بذ را محاصره کرد وبا بابکیان جنگید ومردان بسیار ازلشکر او کشته شدند . پس عقب نشست تا بخندق محمدابن سعید رسید وکس نزد افشین فرستاد واز وی یاری خواست وافشین برادر خود فضل و احمد بن خلیل بن هشام وابوخوس حسن بن سهل صاحب شرطه را بوی فرستاد وبایشان فرمان جنگ‌داد وروزی را معین کرد که در آنروز بجنگ آغاز کنند و ایشان در همانروز آهنگ شهربذ کردند ولی سرمای شدید وباران سخت ایشانرا در گرفت وایشان هم چنان میجنگیدندوباران سخت‌ترمی‌شد وبغا راهنمایی گرفت وبراهبری او برسر کوهی، که مشرف برجایگاه بابك‌بود ، رفت وچون باران بیشترشد سپاه افشین بجایگاه خود فرود آمد وبابك برایشان تاختن کرد وایشانرا شکست داد واز جایگاهی که در کوه داشتند راند وبغا نیز با سپاه خود هزیمت کرد ونمی‌دانست که برسرافشین چه آمده است وآهنگ حصن بذ کرد .

درین میان ازافشین بوی خبررسید وناچارشد از راه دیگر باز گردد ، زیرا که آنراه که از آن آمده بود تنگها و کتلهای بسیار داشت وپیشروان لشکر بابك اورا دنبال کردند ولی بایشان التفات نکرد ، زیرا که شب نزدیك بود ومی‌خواست زودتر از تنگها بگذرد ومی‌ترسید اموالی را که با خود داشت ازدست بدهد . پس ناچار سپاهیان خود را برسر کوهی جای داد و ایشان درمانده بودند و توشه راه

نداشتند . بابك شبانه بریشان تاخت وآنچه با ایشان بود غارت کرد و گروهی از ایشانرا کشت وبغا برنج بسیار خود را بخندقی که درپای آن کوه داشت رساند .

باردیگر جنگ در میان سپاه افشین و بابك بواسطه پیش آمدن زمستان در وقفه ماند . درین میان بابك را سرهنگی بود ، نام او طرخان و دهقانی بود از دهقانان آن دیاروزمستان بده خویش میبود وچون زمستان درآمد از بابك دستوری خواست وبده خویش رفت ، که در ناحیه هشتاد سر درمراغه بود وبا افشین غلامی ترك بود ، ازغلامان اسحق بن ابراهیم بن‌مصعب وافشین اورا فرستاد تا برطرخان تاختن کرد واورا کشت وسرش رابیاورد . بابك ازین خبرسست شد ودلش بشکست وچون‌زمستان بگذشت بازمعتصم سپاه راخواسته فرستاد وسرهنگی رابا سپاه بسیار ، که ده هزار مرد بودند ، نزد افشین روانه کرد و نام آن سرهنگ جعفربن دینار بود ، معروف بجعفرخیاط ، که ازکار گزاران بزرگ زمان مأمون بود وغلام خویش را ، که ایتاخ ترك معروف ومطبخ سالار او بود ، با سی هزار هزار (سی میلیون) درم روانه کرد وسوی‌قاسم العبسی بکوفه نامه فرستاد تا با سپاه خود بیاری افشین روانه شود وبافشین نامه نوشت که : بجنگ رو ومپندار که من وسپاه من از بابك بازگردیم وتا بابك زنده باشد دست از وی بداریم وترا جزآن‌کار نیست وباایتاخ ده خروار خسك آهنین فرستادم ، چون لشکر جایی فرود آیند این خسك ها را در پیرامون لشکر پراکنده کن ، تا از شبیخون ایمن باشی و خندق نباید کندن . چون خبر آمدن جعفر خیاط و ایتاخ مطبخ سالار و آن سپاه و درم ببابك رسید بر معتصم افسوس خورد و گفت : کارش بجایی رسید که درزی و طباخ خویش را بجنگ من فرستاد ودیگر با او کس نماند .

درین هنگام چون بابك با قلمرو روم همسایه بود و در میانشان رسولان و هدایا رد وبدل می‌شد بابك‌توفیل (تئوفیل) پسر میخائیل امپراطور روم را بفریفت و پیغام داد که : من باصل ترسا زاده‌ام و در پنهان دین ترسایان دارم و این همه

پیروان خویش را بدین ترسایان خواهم آورد ، ولی ایشانرا یکباره نتوان گفت که : بدین کیش بگروید ، که دانم که ایشان اجابت نکنند ولیکن این مذهب ایشانرا از مسلمانی بیرون آورد ، که ایشانرا این مذهب من خوش همی آید . پس چون برایشان غالب شوم و ایشان و خلیفه همه مذهب من گرفته باشند بهر راهی که ایشانرا بخواهم بیایند و آنگاه ایشانرا بدین ترسایان خوانم ، تا همه ترسا شوند .

پادشاه روم ازین سخن با او گرم شد . پس چون معتصم ایتاخ وجعفر خیاط را فرستاد ، بابك نیز کس نزد امپراطورروم فرستاد که : پادشاه عرب هرچه لشکر داشت بجنگ من فرستاد ، تادرزی وخورشگر خویش ودیگر کس با او نمانده است، اگر رای آمدن داری با سپاه خویش اکنون هرچه خواهی کردن بتوانی واگر خواهی جنبیدن اکنون بجنب ، که چون تو برزمین ایشان بیرون شوی کس پیش تو نیاید و بدین تدبیر می‌خواست که ملك روم بجنبد و معتصم را حاجت بسپاه افتد و آن لشکر را بخواند . پس امپراطور روم بطرسوس شد وهفتاد هزار مرد با خود داشت وطرسوس را حصاری سخت استوار بود و ازآنجا بشهر زبطره رفت و تاخت وتاز بسیار کرد ولی تا خبر بدو رسید که معتصم با سپاه داوطلب خود آهنگ وی دارد بقلمروخویش بازگشت .

جنگ‌های سال ۲۲۲

در سال ۲۲۲ معتصم نامه فرستاد بافشین که میباید کار بابك را پیش گیری . افشین سپاه از اردبیل بیرون برد و بدان لشکرگاه پیشین فرود آمد . بابك یکی از سرهنگان خود را با دههزار سوار بجنگ فرستاد وآن سرهنگ آذین نام داشت و مردی مبارز بود و وی از میان کوهها بیرون آمد وبر سردره بنشست و زنان و فرزندانش باوی بودند وازلشکریان وی بسیاری زن‌وفرزند همراه داشتند . بابك

اورا گفته بود که زنان وفرزندان را بحصاری استوار بفرستند واو گفته بود: «من ازین جهودان میترسم». پیش از آنکه آذین از دره بیرون آید بر کوهی استوار دست یافته بود وآن زنان و فرزندانرا آنجا رها کرد و خود بدشت بیرون آمد و چون خبر بافشین رسید سرهنگی با دوهزار مرد فرستاد ونام آن سرهنگ ظفر بن عبدالله بود وبفرمود تا ازراهی دیگر درمیان کوهها شود وباوی راهنمایان فرستاد، تا بسرزنان وفرزندان آذین بریزند وایشانرا بیاورند. ظفر بدان کوه رسید وجنگ کرد، ازآن مردم بسیاری بکشت وآنهمه زنان وکودکانرا برده کرد وفرودآورد وخبر بآذین رسید. همه سپاه خود را از سردره برگرفت وبازگشت وهمچنان با آن لشکر بسر آنکوهها رفت تا با ظفرجنگ کند وزنان و کودکانرا بازستاند.

این خبر بافشین رسید، سرهنگ دیگررا، که ابوالمظفر بن کثیرنام داشت، با پنجهزار مرد فرستاد، تا آذین را بیابد و اورا مشغول کند. ابوالمظفر در پی آذین رفت و در دره‌ای میان کوهها آذین را یافت و با اوجنگ پیوست وآذین با ظفر جنگ کرده و بسیاری از زنان و کودکانرا باز گرفته بود. ابوالمظفر اورا مشغول کرد، تا ظفر بازمانده آن زن وفرزند را ازآن راه بدر برد وپیش افشین رسید وبا افشین تدبیر کرد وسپاهی دیگر برگرفت وبدان دره شد وآذین بهزیمت ازپیش ابوالمظفر بازگشته وشکست یافته نزد بابك میرفت و ابوالمظفر با فتح و غنایم نزد افشین‌رفت وافشین تدبیر آن کرد که بدانکوهها تاحصار بابك رود ومعتصم برونامه نوشته بود و گفته بود: خطا کردی که برسر کوهها رفتی وراه زمین‌ودشت بدست دشمن سپردی و راه دشت اگرچه تنگست سپاه را از راه کوهساران بردن آسانتر باشد، ازین سپس برراه دره شو وراهنمایان وجاسوسان برسر کوه بدار، تا اگر کسی آید ترا آگاهی دهند وتیراندازانرا در پیش لشکر بدار و هرجا که فرودآیی خسك پیرامون خویش بریز، تا از شبیخون ایمن باشی و وی را هزار خروارخسك آهنین فرستاد.

افشین سپاه را بدره اندر آورد و همچنانکه معتصم گفته بود میرفت . چون بدانجای رسید ، که از آنجا سال پیش بابك شبیخون کرده بود سپاه بسیار از لشکریان بابك برسر کوهها دید . افشین باایشان کارزار کرد و بسیاری بکشت و دیگران بهزیمت شدند و بسوی بابك رفتند . افشین هم برین حال سپاه همیبرد ، تا روزی دو فرسنگ میرفت ، روزدهم بحصار بابك رسید و بیکفرسنگی آنحصار فرود آمد . بابك ازحصارخویش اورا بس خروارها ماست وروغن وتره وبرهٔ شیرمست فرستاد وخیار وبادرنگ فرستاد و گفت : شما مهمان مایید وده‌روزست که بدین راه ناخوش درشت می آیید ودانم که خوردنی نیافته‌اید ومارا بحصارجزین قدرچیزدیگر نبود. افشین گفت تا آنرا نستدند وباز پس فرستاد . پس بخندید که ما مهمانی پذیرفتیم ودانم اینچیزها بدان فرستاده است تا سپاه ما را شمار کنند وبنگرند که چندست وبفرمود تا آن فرستادگانرا گرد همه سپاه وی بگردانند و سپاه افشین بیشتر در درها فرود آمده بودند وپیدا نبودند .

چون ایشانرا گردانیدند بفرمود پیش وی آوردند و گفت : شما شماره این سپاه را ندانید ومن دانم ، بابك را بگویید که این سپاه را سی‌هزارمرد جنگیست، جز کهتران و چاکران و با امیرالمومنین سیصد هزار مرد مسلمان است که همه با اویند وتا یکتن زنده باشد ازتو برنخواهند گشت ، اکنون تو بهتردانی وتدبیر کار خویش همی کن ، اگردانی که بزنهار بیرون آیی بیای واگردانی که آنجا بایدت بودن می‌باش ، تا جان تو و کسانی که باتوند در سر اینکار نرود و از آنجا باز نخواهد گشت .

رسولان نزد بابك رفتند و این سخنان بگفتند و روز دیگر افشین سپاه را بدانراههای تنگ پیش برد ، تا بیك میل از حصار فرود آمد و محمد بن بعبث را گفت : آنجا ما را روزگاری باید ماند ، برسر آنکوهها رو وما را جایی استوار بنگر ، تا برآنجای گردآییم و گرداگرد سپاه کنده کنیم و بروز بردرگه حصار

باشیم وشب بازجای شویم تا ایمن باشیم . محمد بن بعیث از آنکوهها جایی استوار بجست وفرمود تا کنده کردند و دیوارهای کنده استوار کردند ولشکر را در میان کنده فرود آورد وهمه روزه از حصار بابك آواز نای وچنگ و رباب آمدی ومی خوردن و پاکوفتن و نشاط کردن ایشان میدیدند ، یعنی مـا خود از سپاه دشمن نمی‌اندیشیم وهر شب بابك سپاه بشبیخون میفرستاد و لشکر افشین بیدار میبود و بدان‌دیوارها هیچ نتوانستند کردن وافشین‌را سرهنگی‌بود بزرگوار، ازسرهنگان معتصم وپیش ازآن سرهنگان مامون بود و امیربخارا بود و اورا محمد ابن خالد بخار خداه گفتندی . یك شب افشین اورا بفرمود تا از کنده و دیوارها بگذشت و برسر کوهی با همراهان خویش پنهان شد و گفت : این سپاهیان بابك‌چون امشب از لب کنده باز گردند تو پیش ایشان باز آی ، تـا ما از پس آییم و در میانشان گیریم و دست بکشتن نهیم . پس چنین کردند وآن شب چون گروه بابك بیرون آمدند ایشان از کمین بیرون جستند و از آنمردم بدین حیله بسیاری کشتند و از شبیخون رستند .

پس افشین هرروز از بامداد تا شبانگاه بردر حصارمی‌شد وچون شب میرسید بکنده باز می‌آمد وبابك روزی ، پیش ازآنکه افشین بیرون آید ، فرمود تا سپاه او ازحصار بیرون‌شد وجاسوسان‌آمدند وافشین را خبر کردند که : بابك سپاه خود را در کمینگاه‌نشانده است . چون افشین آگاه شدفرمود تاسپاه اوآن شب بجنگ حصار شدند واز حصار دورتر آنجا ایستادند که هرروز میستادند و هرجا گروهی فرستادند ، تابدانند که لشکر بابك کجا کمین کرده‌اند . آنگروه چندانکه جستند چیزی نیافتند . پس شبانگاه باز گشتند وروزدیگر بیامدند وهم ازدورمینگریستند وکسانرا بجستن کمین فرستادند . آنجا برسر کوهی تنگه ای بود و بر آن دهی بود . افشین بخارخداه را گفت . تو برسر آنکتل با یاران خویش بایست ، تا از آنراه کس آهنگ ما نکند ، که من همی دانم که برسر کتل کس نیاید ، اما درزیر

کتل کمین کرده‌اند و چون ما بگذریم ازپس ما آیند . چون بخار خداه بدانجا شد و بیستاد تدبیر ایشان باطل شد .

پس افشین هرروز چنین میکرد واز بامداد با سپاه می آمد وبرسر کوه یکمیل دورتر ازحصار میستاد و بخارخداه برسر آنکتل میبود ومیگفت : تاما جای کمینگاه ایشان ندانیم نشاید پیش حصار رفتن . ولیکن کمینگاه ایشان نتوانستی دانستن و چون ازحصار بازگشتی ایشان از کمینگاه بحصار باز شدندی . پس یك روز چون وقت بازگشتن شد افشین بازگشت وآخرهمه لشکر جعفر بن دینار بازمیگشت . چون جعفر اینروز بازگشت با اوسه هزارمرد بود و گروهی بازپس مانده بودند . سپاه بابك ازحصار بیرون آمدند وده‌هزار سوار برسپاه جعفر زدند ومردمان جعفر بازگشتند وجنگ درپیوست .

جعفر بانگ‌شنید وبازگشت وافشین پیش‌تررفته بود . چون جعفر بازگشت سپاه وی نیز بازگشتند ومردمان بابك بیشترازحصار بیرون‌آمدند وبا جعفرجنگ درگرفتند ونماز دیگر فرازآمد و خبر بافشین رسید و او با همه سپاه بازگشت و هم بجای خویش بیستاد و هرسرهنگی را بجای خود بگماشت و جعفر از مردمان بابك بسیاری بکشت و ایشانرا بحصار افکند . ایشان بحصار رفتند و در حصار را بستند وجعفر بازنگشت و جنگ همی کرد و بر دیوار حصار حمله همیبرد . چون بانگ جنگ بر در حصار برخاست آن مردم ، که در کمینگاه‌بودند ، از کمینگاه خویشتن را بدانکتل در افکندند و بخار خداه هنوز بدانکتل ایستاده بود ، با کمینداران جنگ درگرفت . افشین او را پنجهزار مرد دیگر فرستاد و خود در جای بیستاد و کس نزد جعفر فرستاد که : تاریك شد وهنگام جنگ کردن نیست .

جعفر بازآمد وافشین با سپاه بازگشت وبلشکرگاه رفت وسه روز از آنجا بیرون نیامد و جاسوسان فرستاد ، تا خبرآورند که چقدر از لشکر بابك کشته شد ونیز بدانند که کمینگاه کجاست وسپاه ندانست که او چرا آنجا مانده است وعلف

برایشان تنگ شد وسپاهیان مزدور نزد افشین شدند و گفتند که : ما را علف وزاد تنگ شده است .

افشین گفت . هر که از شما صبر نتواند کردن باز گردد ، که با من سپاه خلیفه بسیارست ومرا هیچ حاجت بشما نیست ومن ازینجا نخواهم رفت ، تا برف ببارد و سپاه خلیفه با من در گرما و سرما صبر کنند و اگر صبر نتوانند کردن باز گردند .

این مزدوران از نزد افشین باز گشتند و گفتند : افشین با بابك دست یکی دارد وجنگ نخواهد کردن . افشین آگاه شد ودیگر روز جنگ را بساخت وبا همه سپاه برفت وهم برآنکوه ، که جای او بود ، بیستاد و بخارخداه را هم برسر آنکوه بگماشت ، تا راه کمین نگاهدارد .

سپس جعفر را خواند و گفت : سپاه پیش تست ، هر کرا خواهی ، ازسوار وپیاده و تیراندازانرا ، درپیش دار وجنگ کن . جعفر گفت : با من سوار وپیاده بسیارست وچندانکه هست مرا بس باشد و اگر مدد بکار باید خود بخواهم.

جعفر با سپاه بردر حصار شد و افشین مزدوران را بخواند و گفت : از هر گوشه از حصار که خواهید یکی کرانه شما بگیرید وابودلف را با ایشان بفرستاد وایشان از یك سوی دیگر بجنگ شدند وبدیوار بارهٔ حصار نزدیك آمدند و جعفر با یاران بر در حصارشد ومردان بابك بدر حصار بدیوار آمدند وجنگ درپیوستند واز هرسوی تیر و سنگ انداختن گرفتند وافشین یك بدره زر نزد جعفر فرستاد و گفت : از یاران تو هر که کاری نیك کند این درم بوی ده . بدره ای درم دیگر باBودلف فرستاد واورا نیزچنین گفت وشرابداران خود را گفت تا باجلاب وشراب وشکر بحربگاه روند ومردم را می دهند ومردم بابك ازحصار بیرون آمدند وجنگ کردند وتا نماز دیگر پای بفشردند ، تا آنگاه که افشین بلشکرگاه باز کشت و فرودآمد و یك هفته بجنگ نشد و بگفت تا علف بسیار بیاوردند و تدبیر جنگ

همی کرد، تا اورا خبر آوردند که بردر حصار کوهی هست وهرروز بابك سرهنگ خویش آذین را بزیر آن کوه ، در راههای تنگ پنهان می کند و بکمین می نشاند وچون آذین ازحصار بیرون آید بابك درحصار بی کس بماند .

افشین جاسوسان را بفرستاد تادرست خبر بیاورند که چنانست که بدو گفته‌اند. پس سپاه را آگاه کرد که : فردا سحر گاه ساخته باشید ، تا بجنگ رویم . چون نماز خفتن شد دوهزار پیاده را بخواند ، که تیراندازان نیك بودند وایشانرا علم سیاه داد و گفت : درین تاریکی بروید واز آنجا ، که کمین گاه آذینست ، بیك‌میل راه ، از آنسوی در میان کوهها کمین کنید . چون بامداد شد و بانگ طبل‌شنیدید علمها بپای دارید و از آن محل درآیید ، تا ما نیز ازین سو در آییم وآذین را بمیان گیریم . ایشان برفتند وافشین با ایشان راهنمایان وعلف فرستاد و چون نیم شب شد سرهنگی را ، ازمردم‌فرغانه ، باهزارمردازسپاه فرغانه که باوی‌بود گفت: بدآنجا که کمین گاهست، بریك‌میل ، خاموش بنشینید، تابامداد من بیایم وچنان کنید که کسی اثرشما نداند وایشان برفتند .

چون هنگام سحر گاه شد افشین با همه سپاه رهسپار شد و بفرمود تا طبل نزنند وهم‌چنان خاموش برفتند ، تا آنجا که هربارافشین بدان‌جا میرفت وافشین جعفر را فرمود : آنجا رو که بشیر ترکی با فرغانیانست و از دور با سپاه خویش بایست ، تا فرغانیان بگردند و کمین گاه بجویند و اگر کسی بکمین گاه باشد بیایند وجنگ کنند وشما بیاری ایشان روید واحمد بن خلیل را وسرهنگان دیگر را ، یك ازپس دیگر ، می‌فرستاد وبشیر را کس فرستاد که : توبا فرغانیان ودلیل درین راه پراکنده شوید و زیر این کوهها کمین بجویید وبشیر وفرغانیان برفتند وکوهها جستن گرفتند و هنگام چاشتگاه آذین را بیافتند ، که در کمین گاه ، در میان آن کوهها ، با هفت هزار مرد ، بر سه گروه ، در سه موضع ایستاده بودند . برآن قوم که با آذین بودند بتاختند وجنگ کردند وآن دو گروه دیگراز کمین

بیرون آمدند و با فرغانیان جنگ در پیوستند و خبر بافشین رسید ؛ فرمود که جعفر با سپاه خویش بجنگ شود و از پس او بخار خداه را فرستاد و سرهنگی را همی فرستاد ، تا همه را بجنگ آذین مشغول کرد و خود با خاصگان خویش همی بود .

چون همه سپاه بجنگ بیستادند آذین بفرمود تا همه طبلها را بیکبار فرو کوفتند ، آن گروه پیادگان ، که نماز خفتن فرستاده بود ، آواز طبل شنیدند و دانستند که افشین آمد و بجنگ آمدند و علمها بیرون کشیدند وهم آنجا که بودند ، از پس حصار ، طبلها بزدند و بسر کوه آمدند وبدره فرود آمدند و با طبل و علم پدیدار شدند . افشین کس فرستاد نزد جعفر ومردمان وی که : این کمین ماست ، شما مترسید ، که ایشان می آیند ، ایشانرا دوش فرستاده بودم ، تا امروز از پس دشمن درآیند و ایشانرا درمیان گیرند وجنگ کنید ، تاخدای شما را فرصت دهد وافشین نیز نزدیك رسید وشمشیر دریشان نهاد .

بابك دانست که کار او ساخته شد . بدیوار حصار آمد و گفت : منم بابك ، افشین را بگویید تا نزدیکتر آید ، باوی سخنی گویم . افشین نزدیك دیوار آن حصارشد . بابك چون او را بدید گفت : ایها الامیر ، الامان الامان . گفت : مرا زنهار ده . افشین گفت : ترا زینهارست ، اگر این سخن که اکنون گفتی پیش ازین گفته بودی به بودی واکنون چون امروز گفتی به که فردا . بابك گفت : زینهار خلیفه خواهم . گفت : زینهار او آورم ، بخط ومهر او ، ولیکن مرا گروی بده ، تا من صبر کنم و بخلیفه نامه کنم و زینهارنامهٔ تو بخواهم . گفت : گروگان من پسر مهترست وبا آذینست وآنجا جنگ کند ، اورا بتو دهم .

افشین اجابت کرد و بجای خویش باز آمد وبجعفر کس فرستاد که : جنگ مکنید . ایشان آذین را کشته بودند وسپاه اورا هزیمت کرده وباقی را همی کشتند ، تا فرستادهٔ افشین فراز آمد که : مکشید وهر کرا بتوانید اسیر کنید ودو پسر بابك

آنجااند ، ایشانرا مکشید واسیر کنید ، که بابك زینهار می‌خواهد و نباید که چون پسرش را بکشید پشیمان شود وجعفر وسپاه همه از کشتن بیستادند و پسر بابك را و بسیاری مردم دیگر اسیر کردند و بدو باز گشتند . نماز دیگر از لشکرگاه باز آمدند و آن خبر بمعتصم فرستادند و بابك را زینهار خواستند و آن هزیمتیان بابك بدان کوهها پراکنده شدند و هر کس بجایی گریختند و کس بحصار باز نشد و چون شب در آمد بابك عیال بر گرفت و باپنجاه مرد، که مانده بودند ، درحصار بگشادند و بیرون آمدند و برفت و بمیان آن کوهها اندر شد و از آنجا بیرون شد و بسوی ارمنستان رفت .

سرانجام بابك در آذربایجان

شمس‌الدین ابوعبدالله ذهبی در کتاب دول الاسلام نیز اشاراتی درباره بابك وخرمیان در آذربایجان دارد بدین گونه :

سال ۱۹۲ – درین سال آغاز پیدا شدن خرمیان در کوهستان آذربایجان بود وخازم بن خزیمه با ایشان جنگید .

سال ۲۰۶ – درین سال کار بابك خرمی در کوهستان آذربایجان بالا گرفت وغارت و کشتار بسیار کرد ووی زندیق نابکار بود ولشکریان را شکست داد وکارهای زشت کرد .

سال ۲۱۲ – درین سال لشکریانی با محمد بن حمید طوسی رهسپارشدند .

سال ۲۱۴ – درین سال جنگ درمیان طوسی وپسر بابك خرمی در گرفت و بابك ایشانرا شکست داد وطوسی را کشت .

سال ۲۲۰ – درین سال معتصم لشکری بفرماندهی افشین برای جنگ بابك خرمی آراست که از بیست سال پیش لشکریانرا شکست می‌داد و آذربایجان را ویران میکرد و افشین و بابك روبرو شدند وبابك شکست خورد واز لشکریانش

نزدیك هزار تن کشته شدند و وی بموغان گریخت ودر میانشان جنگهایی روی داد که شرح آن درازست .

سال ۲۲۱ ــ درین سال جنگ سختی درگرفت و بابك خرمی بغا الکبیر را شکست داد . سپس بغا نیرو گرد آورد و آهنگ بابك کرد و با او روبرو شد و بابك شکست خورد .

سال ۲۲۲ ــ افشین و بابك روبرو شدند و بابك شکست خورد وچندی نکشید که افشین اورا برده کرد و بابك مردی دلاور ودلیر وسختگیر و سخت کوش و پلید بود می‌خواست دین مجوس را استوار کند و بر دهها و شهرهای چند دست یافت و معتصم بیت‌المال ها را درجنگ با او هزینه کرد ودرین سال درینکار نزدیك هزار هزار دینار خرج کرد وخدای شهر بابك را پس از دربندان سخت گشاد و بابك در گردنه‌ای درآنجا پنهان‌شدوهمه همراهانش وفرزندانش برده شدندومعتصم برایش زنهارنامه فرستاد واوآنرا درید و ناسزا گفت . سپس از کوهی بالا رفت وبکوهستان ارمنستان رسید ونزد بطریقی فرود آمد وبطریق اورا گرفت وبفرستادگان تسلیم کرد و گروهی آمدند و بدیشان‌تسلیم کرد ومعتصم برای کسی که اورا زنده گرفتار کند صدهزار دینار و برای کسی که سرش را بیاورد نیمی ازآنرا قرار داده بود و روزی که وارد بغداد شد و سوار بر شتری بود روز معروفی بود .

میرخوند بلخی در روضة‌الصفا درباره بابك میگوید : « ذکر گرفتاری بابك بجزای عمل سیئه او ودیگر حکایات ــ معتصم خیدر بن کاوس را که ازامیرزادگان ولایت ماوراءالنهر بود ومشهور بافشین ، ترتیب کرده ، با لشکری سنگین بمحاربه بابك خرم دین فرستاد ومدتی مدید میان فریقین مکاوحت ونزاع قایم بود ودرآن معارك خلقی بی اندازه تلف شد و آخرالامر بمقتضای کلمه « الحق یعلو ولایعلی » افشین غالب آمده ، قلاع بابك را مسخر گردانید و بابك گریخته ، بولایت ارمنیه

رفت و برادران و اولاد و بعضی از خواص وی با او بودند و در آن اوان بابک تاجرانرا شعار خود ساخته بود و چون بنواحی قلعه یکی از بطارقه، که او را سهل ابن سنباط میگفتند، رسیدند و بر کنار آبی فرود آمده رمه‌ای دیدند وازراعی غنم گوسفندی خریدند.

شبان فی‌الحال پیش سهل رفته گفت: جمعی چنین در فلان موضع نزول کرده اند. سهل گفت: بی‌شك آن جماعت بابك و اتباع ویند. آنگاه سوار شده با جماعتی متوجه آنجانب شد و چون از دور چشم سهل بر بابك افتاد، فرود آمد و پیش رفته گفت: ایهاالملك، خاطر جمع دار که بخانهٔ خویش آمدی، اکنون ملتمس آنست که بقلعه تشریف ببری و در قصر سلطنت بفراغ بال بنشینی و بابك با متابعان بحصار رفتند و سهل دراعزاز و اکرام او مبالغه کرده، تبعه بابك را در منازل مناسب فرودآورد واورا برسریر نشانده، بخدمت کمر بست وچون مایده‌ای حاضر ساختند سهل با خدمتش طعام خوردن آغاز نهاد وبابك سهل را از کمال تجبر وجهل مخاطب ومعاتب گردانیده گفت که: ترا میرسد که با من طعام‌خوری؟ سهل ازسرسفره برخاسته گفت: ایهاالملك، خطا کردم، چه مرتبهٔ من‌از آن نازل‌ترست که با ملوك چیزی‌خورم وچون بابك ازاکل فارغ شد سهل آهنگری‌آورده گفت: ایهاالملك پای خود را درازکن، تا استاد زنجیری بر آن‌نهد وآهنگر بندی گران برپای وی نهاد.

بابك باسهل گفت: غدر کردی وسهل‌اورا دشنام داده گفت: توراعی بقروغنم بودی وشبانرا بتدبیر جیوش و سیاست ملك واجرای حکومت هیچ نسبت نیست. بعدازآن متعلقان اورا بند کرده، خبر بافشین فرستاد. افشین سرهنگی را با چهار هزارمرد روان ساخت، تا بابك وسهل را نزد اوآوردند وافشین درباره سهل‌عنایت کرده، اورا بخلعت گرانمایه سرفراز ساخت و از مملکت وی خراج برداشت و رقعه نوشته، بربال کبوتر بست وچون کبوتر بسامره رسید معتصم و امرا و ارکان

دولت ، که از اخذ و قید بابك آگاه گشتند زبان بتکبیر گشاده ، اظهار مسرت و شادی کردند و بعد ازچند روزافشین بابك ومنتسبانش رامصحوب خویش گردانیده ، متوجه سامره شد وهارون بن معتصم بانواب دارالخلافه باستقبال اوشتافتند وافشین در پنج فرسخی سامره فرود آمده ، معتصم فرمود تا فیل اشهب را ، کـه یکی از ملوك هندوستان فرستاده بود ، بدیبای احمر واخضر وانواع حللها که بلون دیگر بود ، بیاراستند و همچنین فرماند اد تا شتری را نیز آراسته کردند و اشاره کرد تا قلنسوه عظیم مکلل بدر وجواهر مرتب گردانیدند ودو جامهٔ فاخر باین اشیاء منضم ساختند و همه را باردوی افشین فرستاده ، پیغام داد که : بابك برفیل و بـرادرش عبدالله را برناقه نشانده و طاقیها برسرایشان نهاده وجامه را در ایشان پوشانیده ، بسامره آورند و چون بابك فیل را دید متعجب شده ، پرسید که : این دابهٔ قوی جثه‌چیست‌واین‌جامه از کجاست؟ شخصی گفت که: این کرامتی است از ملك جلیل برای پادشاهی اسیر ، که بعد ازعزیزی ذلیل شده ، امیدست که عاقبت‌کار توبخیر وخوبی مقرون گردد ومعتصم چون‌اشیاء مذکوره رابلشکرگاه افشین روانه ساخت حکم کرد تا مجنده و سایر خلایق بزینتی هرچه تمامتر سوار شوند و از سامره تا اردوی‌افشین دو رویه صف کشیدند وبابك وبرادرش رابرفیل وشتر نشانده ، بمیان هر دو صف درآوردند و بابك چون آن کثرت مشاهده می کرد تاسف میخورد که چون اینهمه مردم مفت ازتیغ من جان بردند ؟

از شخصی منقولست که گفت: بابك ده جلاد داشت ومن یکی ازآنها بودم . پرسیدند که : چند هزار کس را کشته باشی ؟ جواب داد که : قتیلان من زیاده از بیست‌هزارند ودر بعضی ازروایات واردشده ، والعهدة علی‌الراوی ، که عددمقتولان بابك درمعارك وغیر آن بهزارهزار رسید وبالجمله چون بابك‌را نزد معتصم‌آوردند از وی پرسید که : بابك تویی ؟ گفت : بندهٔ امیرم ومالی عظیم قبول کرد ، تا از سرخون اودر گذرند ، مقبول نیفتاد ومعتصم فرمود تا اورا برهنه کردند و دست و

پایش ازمفصل جدا کردند . آنگاه فرمان داد تاجلادان درمیان دوضلع ازاضلاع اسفل او شمشیری فرو برده وتنش را از بار سرسبك گردانید و بدنش را با دست و پای بیاویختند وسررا باعبدالله برادرش بدارالسلام بغدادبردند واسحق بن ابراهیم والی آن ولایت ، بموجب فرموده عبدالله را ، بدانسان که بابك را کشته بودند ، بکشت وسر بابك را از بغداد بعراق‌عجم برده ، گردتمامت امصار وقصبات گردانیدند ومعتصم افشین را بعواطف پادشانه وعوارف خسروانه اختصاص داد وازجمله چیزها تاجی بوی بخشید ، از زر مرصع بیواقیت احمروزمرد اخضر ، که مقومان ازقیمت آن عاجز آمدند ودرجهٔ افشین بلند گشته ، اختیار اودر ملك ومال بمرتبه‌ای رسید که محسود ارکان دولت واعیان ملت شد وقلع وقمع بابك در سنهٔ ثلاث وعشرین و ماتین (۲۲۳) روی نمود . »

غیاث الدین بن همام الدین هروی خوندمیر در کتاب خلاصة الاخبار فی بیان احوال الاخیار در همین زمینه می گوید : « در غرهٔ رمضان سنهٔ ثمان عشر و ماتین (۲۱۸) معتصم ببغداد رسیده ، از روی استقلال بضبط ملك ومال پرداخت و اسحق بن ابراهیم بن مصعب را جهت گوشمال بعضی ازمردم اصفهان وهمدان ، که دم ازمحبت بابك خرم‌دین می‌زدند ، روان‌ساخت واسحق بدان جانب رفته ، قریب شست هزارمردرا بقتل رسانید ودرسنه‌عشرین‌وماتین (۲۲۰) ابواسحق خیدر بن کاوس را ، که ازبزرگ زادگان ماوراءالنهر بود وافشین لقب داشت با سپاه سنگین بدفع بابك خرم‌دین نامزد فرمود و افشین در اوایل جمادی‌الاخرهٔ سال مذکور بجانب آذربایجان روان شده ، اورا چند نوبت با بابك محاربه اتفاق افتاد وآن مردك را گریزانیده ، بسیاری از اصحابش را بقتل رسانید ...

و در سنهٔ اثنی و عشرین وماتین (۲۲۲) بابك خرم دین از ضرب تیغ افشین شکستی‌فاحش یافته ، بامعدودی چند بطرف ارمینیه گریخت ودر آن‌نواحی قلعه‌ای بود ویکی از رومیان ، موسوم بسهل‌بن سنباط ، در آنجا بحکومت اشتغال می‌نمود

وچون سهل شنید که بابک درآن حوالی فرودآمده ، با جمعی از ملازمان نزد او رفت و گفت : ایها الملك ، خاطر جمع دار که بخانهٔ خود تشریف آوردی و بابک بکلمات سهل مغرورشده ، در درون قلعه منزل گزید وسهل اورا در قصر امارت بر-تخت نشانده ، در مقام خدمتگاری باستاد و اما چون طعام کشیدند بـا وی طعام خوردن آغاز نهاد . بابك از کمال خردمندی گفت : ترا می‌رسد که با من طعام خوری ؟ سهل فی‌الحال برجست که : ایهاالملك ، خطا کردم ، مراچه حدآن باشد که با ملوك هم طبق شوم ؟

آنگاه آهنگری را حاضرساخته گفت : ایهاالملك ، پای خودرا دراز کن، تا استاد بند گران نهد و حداد بابك را مقید گردانیده ، سهل افشین را از صورت واقعه آگاهی داد . افشین معتمدی را با چهار هزار سوار بارمینیه فرستاد ، تاسهل بن سنباد وبابك را نزد او آوردند و دربارهٔ اصناف الطاف مبذول داشته ، بابك را بـا متعلقان مصحوب خویش بدارالخلافه بـرد و معتصم اصاغر و اعاظم را باستقبال فرستاده ، فرمان داد تابابك را برفیل نشاندند و بسامره درآورده ، همانروز بقتل رسانیدند واین قضیه درسنهٔ ثلاث وعشرین‌وماتین (۲۲۳) روی نمود . گویندشخصی ازجلاد بابك پرسید که : تو چند کس را گردن زده‌ای ؟ جواب داد که : بابك ده جلاد داشت ، عدد مردم که بتیغ من کشته شدند ببیست هزار می‌رسد ، ندانم تاآن نه تن چندهزار کشته باشند » .

هم خوند میر در کتاب دیگر خـود « حبیب السیر فی اخبار افراد البشر » می گوید : « گفتار در بیان بعضی از وقایع زمان حکومت معتصم وگرفتار شدن بابك بعقوبت جبارمنتقم ـ ... معتصم درغرهٔ رمضان‌سنهٔ عشروماتین (۲۱۸) ببغداد رسیده ، از روی استقلال بضبط امور ملك ومال پرداخت و اسحق ابن ابراهیم بن مصعب را جهت گوشمال طبقه‌ای ازمردم اصفهان وهمدان ، که دم از محبت بابك خرم دین می‌زدند ، روان ساخت واسحق بدان‌حدود شتافته، قریب شست هزار کس

بقتل رسانيد ... و هم درين سال (۲۲۰) معتصم خيدر بن كاوس را ، كه از بزرگ زادگان ماوراءالنهر بود وافشين لقب داشت ، باسپاهى سنگين بدفع بابك خرم دين نامزد فرمود وافشين در اوايل جمادى الاخرى بجانب آذربايجان روان شده ، در دوسال چند نوبت ميان اوو بابك قتال اتفاق افتاد وازجانبين خلقى بى‌نهايت كشته گشته ، بالاخره در سنه اثنى وعشرين وماتين (۲۲۲) بابك شكستى فاحش يافت و با معدودى چند بطرف ارمينيه گريخت ودرآن نواحى قلعه‌اى بودويكى ازروميان، موسوم بسهل بن سنباط ، در آنجا بحكومت اشتغال مى‌نمود و چون سهل شنيد كه بابك درآن‌حوالى فرودآمده ، باجمعى ازملازمان نزد اورفت و گفت: ايهاالملك، خاطر جمع دار كه بخانهٔ خود تشريف آوردى و بابك بكلمات سهل مغرور شده ، بدرون‌قلعه شتافت وسهل اورا درقصرامارت برتخت نشانده ، درمقام خدمت‌بيستاد، امـا چون طعام كشيدند نشسته : با وى آغاز طعام خوردن كرد . بابك از كمال نخوت گفت : اى سهل ، ترا ميرسد كه با من در يك طبق طعام خـورى ؟ سهل فى‌الحال برجست كه : ايهاالملك ، خطا كردم ، مرا چه حد آن باشدكه با ملوك چيزى خورم ؟

آنگاه‌آهنگرى طلبيده ، گفت : ايهاالملك ، پاى دراز كن ، تا استاد بندى گران برآن نهد وحداد بابك را مقيد گردانيده ، افشين از صورت واقعه آگاهى يافت ومعتمدى با چهار هزار سوار بارمينيه فرستاد ، تا سهل ابن سنباط را نزد او آوردند ودرباره سهل اصناف الطاف مبذول داشته ، بابك را با يك برادر و جمعى از متعلقان مصحوب خويش بدارالخلافه برد و معتصم اصاغر و اعاظم را باستقبال فرستاده ، فرمان داد تا بابك را برفيل و برادرش را بر شتر نشانده ، بسامره در آوردند وچون بابك بآستان خلافت آشيان رسيد از معتصم مالى عظيم قبول كرد ، تا ازسرخون اودر گذرد ، اما مقبول نيفتاد واز موقف سياست فرمان صادر شدكه دست وپاى اورا از مفصل جدا ساخته ، گردنش ازبار سرسبك گردانند .

نقلست که چون یك دست بابك را بریدند بدست دیگر مقداری خون گرفته، برروی خویش مالید. بعضی ازحاضران پرسیدند که: سبب این حرکت چیست؟ جواب داد که: ترسیدم رنگ من زرد شود ومردم حمل برجزع کنند و بعد از آنکه مهم بابك فیصل یافت جثهٔ اورا آویخته، سرش را بـا برادرش عبدالله بدارالسلام بغداد بردند وحاکم آن بلده، اسحق بن ابراهیم، عبدالله را نیز بدستور بابك کشت وقتل بابك و برادرش درسنهٔ ثلث و عشرین وماتین (۲۲۳) روی نمود و بواسطهٔ این نیکوخدمتی معتصم درتربیت ورعایت افشین بقدر امکان مبالغه فرمود ...»

سبب گرفتاری و کشته شدن بابك

پس از آنکه بابك خرم دین درشهر بذ از لشکریان معتصم که بفرماندهی افشین آمده بودند سرانجام شکست خورد و دو پسرش با خاندانش بـدست افشین افتادند بابك راه را از هرسوی برخویشتن بسته دید وچاره جز گریختن نداشت.

نظام‌الملك در سیاست نامه سبب برتری افشین را بر بابك چنین می نویسد: «پس ازین (یعنی پس ازفتنه خرمیان درسال ۲۱۸) بشش سال معتصم بشغل خرم دینان پرداخت وافشین را نامزد کرد، بحرب بابك. افشین لشکر برداشت وروی بحرب نهاد وهرچه خرم دینی و باطنی بودند بمدد بابك شدند ودو سال حرب کردند ومیان افشین و بابك در مدت دو سال بسیار مصافهای سخت افتاد و از هردو جانب بسیارمردم کشته شدند. آخرالامرچون افشین از کشتن اوعاجز آمد بحیلت‌مشغول گشت ولشکر خویش را درشب بفرمود تا خیمه‌ها بر کندند وپرا کنده شدند وده فرسنگ‌پس‌تر باز آمدند. افشین کس ببابك فرستاد که: مردی‌خردمند بمن‌فرست، تا با او سخن گویم، که مصلحت ما هردو در آنست. بابك مردی بوی فرستاد. افشین گفت: با بابك‌بگوی: هرابتدایی‌را انتهاییست، گندنا نیست که باز بروید، مردان من بیشتر کشته شدند واز ده یکی نماند و حقیقت که از جانب تو هم چنین

بود ، بیا تا صلح کنیم ، تو بدین ولایت که داری قانع باش و بصلاح بنشین ، تامن باز گردم وازامیرالمومنین ترا ولایت بستانم ومنشور بفرستم واگر نصیحت من قبول نکنی بیا تا یکبارگی بهم در آویزیم تا دولت کرا یاری کند .

رسول ازپیش او بیرون آمد . افشین دوهزار سوار وپنجهزار پیاده در غارها وکوهها پنهان وپراکنده کرد ، تادر کمین بنشینند ، برمثال هزیمتیان . چون رسول پیش بابك شد و پیغام بداد و کمی لشکر باز نمود و جاسوسان همین خبر آوردند بر آن اتفاق کردند که بعد از سه روز حرب سخت کنند . پس افشین کس بدان لشکرفرستاد که : باید که روز مصاف در شب بیایید ، در دست راست و چپ ، در مسافت یك فرسنگ ونیم کوهها و دره بود ، آنجا پنهان شوید ، چون من بهزیمت بروم واز لشکرگاه بگذرم وایشان بعضیدرقفای من بیستند وبعضی بغارت مشغول شوند ، شما ازدرها بیرون تازید وراه برایشان بگیرید ، تا باز دردره نتوانند شد ، من باز گردم وآنچه باید بکنم .

پس روز مصاف بابك لشکر بیرون آورد ، ازدره ، زیادت از صد هزارسوار وپیاده ولشکر افشین بچشم ایشان حقیر آمد ، از آنچه دیده بودند ولشکر زیادتی ندیدند . پس جنگ درپیوستند و از هر دوجانب جنگ عظیم کردند و بسیار کس کشته شد ووقت زوال افشین بهزیمت رفت ، ازیك فرسنگلشکرگاه درگذشت . پسعلمدار را گفت : علم بدار وعنان باز کشید ولشکر هرچه آنجا آمدندمیستادند وبابك گفته بود که : بغارت مشغول مشوید ، تا یکبارگی دل از افشین و لشکر او فارغ کنیم . پس هرچه سوار بودند با بابك در قفای افشین شدند و پیاده بغارت مشغول شدند . پس این بیست هزار سوار از درها و کوهها بیرون آمدند و همه صحرا پیاده خرمدینی دیدند . راه دره برایشان بگرفتند وشمشیر درنهادند وافشین نیز بالشکر بازگشت وبابك را درمیان گرفتند . هرچند کوشید بابك راه نیافت و افشین در رسید و او را بگرفت وتا شب میتاختند ومی کشتند . زیادت از هشتاد

هزار مرد آنجا کشته شد. پس افشین غلامی را با دوهزار سوار وپیاده آنجا گذاشت وخود بابک واسیران را ببغداد برد و بغلامی بابک را در بغداد بردند...»

بجز مؤلف سیاست نامه که شرح گرفتاری بابک را بدینگونه نوشته است مورخان دیگر همه آورده‌اند که بابک پس از آنکه کار بر آذین سپهسالارش تنگ شد وبیشتر سپاهش ازافشین زنهار خواست دوپسر خود را که درمیان سپاه آذین بودند بوی گروگان داد وبدین بهانه افشین را خام کرد وخود شبانه از دژ خویش باچند تن از نزدیکانش گریخت. طبری دراین زمینه میگوید:

«از آنجا بیرون شد و بارمنستان رفت و آنجا بیشها بود و درخت بسیار پیوسته بایکدیگر، با کوهها که سوار آنجا نتوانستی آمدن. بابک با پنج کس مردمان، که با وی بودند، آنجا رفت و آن پنج تن سه مرد و دو زن بودند: یکی برادر بابک بود عبدالله و یکی سپهسالاری از آن او، نامش معاویه؛ و یکی غلام از آن بابک واز زنان یکی‌مادرش ودوم زنش، که اورا دختر گلدانیه میگفتند و دیگران همه از وی پراکندند.

دیگر روز افشین را خبر آمد که: بابک بگریخت. با همه لشکر سوار شد وبیامد وبحصار اندر شد، کس را نیافت. بفرمود تا آن حصار را ویران کردند و با زمین برابر ساختند. افشین سپاه خویش را در آنجا فرود آورد و اثر بابک بجست، اندر آن درختستان یافت. ابودلف را بفرمود، با جوقی از سپاه، تا بر پی او برفت و آنروز و آن شب بگردید و باز آمد و گفت: اندر آن بیشه هیچ روی اندر شدن نیست. افشین لشکر هم بر در آن بیشه فرود آورد و بدان همه دهقانان، که اندر آن کوهها بودند، بحدود ارمنستان، بهریکی نامه کرد که: بابک از آنجا بجست و رهگذر او برشماست وهر که او را بگیرد و یا سر او پیش من آرد صد هزار درم دهم وخلعت دهمش، بیرون از آن که امیرالمؤمنین دهدش وبیرون ازصلت امیرالمؤمنین. پس یکی از دهقانان یکی نامه کرد بافشین واورا

راهی درین بیشه نمود، که سوار بتوانست رفتن.

افشین سرهنگی را بفرستاد. آن سرهنگ برفت وسپاه را گرد آن درختستان فرود آورد و بابک را بدرختستان بمیان اندر گرفت و هرجا که راه بود سپاه، دویست وپانصد، بگماشت و راهها را استوار بگرفت و کس فرستاد تا لشکر را طعام وعلف بدادند و بابک طعام وعلف بسیار بر گرفته بود و آنجا صبر همی کرد. پس چون دو روز ببود ازپیش معتصم زینهار نامه آوردند، بخط و مهر امیرالمؤمنین و رسم چنان بود که هر نامه که درو زینهار بودی و بخط امیرالمؤمنین بود مهرش زرین بودی. افشین بدان شاد شد و پسر بابک را، که اسیر گرفته بود، بخواند. گفت: من بامیرالمؤمنین این امید نداشتم، اکنون این بر گیر و با کس من پیش پدرت شو. پسر گفت: من پیش پدر نیارم شدن، که هر کجا که بیند مرا بکشد، که چرا من خویشتن را باسیری پیش شما افکندم؟ که او مرا گفته بود که: چون اسیر گردی خویشتن را بکش.

آنگه افشین آن اسیران دیگر را بخواند. گفت: از شما کیست که این نامهٔ من و آن امیرالمؤمنین پیش بابک برد؟ همه گفتند: ما نیاریم بردن. افشین گفت: چرا نیارید بردن، که او بدین نامه شاد شود؟ گفتند: ایها الامیر، تو اورا نشناسی وما دانیم. افشین گفت: چاره نیست، بباید بردن ودوتن را بفرستاد یکی از آن اسیران و یکی ازمردم وپسرش را گفت: تو نامه کن، ازز بان خویش. پسرش نامه نبشت. افشین نامه کرد که: این نامهٔ امیرالمؤمنینست، که سوی تو آوردند، اگر بیرون آیی ترا بهتر بود و ما را. آن هردو مرد بدرختستان اندر شدند و ببابک رسیدند. آن مرد اسیر نامهٔ پسرش پیش او بنهاد. او بخواند و بینداخت و گفت: او نه پسرمنست، که اگر پسر من بودی خویشتن را باسیری در ندادی و آن مرد را که نامه پسرش آورده بود گفت: ای سگ، تو که باشی که نامهٔ آن سگ پیش من آری؟ برخاست و آن مرد را بدست خویش بکشت و آن

مرد دیگر نامه امیرالمؤمنین پیش او بنهاد. او بر گرفت و مهر بگشاد و بخواند و گفت: این پیش افشین بر و بگوی که: این ترا بکار آید. نه مرا. آن مرد پیش افشین آمد و آن زنهار نامه باز آورد و بابک در آنجا همی بود و از آن راهها، که لشکر گرفته بودند، یکی راه بود که در آن آب نبود و لشکر آنجا فرود نتوانستند آمدن و برخاسته بودند و بیکی زمین دورتر شده بودند و مرد دلیل برسر آن راه بنشانده بودند.

چون ده روز بر آمد یك نیمروز این دلیلان خفته بودند و بابك ایشان را نگاه همی‌داشت. چون ایشانرا خفته یافت با پنج تن، که با وی بودند، بیرون آمد. چون دلیلان بدیدند که بابك رفت سپاه را آواز دادند که: پنج سوار از اینجا بیرون آمدند واز ایشان سه مرد و دو زن وما ندانستیم که ایشان که بودند. آن سپاه، که بآن گذر بودند، همه بر نشستند و مهتر ایشان دیوداد ابوالساج و خویش نزدیك از آن افشین بود و برپی آن پنج سوار برفتند و بابك، چون فرسنگی دور رفت، چشمه‌ای آب بود، آنجا فرود آمدتا چیزی بخورد، سپاه اندر رسیدند. چون سپاه را بدید زود اسب را برنشست و بتاخت و برادر و غلام با او برفتند. سپاه سالار دیرتر براسب نشست، اورا با آن دوزن بگرفتند و پیش افشین فرستادند و برپی بابك برفتند، تا بمیان کوهها اندر شد، جایی که سواران وسپاه را آنجا راه نبود. سپاه افشین باز گشتند و بابك میان آن کوهها فرود آمد و آنروز باطعام نبود و آن دهقانان همه راه او نگاه می‌داشتند، تا از کجا بیرون آید.

دیگرروز بابك را طعام بایست. پس بسر کوه برشد، از بیرون تنگها دهی دید و آن ده را دهقانی بود، نام او سهل بن سنباط واز آنها بود که مساعد بود مر بابك را و بمذهب او بود وافشین نامه کرده بود بوی، بگرفتن بابك وطلب کردن او. پس بابك نگاه کرد، بزمین آن ده مردی‌را دید که گاو میراند. غلام را گفت: درم برگیر، پیش آن مرد رو، اگر نان دارد بهر بها که خواهد از وی بخر و

بیاور . غلام پیش آن مرد شد و نان خواست . آن مرد گفت : نان ندارم . پس غلام بدان ده اندر شد و از مردمان نان خواست و مردی او را نان فروخت . غلام آنجا بنشست ، که لختی بخورد و لختی ببابك برد . آن مرد را انبازی بود و تخم میفکند . چون غلام را دید ، بـا سلیح و شمشیر ، برانباز او نشسته و نان میخورد و نیارست بر او شدن بدوید و سهل دهقان را آگاه کرد . سهل هم آنگاه برنشست و بیامد . غلام را دید ، بشناخت که از متابعان بابك بود وغلام نیز اورا بشناخت . سهل اورا گفت : بابك کجاست ؟ گفت : آنك بمیان کوهها اندرست . گفت : با او کیست ؟ گفت : برادرش . گفت : رو ومرا بسوی او بر . غلام سهل را بسوی بابك برد . سهل چون بابك را بدید از اسب فرودآمد ، دست وپای اورا بوسه‌داد و گفت : تنها کجا همی شوی؟ گفت : بزمین روم خواهم شدن ، پیش‌ملك روم ، که مرا با وی عهدست که هر گاه براوشوم بپذیرد ونصرة دهد .

سهل گفت: اوباتوآنگاه عهد کرد که تو‌ملك بودی،چون امروزتنها ترا ببیند کی وفا کند ؟ بابك گفت : شاید بودن که همی راست گوید ، اکنون چه تدبیر بود بما ؟ گفت : دانم که مرا از نصیحت خویش ومتابعت خویش هیچ تهمت نبری وتو دانی که ازهمه حصارها هیچ حصار نیست ازآن من استوارتر وسلطانرا برمن‌کاری نبود ومرا نشناسد ، بیا بحصار من و این زمستان آنجا همی باش ، تا تدبیر کنم و من جان و مال فدای تو کنم وازین دهقانان ، که متابع تواند ، یاری خواهم و ما ترا بهیم ازسپاه روم .

بابك گفت : راست گویی و خود برنشست ، با برادر و غلام از آن کوهها بیرون آمدند و بحصار سهل اندرآمدند و سهل هم آنگاه کس بافشین فرستاد که : بابك را بحصار خویش اندر کردم ، کس بفرست تا بدوسپارمش .

افشین شاد شد و مردی را فرستاد که بابك را دیده و بابك او را نشناخت و گفت : شو و بنگر که او بابك هست یا نه ؟ آنمرد بیآمد و نامه افشین بیآورد و بسهل داد . سهل گفت : اگر او کسی بیگانه نه بیند ازایدر بیرون شود و من اورا باز

نتوانم آوردن ، یا خویشتن را بکشد ولیکن چون ایدر بنشیند تو جامه طباخان اندرپوش وکاسهٔ طعام همی آور ، تا اورا ببینی واگر پرسید که: این کیست ؟ گویم که : طباخست وتو نیزهم چنین گوی . آن مردهم چنین کرد ومرد خراسانی بود ، ازشهر اسروشنه .

پس چون بابك او را بدید ، گفت : این کیست ؟ گفت : ایـن مردیست خراسانی ودیرسالست تا طباخ ماست . بابك پرسید که : چند سالست تا اینجاست؟ گفت : سالهاست واینجا زن کرده و خانه ساخته است وا کنون ازینجاست . بابك گفت : راست گویی ، که مرد از آنجاست که آنجا زن دارد . چون طعام بخوردند آن مرد سوی افشین شد و گفت : بابکست ، بدرست ، که آنجاست . پس بابك گفت : برادر مرا عبدالله اینجا بدار و اگر آگه شوند ما را هردو نگیرند ، باری یکی ازما بماند. سهل عبدالله را بحصاری فرستاد، سوی دهقانی دیگر، ابن اصطفانوس.

پس افشین دو سرهنگ بفرستاد ، با او دو هزار مرد ، یکی ابو سعید محمد بن یوسف ودیگر سرهنگی ، نام او بوزباره ، گفت : بروید و بنگرید تا سهل شما را چه فرماید وچنان کنید که بابك را زنده بمن آورید . ایشان بیامدند ، بریك فرسنگی حصار سهل فرود آمدند وبسهل کس فرستادند . سهل گفت : من نخواهم که ازخانه خویشش بشما سپارم ، که اگر افشین اورا نکشد و باز برما مسلط شود کینه ازمن بازخواهد ، من اورا ببهانه شکار بفلان جای کوه آورم وشما را بخوانم، یك سرهنگ باسپاه خویش از آنسودر آید ویك سرهنگ ازین سوی . تا من گویم که : این سپاه افشین را خبر بوده است و برما تاختن کردند و او نداند که من آوردمتان . ایشان بنشستند ، دیگرروز بامدادسهل بابك را گفت : توچنین رنجور وغمگینی وآنجا بدین نزدیکی اندرشکار گاهست وبا مایوزو بازست ، اگرخواهی تا یکی زمان بگردیم ، تا دلت بگشاید .

پس بابك برنشست وسهل اورا بیاورد ، تا بدانجا که وعده کرده بود وشکار

همی کردند. آنگه بسرهنگان کس فرستاد. ایشان بسر کوه بر آمدند، هریکی از سویی و بابک باشه بردست داشت. چون ایشان را بدید دانست که سپاه آمد. باشه از دست بیفکند و از اسب فرود آمد و بزمین بنشست. هر دو سرهنگ فراز آمدند و او را بگرفتند. بابک سهل را دشنام داد و گفت: ارزان فروختی مرا، بدین یهودان. پس اورا سوی افشین آوردند. افشین بفرمود تا اورا بند کردند و اورا بمو کلان سپرد و آنروزهفدهم‌ماه شوال بود، سال دویست و بیست ودو و کس فرستاد تا برادر بابک را بیآوردند و او نزد دهقانی دیگر بود، نام او عیسی بن یوسف ابن اصطفانوس ...»

ابو حنیفهٔ دینوری در اخبار الطوال روز بیرون آمدن افشین را بجنگی که از آن جنگ بابک فرار کرد و بدست سپاه معتصم افتاد سه شنبه ۲۷ شعبان ۲۲۲ مینویسد و گوید درغرهٔ رمضان دژ بذ را با منجنیق محاصره کردند و روز پنجشنبه ۲۳ رمضان افشین نزد بابک کس فرستاد وخواستار صلح شد و بابک مردی را، که موسی الاقطع میگفتند، نزد وی روانه کرد و آن فرستاده بابک خواستار شد که افشین و بابک با یکدیگر سخن گویند و افشین پذیرفت و در بیابانی با یکدیگر روبرو شدند و سرانجام هنگامی که شهر بذ را گرفتند و در کوی و برزن شهر با سپاه عبدالله برادر بابک جنگ کردند و آنروز گرما بمنتهی درجه رسیده بود و سرانجام پس ازجنگهای بسیار، که در کوی و برزن شهر بذ روی داد، بابک‌شکست خورد و سهل بن سنباط صاحب ناحیه رود ارس بود و افشین بدهقانان و کردان ارمنستان وبطریقان نوشته بود که وی را بگیرند و چون سهل بن سنباط نزد بابک رسید بابک جامهٔ خود را عوض کرده بود اما با آن همه سهل اورا بشناخت.

حمدالله مستوفی درتاریخ گزیده می نویسد که معتصم نخست اسحق بن ابراهیم بن مصعب را بجنگ بابک فرستاد و چون وی از عهدهٔ این کار بر نیامد و یاری خواست معتصم افشین را بیاری اسحق فرستاد و شمارهٔ خرمیان را که در همدان

کشته‌اند چهل‌هزار آورده است .

مؤلف روضة الصفا چنانکه گذشت شمارهٔ این کشتگان را شست هزار نوشته و پس از آن سبب گرفتاری بابک را چنین آورده است که چون بابک و همراهانش نزدیك دژ سهل بن سنباط رسیدند که یکی از بطریقان بود بر کنار آبی نشستند . رمه‌ای دیدند وازچوپان گوسفندی خریدند . شبان همان دم نزدسهل رفت و گفت جمعی در فلان جای فرود آمده‌اند . سهل گفت : بی‌شك آن جماعت بابك وپیروان اویند . آنگاه سوار شد و با جمعی روی بدانسوی آورد و چون از دور چشم سهل بر بابك افتاد فرود آمد و پیش رفت و گفت : خاطر جمع دار که بخانه خویش آمده‌ای وملتمس آنست که بدژ در آیی و در کاخ شاهی بفرماندهی بنشینی ... بابك با همراهانش بدان دژ رفت وسهل اورا گرامی داشت وهمراهان بابك را در جای مناسب فرود آورد ووی را بر تخت نشاند وبخدمتش کمر بست چون خوراك آماده شد و با وی بخوراك نشست بابك از غرور وخودخواهی که داشت با اوعتاب کرد و گفت : ترا چه میرسد که با من بخوراك بنشینی ؟ سهل از سرسفره برخاست و ازو پوزش خواست و چون بابك از طعام خوردن بیاسود سهل آهنگری خواست و پای‌وی را دربند کرد وبابك برآشفت وسهل وی را دشنام داد وسپس همراهان وی را نیز بند برنهاد و خبر بافشین فرستاد . افشین هم سرهنگی با چهار هزار تن روانه کرد و بابك وسهل را نزد وی بردند و با سهل نیکویی کرد و باو خلعت داد و خراج از سرزمینش برداشت و نامه‌ای ببال کبوتر نزد معتصم فرستاد و اورا مژده داد .

خوندمیر درخلاصة الاخبار وحبیب‌السیر رفتن افشین را بآذربایجان چنانکه پیش ازین آوردم در آغاز جمادی الاخره سال ۲۲۰ نوشته و سهل بن سنباط یا سنباد را ازرومیان شمرده وهمان مطالب روضة‌الصفا را مکرر کرده ودرپایان آن تفصیل کشته شدن بابك را افزوده است .

مسعودی ، هم چنانکه گذشت ، در مروج الذهب گوید که: بابك از شهر بذ ناشناخت با برادر و پسران و خانواده و خواص و نزدیکانش با جامهٔ مسافران و بازرگانان گریخت و چون در کنار آبی فرود آمد از شبانی گوسفندی خرید و چون بهای آنرا بیش از آنچه میرزید داد شبان نزد سهل رفت و خبر داد آنکس که بااومعامله کردم بابکست وسپس میگوید افشین ببطریقانی که در دژها و آبادیها و شهرهای آذربایجان و ارمنستان و اران و بیلقان بودند نوشته بود که بابك را دستگیر کنند وایشانرا بجایزه‌ای نوید داده بود و سپس همان داستان طعام خوردن سهل را با بابك و بند نهادن برپایش را آورده و گوید افشین بوز باره را با چهار هزار سوار آهن پوش برای گرفتاری بابك فرستاد ووی را با سهل بن سنباط نزد افشین بردند .

ابن‌العبری می‌نویسد که چون سهل بن سنباط از بابك خبریافت اسیرش کرد و بابك می‌خواست خویشتن را بمال بسیار از وی باز خرد واو نپذیرفت وپس از آنکه ارمنیان با مادر وخواهر وزنش گردآمدند نزد افشینش فرستاد .

قاضی احمد غفاری در کتاب نگارستان تاریخ گرفتاری بابك را در هفدهم شوال ۲۲۲ ضبط کرده است .

محمد عوفی در جوامع‌الحکایات و لوامع الروایات می‌نویسد : «معتصم را اندیشه نبود جز آنکه فساداو (بابك) دفع کند . افشین بن‌کاوس را بجرب اونامزد کرد و بلاد آذربایجان و بلاد جبال تمامت اورا داد و درتقریب وتعظیم اومبالغت نمود و اورا برجمله ملوك قربت تربیت مخصوص گردانید و اورا وظیفه کرد که هرروز که برنشیند ده هزار درم اورا صلت فرماید وروزی که برنشیند پنج هزار درم و آنروزی که روی بحرب بابك نهاد هزار هزار درم اورا عطا فرمود و افشین یكسال با بابك حربها کرد و چند کرت اورا منهزم گردانید وبابك بحصاری التجا کرده بود وآن حصار بغایت استوار بود وچون اجل اونزدیك رسید ازآن حصار

بگریخت و با اهل و فرزندان خویش درزی بازرگانان بارمینیه رفت و سهل بن سنباط نصرانی اورا بشناخت ، اگرچه ترسا بود ، اما بدست اوافتاده بود . بمالی بسیار خود را بازخریده بود و گویند تا آنگاه که با زن و مادر وخواهر او سفاح نکرد اورا اطلاق نکرد و با جمله اسیران آن ملعون چنین کردی و بعد از آن بنزدیك افشین فرستادی و معتصم قبول کرده بود که هر که او را زنده بیاورد ده هزار درم اورا دهد وهر که سراو بیارد هزار درم بوی رساند و چون آن ترسا اورا زنده بنزدیك افشین فرستاد دوبار هزار درم بنزدیك اوفرستاد ... »

جنگهایی که بابك باسپاه معتصم کرده ، چنانکه بتفصیل پیش ازین آورده‌ام، از سال ۲۲۰ تا سال ۲۲۲ کشیده است . در سال ۲۲۰ محمد بن یوسف مأمور شده که بآذربایجان برود وشهرهایی را که بابك درمیان اردبیل وزنجان ویران کرده بود آبادان کند ومیان او وبابك سه جنگ روی داده است . در همین زمان افشین مأمور جنگ با او شده و وی پس از چند بار که با بابك روبرو شد و زد و خورد کرد از معتصم یاری خواست و بغای کبیر را با مال بسیار بیاریش فرستاد و درین سال در ناحیهٔ هشتادسر در میان سپاهیان بابك وبغا جنگ در گرفت وبغا شکست خورد و آنچه با اوبود بتاراج رفت . سپس بابك ازافشین شکست خورد وبموقان گریخت . در سال ۲۲۱ بابك در جنگی که با بغا کرد ازو شکست خورد و نیز در جنگی که با افشین در برزند روی داد هزیمت یافت .

درسال ۲۲۲ جعفر خیاط با توشه و سپاه بیاری افشین رفت و بار دیگر در میان سپاه بابك و بغا جنگ در گرفت و سپس ایتاخ ترك با سی هزار درم برای ارزاق لشکرمأمورشد ودوباره ببغداد بازگشت وپس ازجنگ دراز وزدوخوردهای سخت سرانجام‌افشین شهر بذ پای‌تخت بابك را که چنان می‌نماید درسرزمین موقان درآنسوی رود ارس بوده است گرفت وبابك گریخت ودر ارمنستان گرفتارشد .

سهل پسر سنباط

سرزمینی که بابك خرم دین در آن سالها فرمانروایی داشته از سوی مغرب همسایهٔ ارمنستان بوده و بابك در ارمنستان نیز تاخت و تازهایی کرده است بهمین جهة باشاهان ارمنستان رابطه داشته وتاریخ نویسان ارمنی آگاهیهای چند درباره وی داده‌اند. از آنجمله یکی از کشیشان واردایت واردان یا وارتان که در ۱۲۷۱ میلادی و ۶۷۰ قمری درگذشته در کتابی که بنام «تاریخ‌عمومی» نوشته وازمآخذ پیش از خود بهره‌مند شده است مطالبی دربارهٔ او دارد. ارمنیان بابك را گاهی «باب»، گاهی «بابن» و گاهی «بابك» ضبط کرده‌اند. وارتان درحوادث سال ۸۲۶ میلادی و ۲۱۱ قمری می نویسد: «درین روزها مردی از نژاد ایرانی بنام باب که از بغتات (بغداد) بیرون آمده بود بسیاری از نژاد اسمعیل (ارمنیان در آن زمان بتازیان اسمعیلی و از نژاد اسمعیل میگفتند) را بشمشیر از میان برد و بسیاری ازایشانرا برده کرد وخودرا جاودان می‌دانست. درجنگی که بااسمعیلیان کرد یکبار سی هزار تن را نابود کرد. تا گغارخونی آمد و خرد و بزرگ را با شمشیر از میان برد.

مامون هفت سال در سرزمین یونانیان (خاك‌روم) بود و دژنا گرفتنی لولوا را گرفت و بین‌النهرین باز گشت...

مأمون مرد و ابوسهاك (ابواسحق معتصم) برادرش بجایش نشست و اپشین (افشین) را باهمهٔ نیروهای‌خود بجنگ‌بابن فرستاد. افشین سپاهی بارمنستان روانه کرد و خود لشکریان بابن را پاره پاره کرد. سهل پسر سمبات بابن را گرفت و ازاپشین هزارهزار وزن نقره هدیه باورسید و نیز صد هزار هدیهٔ دیگر باودادند. چون دستها وپاهای بابن را بریدند اورا بدار کشیدند.»

گغار خونی نام ناحیه ای از سر زمین سیونیك باصطلاح ارمنیان یا سیونی

باصطلاح اروپاییان بوده است که ایرانیان بآن سیسکان یا سیسان میگفتند . در شمال و مشرق سیونیك ناحیهٔ آرتساخ بود که گنجه مهم‌ترین شهر آن بشمار میرفت و سپس ناحیهٔ اوتیك که مهم‌ترین شهر آن همان بردعه بود ودرجنوب آن رودارس جریان داشت ، ازجایی که رود بازار چای بارس میریزد . ازمغرب ناحیهٔ نخجوان امروز نیز گاهی جزو سیونیك بوده است و در شمال بدریاچهٔ گوگچه میرسید که ارمنیان بآن « گغام » میگویند و از سوی دیگر بکرانـهٔ رود خچن چای امروز میرسید . بابك در همین ناحیه تاخت و تاز کـرده و سرانجام دختر واساك پادشاه مستقل سیونیك را بزنی گرفته است و ایـن واقعه را تاریخ نویسان ارمنی در حوادث سال ۸۲۱ میلادی و ۲۰۶ هجری ضبط کرده‌اند که آغاز دورهٔ فرمانروایی بابك باشد .

لولوا همان شهریست که تازیان نام آنرا « لؤلؤه » ضبط کرده اند و گشادن آن شهردر زمان مأمون درسال ۲۱۷ روی داده است .

دیگری ازتاریخ نویسان ارمنی استفانس اربلیان که در۱۳۰٤ میلادی‌مطابق ۷۰٤ هجری درگذشته است در حوادث سال ۸۲۷ میلادی و ۲۱۲ هجری در بارهٔ واساك پادشاه سیونیك که در برابر تاخت و تاز لشکریان خلیفه پایداری میکرد می گوید : « واساك خداوند سیونیك وسرپادشاهان شتاب کرد بیاید وبابن ایرانی را بالشکریان فراوان از آذربایجان آورد وچون وی راشکست سخت داد ناگزیر کرد که بگریزد . خود در همین سال مرد و بابن که دخترش را بزنی گرفت در همان سال آن سرزمین را گشاد ... پس از آن چون مردم سر زمین باغاسکان از فرمانبرداری بابن سر باز زدند بابن بیاری آغوان اپلاساد بی‌رحمانه آنجاراقتل و غارت کرد و تا زنان و کودکان بی گناه را کشت و ایشان سزاوار آنند که دربرابر این‌مرك بی‌رحمانه تاج ازدست مسیح بگیرند . سال بعد بابن بسرزمین گغارخونی رفت ودرآنجا پانزده هزارتن را بشمشیر کشت . املاك پناهگاه باشکوه وشگرف

کشیشان ماکنیك را تاراج کرد و ساختمانهای آنرا سوخت و ویران کرد. اما کشیشان که بهنگام آگاه شده بودند دودسته شدند و گریختند ... »

در تاریخ ارمنستان نام بابك درحوادث سالهای ۲۰۲ تا ۲۲۲ برده شده‌است. از اسناد ارمنی چنین برمیآید که چون ارمنیان از روزی که تازیان بر کشورشان دست یافته بودند آزار بسیار دیده بودند و بیرون آمدن بابك را فرجی دانسته وچون وی با دشمن مشترکشان درافتاده بود نخست با او یاری کرده‌اند و در جنگهایی که در ۲۰۴ ـ ۲۰۵ و ۲۰۶ و ۲۰۹ با لشکریان خلفا کرده است پشتیبان و یار او بوده‌اند. جنگهایی که وی بالشکریان خلیفه کرده درسرنوشت دوناحیه ارمنستان یعنی سیونیك یاسیسکان ومناز کرت یامناز گرد ویامنازجرد مؤثر بوده است. نخست در سال ۲۰۶ سواده قیسی حکمران مناز گرد برخلیفه شورید و سراسر ارمنستان را قتل وغارت کرد و مخصوصاً سرزمین سیسکان را بخاك و خون کشید ولشکر گاه خود را در آنجا در دژ شاغات در سرزمین دزغوك قرار داده بود. واساك پادشاه سیسکان که ظاهراً از خاندان باگراتیان بوده است از سواده شکست خورد و از بابك یاری خواست و باو پیوست ودختر خود را باوداد. اندکی پس ازآن‌واساك در گذشت وبابك برسرزمین سیسکان استیلا یافت.

مردم ارمنستان از استیلای بابك برین ناحیه خشنود نبوده و نالیده‌اند و چون بروی برخاستند پانزده هزار از مردم را کشت و دیر معروف ماکنوتس یا ماکنیك را تاراج کرد. ازآن پس ارمنیان ازو بر گشته و با سپاهیان خلیفه بغداد در برابرش همدست شده‌اند و بابك ناچار سیسکانرا رها کرد و دو پسر واساك که فیلیپه و ساهاك نام داشتند آنرا در میان خود قسمت کردند. فیلیپه در مشرق آن سرزمین در نواحی « وایوتس تزور » و « بغك » (شوشی امروز) وساهاك درمغرب آن در سرزمین گغار خونی یا گغار کونیك در کرانهٔ غربی و جنوب غربی دریاچه سوان فرمانروایی کرده و پایتختش دژ « خث » یا « خش » بود که مدتی در دست بابك بوده است. پیش از استیلای بابك در میان امیران این سر زمین زد و خورد

بوده و خاندان باگراتی رقیبانی از امیران سابق آنسرزمین داشته است که دراین گیرودار ازمیان رفته‌اند. بهمین جهت هنگامی که دست بابك ازسیسکان کوتاه شد باگراتیان که جان بدر برده بودند و دیگر مدعی در برابر خود نداشتند برین سرزمین مسلط شدند و اندك اندك سراسر خاك سیسکان را بخود اختصاص دادند. در حوالی سال ۲۱۰ ساهاك که در مغرب سیسکان حکمرانی داشت بپیروی از سنت پدران خود با سواده قیسی اتحاد کرد و با او درقیام برخلفا همدست شد اما چندی نگذشت که در میان وی وسواده جنگ در گرفت و نزدیك کاواکرات در کنار رود هرازدان یا زنگه کشته شد و پسرش گریگور سوفان نخست بجای او نشست و وی در حدود ۲۱۱ تا ۲۳۷ بجای پدر فرمانروایی کرده است.

سهل پسرسنباط یا سنباد که باعث گرفتاری بابك شده نیزازامیران ارمنستان بوده است. بابك در زمانی که «پاگراد پاگرادونی» حکمرانی این قسمت از ارمنستانرا داشته برآنسرزمین حمله کرده. این پاگراد از خویشان سنباط بود و پس‌از هاول **Haul** ازجانب خلیفه حکمران ارمنستان شده بود که از۲۰۳ تا ۲۲۰ حکمرانی آندیار را داشته است. بنا بر گفته تاریخ نویسان ارمنی هنگامی که بابك برارمنستان تاخت مأمون صد هزار تن سپاهی بجنگ او فرستاد و سپاهیان مأمون شکست خوردند وسی هزارتن از ایشان کشته شد وپس از آن بابك اندیشهٔ گرفتن ارمنستان کرد. درین میان سنباط باتازیان اتحاد کرد وبیاریشان برخاست و دوباره جنگی نزدیك کوه آرارات درگرفت و پس از زد و خورد های بسیار و کشته شدن بسیاری از لشکریانش بابك گریخت و سهل پسر سنباط اسیرش کرد و نزد افشین برد.

این سهل پسر سنباط را پیش از آن بگروگان ببغداد برده بودند و چون خزیمة بن خازم تمیمی که بار دوم حکمران ارمنستان شده بود درسال ۱۹۲ خلع شد هاول ازجانب خلیفه مأمور ارمنستان شد و سنباط را از دربار بغداد بسرداری

سپاه گماشتند و بوی اجازه دادند که بدیار خود باز گردد و او با هاول بارمنستان باز گشت .

سنباط یا سمباط و یا سنباد پسر آشوت اول نخستین پادشاه سلسله باگراتی یا پاگراتی ارمنستان بود وپدرش آشوت از سال ۸۰۶ تا ۸۲۶ میلادی مطابق با ۱۹۰ تا ۲۱۱ هجری بفرمان هارون الرشید حکمرانی ارمنستان یافته و خاندان باگراتی را تأسیس کرد . پدرش سنباط باگراتونی در ۱۵۵ در جنگ با تازیان کشته شده بود . این آشوت را ارمنیان «مساکر» بمعنی گوشت خوار لقب داده اند و اروپاییان این کلمه را «مساگر» Messaguère مینویسند و بزبان ارمنی او را «غاج» بمعنی دلاور نیز میخواندند .

پس از آشوت مساکر یا غاج مؤسس این سلسله قلمرو او در میان دوپسرش باگرات و سمبات تقسیم شد که بسمبات ابلاباس معروف بود و سرزمین ارس شامل نواحی شیرك آرشارونیك باورسید وشهر باگاران را که پایتخت پدرش بود مرکز حکمرانی خود کرد . وی چنانکه گفته شد پس از مرگ پدر از ۱۹۰ ببعد چندی در بغداد در اسارت بود و مأمون بـاو کنیهٔ ابوالعباس داده بود و همین کنیه را ارمنیان ابلاباس تلفظ میکردنـد . در سال ۲۱۵ دربار خلافت حکمرانـی همه قلمرو پدررا ببرادر مهتر باگرات داد وسمبات دست نشانده اوشد واین درهنگامی بود که از یکسو بابك و ازسوی دیگرامپراطور بیزنتیه کاررا برخلیفه بغداد تنگ کرده بودند و میخواستند در برابر آنها مرد توانایی در ارمنستان برانگیزند . در دوره حکمرانی سمبات ناحیه وان و سراسر جنوب ارمنستان در دست کارگزاران دربار بغداد بود و افشین که ازسوی خلیفه حکمرانی آذربایجان وارمنستان داشت از سمبات نگران پشتیبانی میکرد اما اعتمادی باو نداشت و از پیشرفت‌هایش در جنوب ارمنستان نگران بود .

چون سمبات اتحادی را که پدرش آشوت بارومیان داشت تجدید کرد افشین

درخشم شد و در اندیشهٔ آن بود که ارمنستان را بگیرد و بر تخت شاهی ارمنستان درشهر آنی بنشیند اما خلیفه ازین کار اکراه داشت و میترسید که مبادا دوباره بر سر ارمنستان با رومیان جنگ دربگیرد و بهمین جهة نه با اندیشهٔ افشین مخالفت میورزید و نه آشکار اورا یاری میداد و برای این کار سپاهی میفرستاد .

پیشرفتهای افشین بسوی نخجوان و کرانه رود ارس سمبات را در اندیشه انداخت و آمادهٔ جنگ شده بود اما چون امیدوار بود که بتواند ازدر صلح درآید گرگی(ژرژ) جاثلیق ارمنستان را نزد افشین فرستاد که پیمان صلح ببندد . افشین گفت بصلح آماده است اما شاه باید خود نزد وی بیاید تا بایکدیگر گفتگو کنند وچون این حیله بجایی نرسید جاثلیق را دربند افکند و دشمنی در میان افشین و سمبات آشکارشد . سپاهیان افشین تا دل ارمنستان پیش رفتند وجنگی نزدیك درهٔ دولس نزدیك آلاگوز درگرفت . افشین شکست خورد و بازماندهٔ سپاه خود را برداشت و بسرزمین خویش گریخت .

پس ازین سرشکستگی چون حکمران بین‌النهرین احمد بر ناحیهٔ تارن چیره شد وسمبات در کنار دریاچهٔ وان شکست خورد و بافشین آگهی رسید وی نیز بارمنستان حمله برد وشهرقارص‌را محاصره کردو گرفت ودرین‌فتح‌ملکهٔ ارمنستان و زن موشیغ ولیعهد و چند تن دیگر از شاهزادگان ارمنی را باسیری بشهر دبیل (دوین) برد وسمبات ناچارشد که نه تنها برادر زاده‌اش‌را که اوهم سمبات نام داشت بلکه پسرش آشوت را هم بافشین تسلیم کند وناچار دختر برادرش شاپوه (شاپور) را نیز بزنی بافشین داد .

باهمهٔ این فداکارها بازسمبات آسوده نماند وبرای پیشرفتهای سیاسی خود ادرنرسه را پادشاهی گرجستان داد و این کار شاهزادگان ارمنی را بخشم آورد و ایشان ازافشین یاری خواستند که با سمبات جنگ کنند . افشین دلگیری دیگرنیز ازسمبات داشت و آن این بود که رییس خواجه سرایانش‌را سمبات بواسطهٔ عطاهای

بسیار فریفته و بخود جلب کرده بود وزنانی را که نزد افشین اسیر بودند گریزانیده و بسمبات رسانیده بود و بهمین جهت افشین دعوت شاهزادگان ارمنی را پذیرفت و می‌خواست بارمنستان بتازد که در همین میان روزگارش سر آمد.

بازپسین روزهای زندگی بابک

چنانکه پیش ازین از برخی مآخذ آورده ام افشین پس از دستگیری بابک او را با خود بسرمن رای نزد معتصم برد و بابک را در آن شهر کشتند. طبری در بیان این واقعه چنین می نویسد:

افشین بمعتصم نامه فرستاد، بگرفتن او (عبدالله برادر بابک)، معتصم بفرمود که هر دو را (بابک و برادرش را) بیارید. افشین بازگشت و ایشان را بیاورد بسامره، روز پنجشنبه سه روز گذشته از ماه صفر سال ۲۲۳ و تا افشین از گرفتن بابک بازگشت و بسامره شد هر روزی بمنزلی اورا خلعتی از امیرالمؤمنین میرسید و چون بسامره آمد افشین بابک را بخانه خویش برد و روز دوشنبه معتصم بار داد و همه سپاه را بپای کرد و مجلس بیاراست و بفرمود که بابک را از سرای افشین تا سرای معتصم بر پیل نشاندند و بیاوردند، تا همه کس اورا بدید. پس از پیل فرود آوردند و پیش معتصم بردند و جلاد را بیاوردند، تا دست و پایش ببرید. بعد از آن گلویش را ببرید و شکمش بشکافت و برسامره بردار کردند و سرش در همه شهرهای اسلام بگردانیدند. آنگاه بنیشابور فرستاد، سوی عبدالله طاهر، تا آنجا بردار کرد و برادرش ببغداد فرستاد، سوی اسحق امیر بغداد، تا او را هم بر آن صفت کشت که معتصم برادرش را کشته بود و اورا هم چنان کردند و بجسر بغداد بدارش کرد.

بابک را سیافی بود، نام او «نود نود» خواندندی وافشین اورا اسیر کرده بود، با اسیران دیگر و معتصم آن سیاف را بفرمود تا بابک را بکشت و هم اورا

بفرستاد ببغداد ، تا برادرش را نیز بکشت . پس معتصم آن سیاف را پرسید که : بابک درین بیست سال بدست توچند کس فرمود کشتن ؟ گفت : آنچه بردست من رفته است دویست و پنجاه و پنج هزار وپانصد مردست .

معتصم بفرمود تا اورا بکشند و افشین سه هزاروسیصد ونه اسیر آورده بود . معتصم بفرمود تا مسلمانی برایشان عرضه کردند . هر که می‌پذیرفت و از مذهب بابک باز می گشت رها می کردند و اگر نه میفرمود کشتن و آن روز که افشین بحصار بابک اندر شد آنجا اسیران یافت بسیار که بابک آورده بود ، از مسلمانان هزار و سیصد تن ، همه رها کرد و نفقات داد ، تا بشهر خویش رفتند و پسران و دختران ، آنکه خرد بودند جمله هفت پسر و سه دختر بودند ، همه از آن زنان که اسیر آورده بودندو درپیش معتصم برپای کردند . پس معتصم ازآن زنان‌پرسید که : خانهای شما کجاست ؟ هریکی جای خویش بگفتند . معتصم ایشانرا بخانها بازفرستاد وخواست که فرزندان بابک رابکشد . احمدبن ابی داود القاضی حاضر بود ، گفت : بریشان کشتن نیست . معتصم هر کودکی بمادر خویش باز داد . پس معتصم حاضر بودگان را خلعت برافکند ، از جامهٔ خویش و هفت مرکب با ساخت و هر دو دست اورا یاره مرصع در کرد و تاجی مرصع بروی نهادکه قیمت آن خدای تعالی دانست و بیست بارهزار درم برسرآن نهاد وبخانه افشین‌فرستاد. افشین گفت : من آن سهل دهقان ، که او بابک را گرفته است ، صد هزار درم پذیرفته‌ام . معتصم گفت : من آن خود بفرستم . پس معتصم مرسهل را هزار دینار و صد هزار درم بفرستاد و خلعتی نیکو وآن عیسی ، که برادر بابک را بازداشته بود ، هم چندین درم و دینار بفرستاد و این دهقانان ، که در آن حوالی بودند و نواحی ، همه را خلعت داد وبنواخت و ایشان را امیدها کرد ... »

« از زمانی که افشین از برزند با بابک و برادرش بسوی معتصم رهسپار شد تا آنروز که بسامرا رسید هر روز خلیفه اسبی و خلعتی بوی میفرستاد و چندان

معتصم بکار بابك دلبستگی داشت که برای نگاهداشتن راهها و دفع آفت برف و سرما ، ازسامرا تا عقبه حلوان ، سواران و سپاهیان گماشت ودر هرفرسنگی اسبی باساخت نگاه میداشتند وایشان اخباررا بیك دیگرمیرسانیدند ، تا بمعتصم میرسید و از حلوان تا آذربایجان درهر منزلی فرسنگ بفرسنگ چهارپایان نگاه داشته بودند و هر یك روز یا دو روز چهار پایان را عوض میکردند و در هـر فرسنگی مأموری بود که چون خبری از رسیدن ایشان باو میرسید بانگ می کرد و بکسی که در فرسنگ بعد بود خبرمیداد و هم چنین از هرفرسنگ شبانه روز خبر بمعتصم میرسید و چون افشین بقناطر حذیفه رسید هارون پسر معتصم و خاندان معتصم نزد او رفتند و چون افشین بسامرا رسید بابك را در قصر خود در مطیره فرود آورد و چون شب فرا رسید احمد بن ابی داود ناشناخت نزد او رفت و با وی سخن گفت و نزد معتصم بازگشت واوصاف بابك با وی بگفت و معتصم چندان شکیب نداشت و خود برنشست و متنکر بدانجا رفت و بابك را بدید و چون فردا رسید ، کـه روز دوشنبه یـا پنجشنبه بود ، مردم شهر از باب العامه تا مطیره ازدحام کردنـد و معتصم میخواست که همه مردم وی را ببینند . گفت اورا چگونه آورند کـه همه کس ببینند ؟ حزام گفت : پیل به باشد و پیلی آماده کردند و بابك را قبای دیبا پوشاندند وبرپیل نشاندند و محمد بن عبدالملك الزیات این دوبیت گفت :

قد خضب الفیل کعاداتـه یحمل شیطان خـراسان
والفیل لا تخضب اعضاؤه الی الذی شان من شان (۱)

و این ابیات را بمردم آموخته بودند و مردم در پی ایشان این ابیات می خواندند و کف میزدند و میرفتند و از مطیره تا باب‌العامه مردم با ایشان رفتند . چون بابك را درباب‌العامه نزد معتصم بردند فرمانداد که سیاف بابك را بخوانند .

---

(۱) دست و پای فیل ، چنانکه خوی اوست ، رنگین شد . اهریمن خراسان را می‌برد . وفیل اندام خودرا رنگین نمیکند مگر برای کسی که پایهٔ وی والاترازدیگرانست.

حاجب خلیفه از باب العامه بیرون آمد و بانگ برداشت که : « نود نود » و این نام سیاف بابک بود و بانگ از هرسو به « نود نود » برخاست تا اورا بیاوردند و بباب العامه آمد . معتصم فرمود که دستها و پاهای بابک را ببرند و او از پای در افتاد . سپس فرمانداد که گلوی اورا ببرد و شکم اورا بدرد و سر اورا بخراسان فرستاد و پیکر اورا در سامرا نزدیك عقبه شهر بدار افکندند و آنجایگاه درسامرا معروف بود و برادرش عبدالله را با ابن‌شروین طبری نزد اسحق بن ابراهیم ببغداد فرستاد و فرمود که گردن وی را بزنند و با اوهم چنان کنند که با بابك کرده است . چون ابن شروین طبری به « بردان » رسید او را در قصر بردان فرود آورد و عبدالله برادر بابك از ابن شروین پرسید : تو از کجایی ؟ گفت : از طبرستان . عبدالله گفت : سپاس خدای را که یك تن از دهقانانرا بکشتن من گماشت . ابن شروین گفت : این مرد را بکشتن تو گماشته اند و نود نود ، که بابك را کشته بود و با وی بود ، بدو نمود . پس عبدالله را گفت : چیزی خواهی خورد ؟ گفت: مرا پالوده آورید و اورا نیم شبان پالوده آوردند و چندان خورد که سیر شد . پس شراب خواست و او را چهار رطل شراب دادند و تا نزدیك بامداد بشراب خوردن نشست .

« بامداد رهسپار شدند و ببغداد رسیدند و اورا براس الجسر بردند و اسحق بن ابراهیم فرمود که دستها و پا های وی را ببرند و او هیچ سخن نمیگفت و سپس فرمود که اورا بدار افکنند و در جانب شرقی بغداد در میان دو جسر اورا بدار افکندند .

« از طوق بن احمد حکایت کرده‌اند که : چون بابك بگریخت نزد سهل بن سنباط رفت و افشین ابوسعید و بوزباره را بگرفتن اوفرستاد و سهل اورا با معاویه پسر خویش نزد افشین فرستاد وافشین معاویه را صد هزار درهم داد وسهل را هزار درم و از خلیفه برای او گردن بندی گوهر نشان و تاج بطریقان گرفت و سهل

بدین جهت بطریق شد و کسی که عبدالله برادر بابك نزد وی بود عیسی بن یوسف معروف بخواهرزادهٔ اصطفانوس پادشاه بیلقان بود.

«از محمد بن عمران کاتب علی بن مر آورده‌اند که او گفت: ابوالحسن علی بن مر ازمردی از صعلوکان، که اورا مطر میگفتند، حکایت کرد که گفت: ای ابوالحسن، بخدای که بابك پسر منست. گفت: چگونه؟ گفت: ما با ابن الرواد بودیم و مادر او «برومید» زنی یك چشم بود و ازخدمت گران ابن‌الرواد و او خدمت من کرد و جامهای من می‌شست ومن روزی برو نظرافکندم و ازدوری سفر و غربت بدو نزدیك شدم و پس از مدتی که از وی دور ماندم نزد من آمد و گفت: آنروز که با من نزدیك شدی این پسراز آن زاد و بابك پسرمنست.

«چون افشین مامور جنگ بابك شد بجزارزاق وجامگی وجز آن، خلیفه با وی قرار داد هر روز که برنشیند وی را ده هزار درم و هر روز کـه برنشیند پنج هزاردرم بدهد و همه کسانی که بابك دربیست سال کشته بود دویست و پنجاه و پنج هزار و پانصد تن بودند و بابك یحیی بن معاذ و عیسی ابن محمد بن ابی-خالد وزریق بن علی بن صدقه ومحمد بن حمید طوسی وابراهیم بن‌لیث را شکست داد و احمد بن جنید را دستگیر کرد و با بابك سه هزار و سیصد و نه تن را اسیر کردند و بجز ایشان از زنان مسلمان و فرزندانشان هفت هزار و ششصد تن بدست بابك افتاده بودند و ازخاندان بابك آنها که بدست افشین افتادند هفده مرد و بیست و سه زن و دختر بود. معتصم افشین را تاج برسر نهاد و دو گـردن بند گوهر آگین بروی پوشاند و بیست هزار هزار درم بوی صلت داد و ده هزار هزار بلشکریان‌وی بخشید وشاعران نزد وی میرفتند واورا مدح‌می‌سرودند واو بشاعران صلت میداد، از آن میان ابوتمام طایی بود که قصیده‌ای درستایش وی سرود واین واقعه در روز پنجشنبه سیزده شب ماند از ربیع‌الاخر بود».

محمد عوفی درجوامع‌الحکایات و لوامع‌الروایات کشته شدن بابك را چنین

آورده است : « افشین بابك را بنزديك معتصم فرستاد ومعتصم بفرمود تا هردو دست و هردو پای اوبیرون کردند ، درسنهٔ ست وعشرين وماتين (۲۲۶) (؟) وسر او ببغداد فرستادند تا برسرجسر بیاویختند و جماعتی گویند که : چون دست او را ببریدند خودرا ازخون خویش بیالود وبخندید و گفت: « آسانیا » و بمردمان چنین نمود که او را از آن المی نیست و روح او از آن جراحت المـی ندارد و این بزرگترین فتحی بود وآنروز که اورا بگرفتند عیدی بود مرمسلمانان را ، که آنروز آدینه بود ، چهاردهم رمضان سنه ثلث عشرین ومائه (۱۲۳) (؟) ومعتصم افشین را بر کشید و او را باوج رفعت رسانید و تاج مرصع داد وقبای مرصع کرم فرمود و دو سوار مرصع و بیست هزار هزار درم و وی چون این همه کرامت بدید اصل بد خود را ظاهر گردانید ، « ان الانسان لیطغی ان رآه استغنی » وخواست که برمعتصم خروج کند وپادشاهی برملوك عجم مقرر گرداند. پس او را بگرفتند وبیاویختند واوختنه نکرده بود و درخانهٔ او بتان یافتند ... »

پیداست که محمد عوفی درین حکایت که کشته شدن بابك را در ۲۲۶ و آوردن او را ببغداد در ۱۲۳ نوشته هر دو جا بخطا رفته و میبایست ۲۲۳ باشد . مؤلف زينة المجالس که این مطالب را از جوامع الحکایات عیناً نقل کرده کلمهٔ بابك را هنگامی که روی خویش را بخون آلوده است « زهی آسانی» نوشته‌است .

نیز محمد عوفی درجوامع الحکایات جای دیگردرین زمینه میگوید : « ابن سیاح گوید که:چون بابك خرمی را بگرفتند من وچند کس دیگرمو کل او بودیم واو را براه کرده بودیم و گفتند : چون ترا پیش خلیفه برند و از تو پرسند که بابك تویی ؟ بگوی : آری ، یا امیرالمومنین ، بندهٔ توام و گناهکارم و امیدوارم کـه امیرالمومنین مرا عفو کند و ازمن در گذرد و معتصم را گفته بودند که افشین بابك را شفاعت خواهد کرد . معتصم خواست که افشین را بیازماید ، گفت : درباب بابك چه می بینی ؟ مصلحت باشد که او را بگذاریم ؟ چه او مردی جلدست و قوی رای

و در کارهای جنگ و لشکر کشی نظیر ندارد ، باشد که مارا از خدمت وی فراغی باشد. افشین گفت: یا امیرالمومنین، کافری که چندین هزارمسلمان را خون ریخته باشد چرا زنده باید گذاشت ؟ معتصم چون این سخن بشنید دانست که آنچه بدو رسانیده‌اند دروغست ، بابك را پیش خود خواند وچون بابك را مقید در پیش او بردند گفت : بابك تویی ؟ گفت : آری وخاموش شد . وی را بچشم اشارت کردیم وبدست بفشردیم که : آنچه ترا تلقین کرده بودیم باز گوی . البته هیچ‌سخن نگفت و روی ترش کرد ورنگ روی او نگشت و چون سر او باز کرد معتصم فرمود تا پرده برداشتند. مردمان چون اورا بدیدند تکبیر کردند و درآمدند و خون اورا در روی می‌مالیدند . راوی میگوید که : مرا فرمودند که : برادر او را ببغداد بر و برسر پل بغداد عقوبت کن . چون روان شدم گفتم : یاامیرالمومنین ، اگرابراهیم اسحق مرا چیزی دهد قبول کنم ؟ گفت : قبول کن و بفرمود تا بجهت اخراجات من پنجاه هزار درم بدادند . چون اورا ببغداد بردم و دست وپای او را ببریدم در آن حالتِ مرا گفت : فلان دهقان را ازمن سلام برسان و بگوی که : درین حالت مارا ازشما فراموش نیست و درین‌همه عقوبت که باوی کردم یك ذره گونه او نگشته بود و سخنان باوی میگفت ، پنداشتی که وی میخندد و چون باز آمدم معتصم را حکایت میکردم ، از کشتن اوپشیمان شد و گفت: قوی مردی را بکشتم باسیاست ، ملك باترحم وخویشی پیوند ندارد» .

نیزمحمد عوفی درجای دیگر آن کتاب چنین آورده است : « آورده‌اند که : درعهد معتصم‌چون فساد بابك خرم دین ازحد بگذشت معتصم‌نیز افشین‌را بر کشید وبرای دفع کار بابك خرم‌دین نامزد کرد. افشین با لشکری جرار روی بدان مهم نهاد و بابك خرم دین از خانهٔ خود برخاست و بکوهـی تحصن نمود . افشین در بدست آوردن او تدبیر کرد و نامه بدو فرستاد و او را استمالت کـرد و بخدمت حضرت خلافت استدعا نمود . بابـك جواب نوشت و عذر عثرانی کـه رفتـه بود

ممهد گردانید .

« افشین بظاهر آن فریفته شد و عاقبت آن ندانست . نامه را نزد معتصم فرستاد و بر آن محمدت طمع میداشت . معتصم از وی برنجید و فرمود که تیغ از نیام بیرون باید کشید وقلم از دست بباید نهاد ، که کفایت این کار بخدمات اعلام دارد، نه بخطرات اقلام ، اگر بقلم راست شدی دبیران بفرستادمی ، که قوت فضل وهنردارند ، چون بتیغ تعلق میدارد راه مکاتبات مسدود می باید داشت » .

اما در کشته شدن بابک نظام الملك در سیاست نامه میگوید : « . . . چون چشم معتصم بر بابك افتاد گفت : ای سگك ، چرا در جهان فتنه انگیختی ؟ هیچ جواب نداد . فرمود تا چهار دست و پایش ببرند . چون یك دستش ببریدند دست دیگر درخون زد ودر روی خود مالید وهمه روی خودرا از خون خود سرخ کرد . معتصم گفت : ای سگک این‌چه عملست ؟ گفت : درین حکمتیست ، شما هردودست وپای من بخواهید برید و گونه روی مردم ازخون سرخ باشد ، چون خون ازوی برود روی زرد شود ، من روی خویش را از خون خود سرخ کردم ، تاچون‌خون از تنم بیرون شود نگویند که : رویش از بیم زرد شد . پس فرمود تا پوست گاوی با شاخها بیاورند وهمچنان تازه ، بابك ملعون را درمیان پوست گرفتند، چنانکه هردو شاخ بر بنا گوش او بود . در وی دوختند وپوست خشك شد ، همچنان زنده بردارش کردند و از اول خروج تا گرفتن او سخن بسیارست و مجلدی تمامست و از جلادان او یك جلاد گرفتار آمده بود(۱) ، از وی پرسیدند که : توچند کس کشته‌ای ؟ گفت : او را جلادان بسیار بوده‌اند ، اما آنچه من کشته‌ام سی و شش هزار مسلمانست ، بیرون ازجلادان دیگر وآنچه درحربها کشته‌اند ومعتصم را سه فتح برآمد که هر سه قوت اسلام بود : یکی فتح روم ، دوم فتح بابك ، سیم فتح

(۱) چنانکه گذشت نام این جلاد را برخی « نودنود » و برخی « نوذر » نوشته‌اند واحتمال بسیارمیرود که « نودنود » تحریف همان « نوذر » باشد .

مازیار گبر بطبرستان ، که اگر ازین سه فتح یکی بر نیامدی اسلام زبون بودی ...»
قاضی احمد غفاری مؤلف نگارستان روز دار زدن بابك را بنا بر گفتهٔ صاحب تاریخ عباسیه جمعه چهاردهم رمضان نوشته است .

ابوالقاسم کاشانی در زبدة التواریخ ، چنانکه گذشت ، در حوادث سال ۲۲۳ می نویسد : «درین سال بابك را در جنگ بگرفتند و پیش معتصم فرستادند، تا دست ها و پا های او را ببرید و بیاویخت و او را با برادر و جمعی از یاران بسوزانیدند» .

پیش ازاین نیز آورده‌ام که ابن خلدون درباره دستگیری عبدالله برادر بابك می‌نویسد که : افشین کمربندی گوهر نشان بعیسی بن یوسف اصطفانوس پادشاه بیلقان فرستاد وعبدالله برادر بابك را ، که بقلعه‌ای پناه برده بود ، ازو خواست . هنگامی که بابك را در سامرا نزد معتصم می‌بردند درراه از دوسوی سپاهیان صف کشیده بودند .

فزونی استرابادی در کتاب بحیره میگوید که : پس از گرفتاری بابك معتصم چنان درکار وی دلبستگی داشت که مأمورانی درراه ازسامره تاعقبه حلوان گماشته بود درچهار شبانروز مکاتیب افشین را از آذربایجان به سامره می‌بردند.

حمدالله مستوفی درتاریخ گزیده مینویسد که: بابك را در ۳ صفر ۲۲۳ بر دار کردند وپیکرش مدتی برآن درخت بماند.

پیش ازین گذشت که میرخوند در روضة الصفا میگوید که : افشین با بابك در پنج فرسنگی سامره فرود آمدند ومعتصم فرمود تا پیل اشهب را ، که یك تن از پادشاهان هند فرستاده بود ، بدیبای سرخ و سبز و انواع حلها برنگهای دیگر آراستند و نیز فرمود تا شتری آراستند و فرمان داد تا قلنسوه عظیم مکلل بدر و جواهر مرتب گردانیدند ودو جامهٔ فاخر باین اشیاء منضم نمودند وهمه را باردوی افشین فرستادند و پیغام داد که بابك را برفیل عبدالله را بر ناقه نشانده و تاجها

برسر ایشان نهاده وجامها را برایشان پوشانیده وبسامره آورند و چون بابك فیل را دید متعجب شده ، پرسید که : این دابهٔ قوی جثه چیست و این جامه از کجاست ؟ شخصی گفت که : این کرامتیست از ملك جلیل از برای پادشاه اسیر ، که بعد از عزیزی ذلیل وامیدست که عاقبت کار تو بخیر وخوبی مقرون گردد . معتصم چون اشیاء مذکوررا بلشکرگاه افشین روانه کرد حکم کرد تا متجنده وسایر خلایق ، بزینتی هرچه تمامتر ، سوار شوند و ازسامره تا اردوی افشین دورویه صف کشیدند و بابك وبرادرش را برشتر نشانیده ، بمیان هردو صف درآوردند و بابك ، چون آن کثرت مشاهده میکرد ، تأسف میخورد که : چون اینهمه مردم مفت اوتیغ من جان بردند ؟ بالجمله چون بابك را نزد معتصم آوردند از وی پرسید که : بابك توئی ؟ گفت : بنده امیرم و مالی عظیم قبول کرد تا ازسر خون او در گذرند ؛ مقبول نیفتاد . معتصم فرمود تا او را برهنه کردند و دست وپایش را ازمفصل جدا کردند . آنگاه فرمان داد تا جلاد میان دوضلع از اضلاع اسفل او شمشیری فرو برد وتنش از باز سرسبك گردانید ، بدنش بیدست و پای بیاویختند و سر او را با عبدالله برادرش بدارالسلام بردند واسحق بن ابراهیم ، والی آن ولایت ، بموجب فرموده ، عبدالله را بدانسان که بابك را کشته بودند بکشت وسر بابك را از بغداد بعراق عجم برد و گرد تمامت امصار وقصبات گردانید » .

پیش ازین نیز گذشت که مسعودی در مروج‌الذهب میگوید : افشین با بابك وسپاه خود بسرمن رای رسید وهارون بن معتصم وخاندان خلیفه به پیشباز افشین رفتند و مردان دولت نیز بدیدار وی شتافتند و درجایگاه معروف بقاطول ، درپنج فرسنگی سامرا ، فرود آمد وفیل نزد اوفرستادند واین فیل را یکی ازشاهان‌هند برای مأمون‌فرستاده بود وفیل درشتی بود که بدیبای سرخ وسبز و گونا گون‌حریر رنگارنگ آراسته بودند و با این فیل ماده شتر بزرگ نجیبی هم بود که بهمان گونه آرایش داده بودند . افشین را دراعه‌ای فرستادنـد از دیبای سرخ زربفت و

سینه‌اش بگوناگون یاقوت و گوهر مرصع بود و نیز دراعه‌ای دیگر که اندکی از آن پست تر بود و کلاه بزرگی برنس مانند که نگین ها داشت برنگ های گوناگون و در و گوهر بسیار بر آن دوخته بودند. افشین دراعه بهتر را ببابک پوشانید و آن دیگر را درتن برادرش کرد و کلاه را برسر بابک گذاشت و کلاهی مانند آن برسر برادرش نهاد.

بابک را بر فیل و برادرش را برماده شتر نشاند. چون بابک فیل را دید بسیار بزرگ شمرد و گفت: این جانور چیست؟ و از آن دراعه شاد شد و گفت: این کرامتیست که پادشاهی بزرگوار درباره اسیری نابهره ازعزت و گرفتارخواری کرده است وقضا وقدر باوی بازی کرده وجایگاهش از دستش رفته و اورا بورطه رنج افکنده است. سواران و پیادگان با سلاح و رایتها از قاطول تا سامره بیک رده بهم پیوسته صف کشیده بودند و بابک بر فیل نشسته و برادرش در پی او بر ناقه روان بود وایشان ازمیان دوصف میگذشتند و بابک بچپ و راست مینگریست ومردم را شماره میکرد وپشیمانی ازین میخورد که این گروه مردم ازچنگ وی رسته‌اند و بدستش کشته نشده اند و انبوه مردم را بزرگ نمی‌شمرد و این واقعه در روز پنجشنبه دو روز گذشته از صفر ۲۲۳ بود و مردم نه چنین روزی دیده بودند و نه چنین آرایشی.

چون افشین بر معتصم وارد شد او را بسیار بزرگ داشت و بابک پیش روی معتصم طواف کرد و گرد او گشت. معتصم گفت: بابک تویی؟ چون پاسخ نداد مکرر کرد. بابک همچنان خاموش بود. افشین بدونگریست و گفت: وای برتو، امیرالمومنین بتوخطاب میکند وتوخاموشی؟ گفت: آری بابک منم. معتصم درین هنگام سجده کرد وفرمود دو دست وپای اورا ببرند.

مسعودی گوید من در کتاب اخبار بغداد دیدم که: چون بابک برابرمعتصم بایستاد معتصم تادیری باوی سخن نگفت. پس اورا گفت: بابک تویی؟ گفت:

آری بنده وغلام توام . نام بابك حسن بود و نام برادرش عبدالله . معتصم گفت او را برهنه کنند . خادمان زیور های او بیرون آوردند و دست راستش را بریدند ، با دست دیگر برروی خویشتن زد . دست چپش را نیز افکندند و پای او را هم بریدند و وی در خون خود می‌غلتید و پیش از آن سخن بسیار گفته و مال بسیار وعده کرده بود و کسی بسخنش گوش نداده بود . بازماندهٔ دست خودرا ازجایگاه زند برروی‌میزد . معتصم‌شمشیردار را فرمود که شمشیررا درمیان دودنده ازدندهای او پایین تر از قلبش فرو ببرد ، تا عذابش بیشتر باشد وچون این کار را کردند فرمود تا زبانش را ببرند و پیکرش را بدار آویختند و سرش را ببغداد فرستادند وبرجسر بغداد نصب کردند . سپس‌سراورا بخراسان بردند و درهرشهری وقصبه‌ای از خراسان گردانیدند ، زیرا که در دلهای مردم جای بزرگ داشت و کارش بالاگرفته بود وچیزی نمانده بود که خلافت را ازمیان ببرد و ملت را پریشان و منقلب کند .

برادرش عبدالله را باسر بابك ببغداد فرستادند و اسحق‌بن ابراهیم بااوهمان کرد که با بابك درسامرا کرده بودند . پیکر بابك را برچوب بلندی در دورترین جاهای‌سامره بدار آویختندو آن جایگاه تاکنون هم‌معروفست واینك بنام «کنیسهٔ بابك» خوانده میشود ، اگرچه درین زمان سامرا از مردم تهی‌شده وویران گشته واندکی‌ازمردم درآنجا می نشینند . چون بابك را کشتند خطیبان درمجلس‌معتصم برخاستند وسخن گفتند وشاعران نیز شعر سرودند و از کسانی که درین روز سخن گفتند ابراهیم‌ابن‌مهدی بود که بجای خطبه اشعاری گفت. . . برسر افشین تاجی زرین گوهر نشان و مکلل گذاشتند که جز یاقوت سرخ و زمرد سبز گوهر دیگر نداشت واین تاج بزر مشبك بود و برو دو گردن بند پوشاندند ومعتصم حسن پسر افشین را اترجه دختر اشناس بزنی داد و زفاف کردند و داماد از شکوه و جلال بیرون بود واین دختر بزیبائی و کمال نامبردار بود و چون زفاف فرارسید سرور

و شادی آن شب خواص و بسیاری ازعوام را در گرفت ومعتصم اشعاری سرود که درآن از زیبایی و کمال عروس وداماد سخن رانده است .

برفیل نشاندن بابک و بردن او نزد معتصم با آن جامهای فاخر و جلال و شکوه عادتی بود که در میان خلفای بغداد رواج داشت و اینگونه مقصران بزرگ وکسانی راکه با خلفا دشمنی بسیار کرده بودند چون گرفتار میکردنـد و بشهر می‌آوردند فیلی را که در پایتخت داشتند می آراستند و زینت میکردند و اسیر را برآن می‌نشاندند و از دروازه بشهر میآوردند و در کوی و برزن میگرداندند و اشعاری ترانه مانند و تصنیف مانند بعوام وکودکان کوی و برزنها می آموختند و ایشان شادی کنان و هلهله‌گویان و دست زنان و پای کوبان میخواندند و ترنـم میکردند و درپی آن اسیر میرفتند . چنانکه بابك را بدینگونه بسامره برده‌اند و دوسال بعد مازیار پسر قارن پادشاه معروف طبرستان را که نیز گرفتار کرده‌اند بهمین روش بشهرسامره برده‌اند وآن دوبیت راکه محمدبن عبدالملك زیات درباره بابك در روز ورود اوبسامرا سروده بود اندك تغییری دادند وبرای‌مازیار بکودکان ومردم کوچه‌گرد آموختند .

درسال ۲۲۵ که پیکر مازیار پسر قارن را درجایگاه معروف بکنیسه بابك درشهرسامره درعقبهٔ بیرون شهر بدارآویختند استخوانهای بابك از سال ۲۲۳ هنوز برسر دارباقی بود ومازیار را نزدیك وی بدارآویختند وپیکر یاطس‌رومی بطریق عموریه نیز که درسال ۲۲۵ مرده بود ومرده‌اش را در جوار بابك بدار زده بودند همچنان برآن وضع مانده بود و از شگفتیهای جهان اینست که هرسه چوبه‌دار که نزدیك یکدیگر بودند کج شده و خمیده بسوی یکدیگر مایل شده و سرهایشان بیکدیگر نزدیك شده بود .

اما افشین خیدر بن کاوس که‌نام وی بخطا دربیشتر از کتابها حیدر ضبط شده ابن بطریق نامش را « کندرا » نوشته وچنان مینماید که در اصل « کیدرا » بوده

واین کلمه را درزبان تازی خیدر نوشته‌اند وسپس تحریف کرده وحیدر ضبط کرده‌اند.
گرفتاری و کشته شدن بابک اورا آمدنکرد و ناشگونی این‌واقعه سرانجام او راهم گرفت و کاری که با بابک کرده بود گریبان گیر وی شد. هرچند که در خفا با بابک همداستان بود، چنانکه خاش برادر وی درنامه‌ای که بکوهیار برادرمازیار نوشته بود میگفت که: این دین سفید (دین سپید جامگان ومبیضه) را جزمن و تو وبابک دیگر کسی یاری نمیکرد. اما بابک از نادانی خویشتن‌را بکشتن داد ومن بسیار کوشیدم ازمرگش بجهانم از پیش نرفت و نادانی ویرا بچاه افکند. بااین همه افشین بامید اینکه اندیشهای خود را پیش ببرد وی را بکشتن داد و بحیلت برو دست یافت وچندی نکشید که افشین خود در ماه شعبان ۲۲۶ در زندان معتصم از گرسنگی مرد.

ابوالفضل بیهقی در تاریخ مسعودی معروف بتاریخ بیهقی حکایتی دربارهٔ افشین دارد بدینگونه: «در اخبار روسا خواندم که اشناس، که او را افشین خواندندی، از جنگ بابک خرم دین چون بپرداخت وفتح بر آمد وببغداد رسید معتصم امیرالمؤمنین، رضی الله عنه، فرمود مرتبه داران را که: «چنان باید که چون اشناس بدرگاه آید همگان او را از اسب پیاده شوند و درپیش او بروند، تا آنگاه که بمن رسد». حسن سهل، با بزرگی که او را بود، درروزگار خویش، مراشناس را پیاده شد وجمله بزرگان درگاه پیاده شدند. حاجبش او را دید که میرفت وپایهایش درهم می آمد ومی آویخت. بگریست وحسن بدید وچیزی نگفت وچون بخانه آمد حاجب را گفت: «چرا می گریستی؟» گفت: «ترا بدانحال نمی‌توانستم دید». گفت: «ای پسر، این پادشاهان مارا بزرگ گردانیدند و بما بزرگ نشدند وتا ما بایشانیم از فرمانبرداری چاره نیست».

پیداست که درین حکایت ابوالفضل بیهقی اشناس‌غلام ترک معتصم را باافشین اشتباه کرده واشناس وافشین را یکتن دانسته است واین درست نیست زیرا که‌اشناس

از ترکان زرخرید وافشین شاهزاده اسروشنه بوده است .

ابو محمد عبدالله بن اسعد یافعی نیز در «مرآة الجنان و عبرة الیقظان» مطالبی درباره خرمیان دارد .

درحوادث سال ۱۹۲ : درین سال آغاز پیدا شدن خرمیانست ودر کوهستان آذربایجان سرکشی کردند و خازم بن خزیمه با ایشان جنگ کرد و کشته شد و بدنام شد .

در حوادث سال ۲۰۱ : درین سال یعنی ۲۰۱ آغاز پیدا شدن بابك خرمی است از فرقهای باطنیان زندیق و سرکشی کرد و تباهی کرد و قایل به تناسخ روانها بود .

درحوادث سال ۲۱٤ : درین‌سال محمد بن‌حمید طوسی و بابك خرمی روبرو شدند و بابك او را شکست داد و کشت .

درحوادث سال ۲۱۸ : درین‌سال بسیاری ازمردم‌همدان بدین‌خرمی‌درآمدند ولشکر آراستند وبرپا خاستند . و معتصم امیر بغداد اسحق بن ابراهیم را فرستاد و در سرزمین همدان روبرو شدند و شست هزار تن از ایشان را کشت و بازمانده بسرزمین روم گریختند .

درحوادث سال ۲۲۰ : درین سال معتصم افشین را مأمور جنگ بابك خرمی کرد که از بیست سال پیش لشکرها را می شکست و شهرها را ویران میکرد و افشین با بابك رو بروشد و او را شکست داد و نزدیك هزار تن از خرمیان را کشت وبابك گریخت وسپس درمیانشان جنگ‌هایی‌روی داد که شرح آنها درازست.

در حوادث سال ۲۲۲ : درین سال افشین و خرمیان رو برو شدند و شکست خوردند و بابك رهایی یافت و افشین همچنان برو حیله میکرد تا اینکه اسیرش کرد و این شیطان سرکشی کرد و شهرها و مردم را تباه کرد و روزگار او بیست و چند سال کشید و میخواست ملت مجوس را باز گرداند و بر بسیاری از شهرها

دست یافت . و در روزگار مازیار که برملت مجوس ایستادگی داشت در طبرستان پیدا شد و معتصم برای افشین سی‌هزار هزار درهم فرستاد که از آن نیرو بگیرد و شهر بذ در رمضان پس از شهر بندان سخت گشاده شد و بابك در درختستانی پنهان شد و همه خواص و فرزندانش برده شدند و معتصم برایش زنهارنامه فرستاد ، آن را درید و دشنام داد و وی پرتوان و سختگیر و سخت کوش بود واز آندرختستان از راهی که در کوهستان میدانست رفت و بکوهستان ارمنستان رسید و نزد سهل بطریق فرودآمد و وی بندش کرد و نزد افشین فرستاد و آگاهی داد . پس افشین آمد و اورا بدو تسلیم کرد و معتصم برای کسی که اورا زنده بیاورد دو هزار هزار درهم و برای کسی که سرش را بیاورد هزار هزار درهم قرار داده بود و روز وارد شدن او ببغداد روز مشهوری بود .

در حوادث سال ۲۲۳ : درین سال بابك را نزد معتصم بردند و فرمان داد سرش را ببرند و بدارش بزنند .

سرانجام خرم دینان

پیش ازین گذشت که خرمدینان پس از شکست خوردن و گرفتار شدن و کشته شدن بابك از میان نرفته‌اند و چنان مینماید که قرنها پس از آن درنواحی مختلف ایران مانده اند . ابوعلی مسکویه در تجارب الامم در حوادث سال ۳۲۱ میگوید علی بن بویه که مراد عمادالدوله ابوالحسن‌علی بن ابوشجاع بویه (۳۲۰-۳۳۸) پادشاه معروف آل بویه باشد در سال ۳۲۱ قلاعی را که بدست خرمیان در اطراف شهر کرج بود گرفت ، بدینگونه خرمیان تا سال ۳۲۱ و نود و نه سال پس از برافتادن بابك باز در کرج بوده‌اند .

در جای دیگر آن کتاب درحوادث سال ۳۶۰ آمده است که امیرعضدالدوله ابو شجاع فنا خسرو پادشاه بسیار معروف همین سلسله (۳۳۸ ـ ۳۷۲) عابد بن

علی را بجنگ خرمیان و جاشکیان فرستاد که راهزنی میکردند و در دریا فتنه میکردند و با سلیمان بن محمد بن الیاس همدست بودند و وی جمعی کثیر از ایشان را کشت و سر کرده آنها را که ابوعلی ابن کلاب بود گرفت و گردنش را زد و گروهی ازایشان را برده کرد و بشیراز فرستاد ودرین زمان عضدالدوله خود در کرانها و جزیره‌های خلیج فارس کشورستانی میکرد . پیداست که تا سال ۳۶۰ یعنی ۱۳۸ سال پس از برافتادن بابك خرمیان در جنوب فارس و کرانهای خلیج فارس بوده‌اند . مراد از سلیمان بن محمد بن الیاس سومین پادشاه از سلسله بنو الیاس در کرمانست که در ۳۵۸ بجای برادرش الیسع بن محمد بپادشاهی نشست و درجنگ با پادشاهان آل بویه کشته شد .

چنانکه پیش ازین هم گذشت نظام‌الملك درسیاست نامه میگوید خرمدینان بار دیگر در زمان واثق بالله خلیفه عباسی (۲۲۷ – ۲۳۲) در سر زمین اصفهان بیرون آمده‌اند و تا سال ۳۰۰ سی و چند سال فتنه ایشان دوام داشت . پس تا ۷۸ سال پس از برافتادن بابك دراصفهان بوده‌اند .

نیز گذشت که بگفته محمد عوفی در جوامع الحکایات و لوامع الروایات در زمان مسترشد بالله (۵۱۲ – ۵۲۹) بازخرمیان در آذربایجان بوده‌اند ودر آنجا قیام میکرده‌اند . بدینگونه تا ۲۷۸سال پس ازپایان کاربابك خرم‌دینان آذربایجان هنوز برخلفای بغداد برمیخاسته‌اند .

نیزپیش ازین آورده‌ام که سمعانی در کتاب‌الانساب میگویدامروز از بابکیان گروهی در کوهستان بذین مانده‌اند و دست نشانده امیران آذربایجانند و ایشان همان خرمیانند و چون سمعانی از ۵۰۶ تا ۵۶۲ زیسته است پیداست که در زمان وی ودر اواسط قرن ششم یعنی تا نزدیك ۳۲۸ سال پس از روزگار بابك خرمیان در همان سرزمین بذین در شمال اردبیل ودر شمال رود ارس دردشت موقان (مغان امروز) بوده‌اند .

چنان می‌نماید که اثری از خرمیان وخرمدینان یا طریقه‌ای نزدیک بایشان تا زمانهای نزدیک بما در پاره‌ای از نواحی جنوبی فارس باقی بوده باشد و از آگاهان این نواحی شنیده‌ام که در مغرب لارستان در میان آبادی ارد در دهستان ارد یا ارد بخش در دامنه شمالی کوه بالنگستان ودامنه جنوبی کوه گوگردی که در ۷۲ کیلومتری مغرب لارست و آبادی فداغ در شمال کوه بالنگستان و جنوب ارد در ۱۰۸ کیلومتری مغرب لار و آبادی خونج یا خنج درجنوب کوه لیتو و در شمال کوه گوگردی و نود کیلومتری شمال غربی لاردهی هست بنام مز که اینک از دهستانهای خنج و بخش مرکزی شهرستان لار بشمار میرود و در دامنه کوه گوگردیست و در ۹۰ کیلومتری مغرب بندر لنگه واقع شده و در حدود ۲۹۸ تن سکنه دارد و در زمانهای قدیم معروف بود که مردم اینده مزدکی بوده‌اند و حاج سید عبدالحسین دزفولی معروف بلاری که دراوایل قرن حاضر بدان نواحی رفت و در لار جایگاه گرفت و در آنجا نیرویی و توانایی بهم زد و در حدود سی سال پیش در گذشت بفتنه جویی و تهدید و سخت گیری ایشانرا وا داشت دست از دین خود بشویند و بطریقهٔ تشیع بگروند واز آن روزدگر گون شده‌اند. همین آگاهان میگویند که هنوز در همین نواحی جنوبی فارس و کرانهای خلیج تا حدود کرمان مردمی هستند که آنها را بنام عمومی «زار» می‌شناسند و مردم می‌پندارند که این کلمه تحریفی از لفظ «زائر» زبان تازیست و در نواحی مختلف پراکنده اند و در میان ایشان عاداتی هست که مانند عادات ورسومیست که در کتابها درباره خرم دینان ضبط کرده اند.

داستان بابك و سرانجام او در میان سرایندگان زبان تازی معروف بوده و برخی از آن یاد کرده اند از آنجمله ابوالقاسم حسین بن محمد المفضل معروف براغب اصفهانی در کتاب معروف «محاضرات الادباء ومحاورات الشعراء والبلغاء»(۱)

(۱) چاپ قاهره ۱۲۸۷ ج ۲ ص ۱۱۵ و چاپ قاهره ۱۳۲۶ ج ۲ ص ۸۶

سه بیتی را که یکی از زنان در وصف بابك بر سردار سروده چنین آورده است : «جارية محمود الوراق وقدا كثرت في وصف ذلك في بابك :

علی مرکب خشن ظهره — طويل الوقوف بطيء المسير
تظل الذئاب و عرج الضباب — بعقوته حسد الطيور
و اسفله ماتم للسباع — و ذروته عرس للنسور

ابو اسحق حصری قیروانی در کتاب « زهر الاداب و ثمر الالباب » (۱) این اشعار را از ابومحمد اسحق بن ابراهیم بن میمون تمیمی موصلی معروف با بن الندیم موسیقی دان و شاعر معروف آن روزگار که در ۱۵۵ بجهان آمده و در ۲۳۵ در گذشته و پس از جنگ با خرمیان در ستایش اسحق بن ابراهیم مصعبی سروده چنین آورده است :

تقضت لبانات وجد رحيل — ولم يشف من اهل الصفاء غليل
ومدت اكف للوداع فصافحت — وفاضت عيون للفراق تسيل
ولا بد للالاف من فيض عبرة — اذا ما خليل بان عنه خليل
فكم من دم قد طل يوم تحملت — اوانس لايودی لهن قتيل
غداة جعلت الصبر شيئا نسيته — واعولت لواجدی علی عويل
ولم انس منها نظرة هاج لی بها — هوی منه باد ظاهر و دخيل
كما نظرت حوراء فی ظل سدرة — دعاها الی ظل الكناس مقيل
فلا وصل الا ان تلافاه اينق — عتاق نماها شذقم وجديل
اذا قلبت اجفانها بتنوفة — طوی البعد منها هزة و ذميل
تفرد اسحق بنصح اميره — فليس له عند الانام عديل
يفرج عنه الشك صدق عزيمة — و لب به يعلو الرجال اصيل
اغر نجيب الوالدين كانه — جسام جلت عنه القيون صقيل

---

(۱) چاپ جدید قاهره ج ۳ ص ۱۳-۱۴

بنی مصعب للمجد فیکم اذا بدت — وجوهکم للناظرین دلیل
کرمتم فما فیکم جبان لدی وغی — ولا منکم عند العطاء بخیل
غلبتم علی حسن الثناء فراقکم — ثناء بافواه الرجال جمیل
اذا استکثر الاعداء ماقلت فیکم — فان الذی یستکثرون قلیل

گذشته ازین دوتن از بزرگترین شاعران زبان تازی که با بابك و افشین معاصر بوده‌اند در سخنان خود باین وقایع اشارات فراوان کرده‌اند: نخست ابو تمام حبیب بن اوس طایی شاعر نامی که بدرست ترین گفته در ۱۹۰ بجهان آمده و در ۲۳۱ ازجهان رفته است. وی در دو قصیده که در ستایش ابوسعید محمد بن یوسف ثغری و در قصیدهٔ دیگری که در ستایش اسحق بن ابراهیم مصعبی سروده بجنگهای ایشان با بابك و خرم دینان اشاره کرده‌و نیز قصیده معروفی درمدح افشین در روز ورود بسامرا دارد که برخی ازابیات آنرا طبری درتاریخ خود آورده است و پس ازآنکه افشین از چشم معتصم افتاده و گرفتار شده است دو قصیده در بدگویی ازو و سوزانیدن پیکر او سروده است. رجوع کنید به «دیوان ابی تمام الطائی ـ چاپ بیروت» صحایف ۶۸ و ۷۱ و ۱۵۱ و ۳۲۱ و ۳۲۶ و ۲۴۷ و نیز بکتاب «اخبار ابی تمام تألیف ابی بکر محمد بن یحیی الصولی ـ چاپ قاهره ۱۳۵۶ ـ ۱۹۳۷» صحایف ۹۴ و ۱۶۳.

پس از آن ابو عباده ابوالحسن ولید بن عبید طائی بحتری شاعر نامآورست که در ۲۰۶ بجهان آمده و در ۲۸۴ از جهان رفته است و وی مدایح بسیار درباره ابونهشل محمد بن حمید بن عبدالحمید طوسی دارد که با بابك جنگ کرده است و درین مدایح نیز اشاراتی بحوادث زمان بابك و جنگهای او کرده است. رجوع کنید به «دیوان البحتری ـ چاپ قسطنطنیه ۱۳۰۰» ج ۲ ص ۱۷ ـ ۲۹ و ۱۱۴ و به «دیوان البحتری ـ چاپ بیروت ۱۹۱۱» ص ۴۲۴ ـ ۴۴۴ و ۵۶۹ و ۵۷۰ و ۶۵۰ و ۷۵۵.

خاندان بابک

چنان می نماید نخستین کسی که اخبار بابك را گرد آورده است کسی بنام واقد بن عمر تمیمی بوده باشد که سخنانش را ابوالفرج محمدبن اسحق بن ابی-یعقوب ابن الندیم بغدادی در گذشته در حدود سال ۳۸۵ چنانکه گذشت در کتاب معروف «الفهرست» که در ۳۷۷ گرد آورده نقل کرده است و بسیاری از تاریخ نویسان قرن چهارم نیز از آن ماخذ گرفته‌اند وهمهٔ آنها پیش ازین گذشت. بگفتهٔ ابن واقد بن عمر تمیمی بابك پسرمردی روغن فروش عبدالله نام از مردم مداین از نژاد نبطی یا از نبطیان سواد و زنی یك چشم بود و در بلال آباد یا کلان رود از روستای میمد در آذربایجان پس از مرگ پدر بجهان آمد. در یك جا نام بابك را حسن نوشته‌اند. مطر نامی که از صعلوکان بوده مدعی شده است که بابك پسر وی بوده و مادرش برومید یا برومند نام داشته است. بنا بر گفتهٔ دیگر نام پدرش مردس بوده و بگفتهٔ دیگر از فرزندان مطهر بن فاطمه دختر ابومسلم عبدالرحمن بن مسلم خراسانی پهلوان نامی ایرانی بوده که در سال ۱۰۰ بجهان آمده و در سال ۱۳۷ از جهان رفته است. نوشته‌اند که مادرش پس از گشاده شدن شهر بذ بدست تازیان با او گریخته وبا وی اسیرشده وباسارت اورا بدربارخلافت برده‌اند. بابك خود از سال ۲۰۱ تا ۲۲۳ بیست و دو سال مشغول زد و خورد با لشکریان خلیفه بوده و اگر در بیست سالگی بدین کار آغاز کرده باشد نزدیك چهل و دو سال زیسته ومادرش می‌توانسته است در گرفتاری ودر دم مرگ وی زنده بوده باشد و در حدود شست سال زیسته باشد.

در باره همسر یا همسران وی نوشته‌اند که زن جاویدان بن شهرك یا سهرك ویا سهل که پیشوای او بوده پس‌از مرگ وی بهمسری وی در آمده است. ازسوی دیگر بگفته تاریخ نویسان ارمنی پیداست که دختر واساك ارمنی پادشاه سیسکان

را بزنی گرفته است و بگفته‌ای زن وی را دختر کلدانیه می نامیدند. چنان مینماید که وی زنان چند داشته است زیرا که می نویسند در میان اسیرانی که از خاندان وی بسامره برده اند چند زن بوده‌اند که همسران او شمرده میشدند. فرزندان چند نیز داشته است و پسر مهترش درجنگ اسیر شده است و نیز گفته‌اند که درمیان اسیران هفت پسر وسه دختر او بوده‌اند ودر جای دیگر گفته شده که هفده پسر و بیست وسه زن ودختر او را باسیری برده‌اند و چنان مینماید که این دو رقم هفده و بیست و سه تحریفی از همان دو رقم هفت وسه باشد. از دو برادر وی نیز نامی برده اند یکی عبدالله که با او گرفتار و کشته شده و دیگری معاویه و در یك جا گفته شده که برادرش اسحق بن ابراهیم نام داشته اما پیداست که این نکته درست نیست.

درباره خاندان وی وسرانجام‌ایشان پس‌ازمرگش‌داستان سوزناك ودلخراشی از تبه‌کاری معتصم در کتابهاهست بدینگونه که نظام‌الملك در سیاست‌نامه مینویسد: «روزی معتصم بمجلس شراب برخاست و در حجره ای شد. زمانی ببود، بیرون آمد وشرابی بخورد. باز برخاست ودر حجره دیگرشد و باز بیرون آمد و شرابی بخورد وسه بار درحجره شد ودر گرمابه بشد وغسل بکرد و برمصلی‌شد ودو رکعت نماز بکرد و بمجلس بازآمد و گفت قاضی یحیی را که: دانی این چه نماز بود؟ گفت: نه. گفت: این نماز شکر نعمتی از نعمت هاییست که خدای عز وجل امروز مرا ارزانی داشت که این سه ساعت سه دختر را دختری ببردم، که هرسه دختر سه دشمن بودند: یکی دختر ملك روم و یکی دختر بابك و یکی دختر مازیار گبر».

یاقوت حموی در معجم الادباء در احوال ابوعبدالله احمد بن ابراهیم بن اسمعیل بن‌داود بن‌حمدون ندیم ادیب‌زبان تازی در بارۀ نیای اوحمدون مینویسد: «حمدون بن‌اسمعیل آورده است و گفته که روزی معتصم مرا خواند ونزد او رفتم

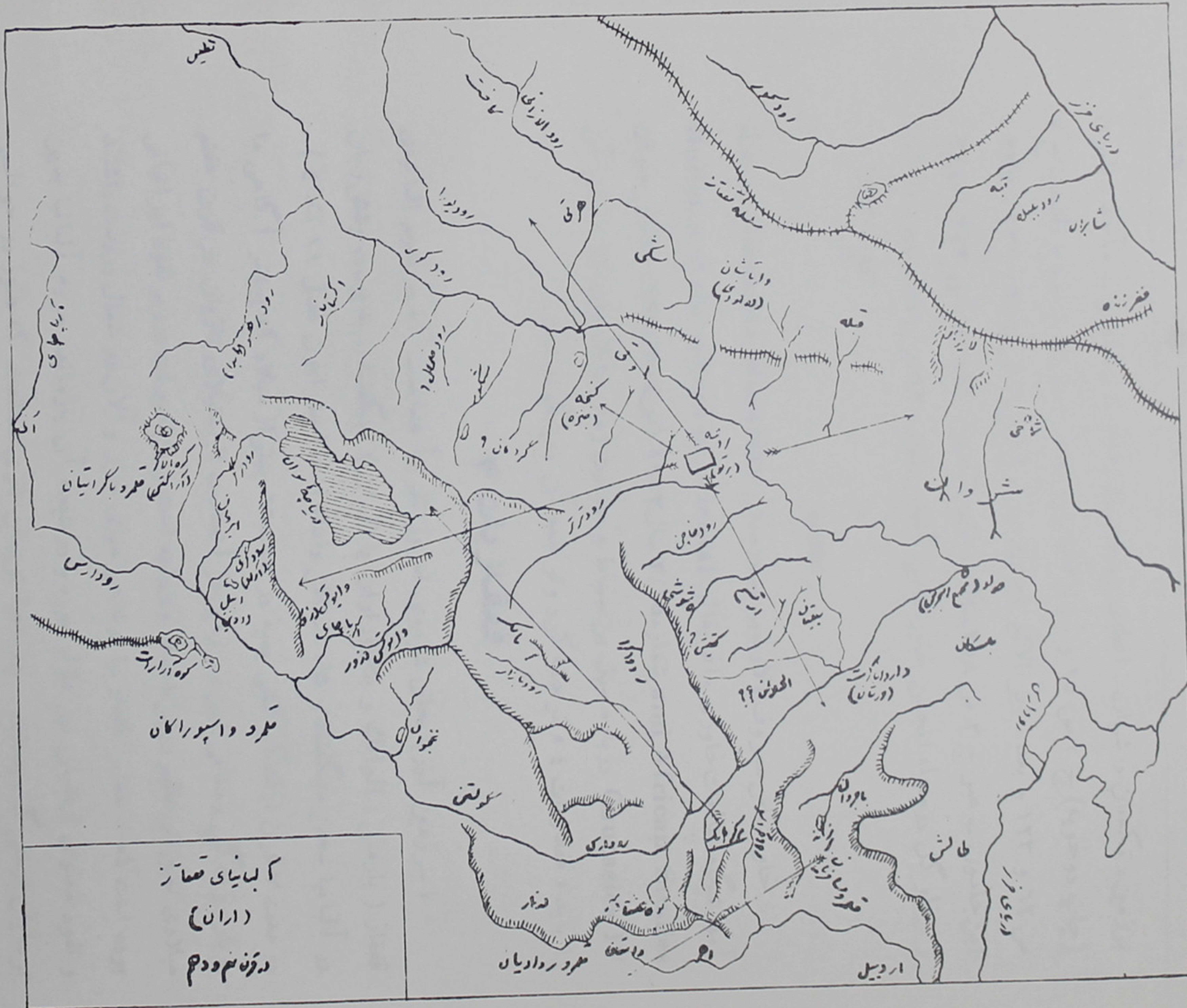
و در یکی از نشیمنگاه های خود بود و در پهلوی او دری کوچك بود ومن با او سخن میگفتم و در را میدیدم . درجنبید و از آن دختر کی سفید روی و باریك اندام و زیبا بیرون آمد و در دستش پیاله‌ای بود و بر گردنش دستمالی وپیاله‌را ازدستش گرفت و آشامید . سپس گفت : ای حمدون بیرون رو . بیرون‌رفتم ودردالان سرای ماندم . پس مرا خواند و اندرشدم و او خوش خوی بود وبا او سخن گفتم . سپس همان در جنبید و دختر کی آمد که از زیبا ترین زنان بود و گندم گون و رنگ باخته بود و در دستش پیاله داشت ، آنرا گرفت و آشامید و گفت : بجای خود باز گرد . پس بیرون رفتم وساعتی درآنجا ماندم . باز مرا خواست و رفتم ساعتی با او سخن گفتم درجنبید وسومی که زیباتر بود و پیاله بردست و دستمالی با خود داشت آمد . پیاله را گرفت و آشامید و گفت : بجای خود باز گرد . بیرون رفتم و ساعتی ماندم . سپس مرا خواند ومرا گفت : میدانی چه شد ؟ گفتم : پناه برخدا ، هیچ کس نمیداند که در اندرون سرای امیرالمومنین چه میگذرد . گفت : یکی‌از آنها دختر بابك خرمی و دیگری دختر مازیار و سومی دختر بطریق عموریه‌اند و درین ساعت ازایشان دختری ببردم واین کمال پادشاهیست ، ای حمدون » .

بابك خرم دين در ديدهٔ خاور شناسان

خاورشناسان در کتابهای‌مختلف خود جسته و گریخته دربارهٔ بابك خرم‌دین سخن رانده‌اند وچون مآخذشان همانهاییست که در تدوین این کتاب بکار برده‌ام چیزی بر آنچه گذشت نمیفزایند و بحث کافی درین زمینه نکرده‌اند . بجز مقالتی جداگانه که خاور شناسان نامی آلمانی فلوگل **Flügel** در مجلهٔ انجمن خاورشناسی آلمان **Zeitschrift der Deutchen Morgenlandischen Gesellschaft** شمارهٔ ۲۳ص۵۱۱ ببعد نوشته است‌خاورشناس فرانسوی کلمان اوار **Clément Huart** در دایـرة المعارف اسلام **Encyclopédie de l'Islam**

ج ۱ ص ۵۵۷-۵۵۸ مختصری درین زمینه دارد بدینگونه :

بابك ، پیشوای طریقهٔ خرمیان ، نامش شکل معرب کلمهٔ فارسی پاپکست . میگویند پسر روغن فروش دوره گردی بود ؛ کارهای پستی داشت تاهنگامی که جاویدان بن سهل ، پیشوای خرمیان ، پی بهوش او برد . پس از مرگ وی ، دعوی کرد که روح او درو راه یافته است و آغاز کرد مردم را در گردا گرد البذ دراران (۲۰۱=۸۱۶-۸۱۷) برانگیزد . در ۲۰۴ (۸۱۹ - ۸۲۰) یحیی بن معاذ برو تاخت وکاری ازپیش نبرد . در روزگار خلیفه المعتصم ، پیشروان لشکر بفرماندهی بغا کبیر چون در هشتاد سر ، دراطراف مراغه ، شکست خوردند ، افشین بعهده گرفت که با این شورشی جنگ کند (۲۲۱=۸۳۶) وتوانست یکی ازسردارانش طرخان را بغفلت بگیرد . پس از دریافت مدد و پول ، افشین برسردار دیگر ، آذین، حمله برد و در نتیجه احتیاطی که کرده بود که در بلندیها پیشاهنگان کوهستانی (کوهبانیه) که نشانه هایی میدادند بگمارد لشکریان خودرا از ناسامانی رهاند ، این سردار آهسته پیش میرفت ولشکرگاه خودرا با آهن‌های تیز (خسك) پناه میداد. البذرا گرفتند وتاراج کردند (آدینه ۱۸ رمضان ۲۲۲ = ۲۶ آوریل ۸۳۷) پس از حمله بیهوده‌ای که داوطلبان بصره کرده و هجومی که لشکریان فرغانه برده بودند . افشین چون شهررا بدست سپاهیان مهندس (کلغاریه) ویران کرد ، بابك گریخت وبدست سهل بن سنباط افتاد ، که امیری ارمنی بود و واداشت در شکار او را بگیرند ، چون ویرا بافشین سپردند ، بسامرا فرستادند (پنجشنبه ۲ صفر ۲۲۳ = ۳ ژانویه ۸۳۸) ، المعتصم بی آنکه رعایت زنهارنامه‌ای را که داده بود بکند، او را سوار برفیلی گرداند وبا خوش‌سلیقگی دربیرحمی کشتش : پیکرش برداری آویخته ماند که نام آنرا بریکی از برزنهای شهر گذاشتند . پادشاهی او بیست‌سال کشیده بود . در داستانی که فهرست (ص ۳۴۳ - ۳۴۴) خلاصه‌ای از آنرا داده است برتخت نشستن او در البذ رسوم خاص دارد : پوست گاو تازه کنده گسترده

کالبانیای قفقاز
(اران)
در قرن نهم و دهم
تفلیس
دریای خزر
رود الازانی
کاخت
رود یورا
رود کر
شکی
قبله
شابران
رود ارس
کوه آرارات
سوتنی
طالش
اردبیل

برزمين، تکه‌نان درشراب، اعطای دسته‌ای ازریحان در زناشویی ـ مآخذ: طبری (چاپ دوخویه) ج ۳ ص ۱۵ و ۱۰ و ۱۱۸۷ وبعد، مسعودی ـ مروج الذهب ج ۷ ص ۶۲ و ۱۲۳ و بعد، ابن الاثیر (چاپ تورنبرك) ج ۶ ص ۳۱۵، ۳۲۶، ۳۳۷، ابن‌خلدون ـ عبر ج ۳ ص ۲۵۸ـ۲۶۲، ابن‌الندیم، الفهرست ص ۳۴۳ ـ ۳۴۴، ژ. فلوگل درمجله انجمن خاورشناسی آلمان شماره ۲۳ ص ۵۱۱ وبعد.

کل. اوار

☆☆☆

خاورشناس معروف ولادیمیر مینورسکی **Vladimir Minorsky** درمجله آموزشگاه‌مطالعات‌خاوری وافریقائی **Bulletin of the school of oriental and African Studies** شماره ۳/۱۵ سال ۱۹۵۳ (ص۵۰۴ـ۵۲۹) مقالتی بعنوان **Caucasica IV** درباره سهل بن سنباط و حوادث زمان بابك دارد که عنوان آن را باید «قفقازیات ۴» ترجمه کرد وترجمه آن بدینگونه است:

قفقازیات ۴

«سرزمین آذربایجان شوروی امروز تقریباً همانست که در قدیم البانیای قفقاز (بارمنی: الوانك و بتازی اران یا الران) میگفتند. به بیست وشش زبان در آلبانیا سخن میگفتند و شاه مستقلی داشته است (سترابون فصل ۱۱ بند ۴). در مدت ۷ قرن ازلشکر کشی پمپه در ۶۵ـ۶۶ پیش‌از میلاد که بیشتر آگاهی ما درباره زندگی باستانی این سر زمین از آنجاست تا استیلای تازیان در قرن هفتم میلادی تغییراتی‌عظیم درین‌ناحیه روی‌داده است واین‌تغییرات درزیر نفوذ ایرانیانی بوده است که تا معابر قفقاز را درشاهراههای خزر و آلان در شمال دردست داشتند و نفوذ معنوی ارمنیان نیز مؤثر بوده و درنتیجه آن بازمانده مردم آلبانیا بدین ترسایان ارمنی گرویده‌اند. جغرافیا نویسان تازی معتقدند که هنوز در حوالی

بردعه (بفارسی پیروزآباد وبزبان ارمنی پرتو) بزبان ارانی سخن میگفته‌اند اما اکنون تنها در دودهکده که مردم آن اودی اند(۱) بازمانده زبانی که آثار ارانیان درآن هست باقیست.

چون مقصود ما مطالعه در اوضاع قرن نهم و دهم میلادیست بتغییراتی که تاخت وتازترکان اغوز درقرن یازدهم فراهم کرده ومردم این نواحی ترك شده‌اند کاری نداریم.

منابع تازی و ارمنی هر دو نشان میدهند که استیلای تازیان بهیچوجه خاندانهای شاهی ارانی وارمنی را ازمیان نبرده بلکه همچنان بعنوان دست‌نشاندهٔ آنان در پادشاهی باقی مانده‌اند. ازهرپیشآمدی بهره گرفته‌اند تا حقوق موروث خود را از دست ندهند و توانسته‌اند در برابر استیلای تازیان وسلجوقیان ومغول ایستادگی کنند وحتی امروزجایی که بآن ارتفاعات قراباغ میگویند ودر آذربایجان شورویست (۲) بنام آنهاست.

دورهٔ انقراض این حکومت‌های نیم‌مستقل دشواریهای بسیاردر مطالعه فراهم میکند. در مآخذ تازی (۳) و ارمنی (٤) توجه بیشتر بوقایع خاصی کرده‌اند وما

(۱) رجوع کنید بکتاب بلیناس ٦، ۱۳، ۱٦ وبکتاب اوتن، جغرافیای ارمنستان درکلمه: اوتی. این ایالت باستانی‌شاید درهر دوکرانه رودکور امتداد داشته بوده باشد درصورتیکه دهکده‌هایی‌که هنوزباقیست درنواحی شکی نزدیك تنگهایی‌که بداغستان‌جنوبی میرفته واقع شده است.

(۲) گذشته ازدهکده های بی‌شمار ارمنی‌که درسراسر قسمت شرقی ماوراءقفقازست.

(۳) بلاذری (متوفی در ۲۷۹ = ۸۹۲)، یعقوبی (متوفی در ۲۸٤ = ۸۰۷) طبری (متوفی در ۳۱۱=۹۲۳).

(٤) تماس ارتسرونی (پیش از سال ۱۰۰۰ میلادی)، آشوغیك (بلافاصله پس‌از ۱۰۰۰ میلادی) و چند تاریخ نویس دیگر پس ازایشان مانند استفانس اربلیان (درحدود ۱۳۰۰ میلادی).

برای بهم پیوستن سلسلهٔ حوادث گرفتار دشواری میشویم . کتاب تاریخ نویس البانی موسس کلنکتوتسی که کتاب خود را بزبان ارمنی نوشته است (قرن دهم) شامل مطالب بسیارست . اما اشارات تاریك و بریدگی‌های بی‌موقع دررشته سخن بیشترسبب سر گردانیست (۱) اشکال خاصی که پیش‌می آید اینست که درین زمان ارمنیان بروش تازیان کینه‌هایی داشته‌اند (مانند ابو موسی و ابو اسد و جز آن) که هیچ با نامهای ارمنی پیوستگی ندارند . همین نکته در خاندانهایی که بجزین وجه اشتراکی با یکدیگر نداشته‌اند بسیار دیده می‌شود ، چنانکه امتیاز درمیان چندین سهل و چندین واساك و چندین سمبات که در یك زمان میزیسته اند کار دشواریست .

از نظر اسلامی بیشتر ازحوادثی بهره‌مند می‌شویم که این پیوستگی را ناگهان از میان می‌برد ، مانند شورش بابك (۸۲۲ ـ ۸۳۷) و از میان رفتن وی و دیگر از میان رفتن امیر مستقل تازی در تفلیس (۸۵۲) و سخت گیری بوغا فرمانده لشکریان خلیفه که با همدستان پیشین خود کرد و تبعید همهٔ شاهزادگان ارمنی ببین النهرین (۸۵٤ ؟) انجامید ؛ سر انجام (در اوایل قرن دهم) جنبش عظیم طوایف ایرانی بقیام کوتاه مرزبان بن محمد بن مسافر سر کردهٔ دیلمیان منتهی شد که قلمرو او تا آذربایجان و کرانه رود ارس و حتی رود کور تا پای کوههای قفقاز رسید .

از دو مبحثی که ازین پس خواهد آمد یکی مربوط بسهل پسر سنباطست در زمان شورش بابك و دیگری مربوطست بفهرست خراج گزاران مرزبان که در کتاب جغرافیای ابن حوقل (۹۹۷ میلادی) باقی مانده است .

---

(۱) از تاریخ آلبانیای او که پاتکانیان بروسی ترجمه‌کرده است بهره‌مند شده ام ، چاپ سن پترزبورك ۱۸٦۱ ـ برای روشن شدن نکاتی چند مدیون آقای س . دوست C . Dowsett هستم که مشغول تهیه چاپ تازه‌ای از متن ارمنی این کتابست .

۱ ـ سهل بن سنباط از مردم شکی واران

۱) وضع عمومی حوزهٔ ارس و کور

۲) ارتقای سهل

۳) جانشینان او

٤) عیسی بن اصطینفانوس

۱ ـ وضع عمومی

پیش از معرفی سهل پسر سنباط ضروریست از چند تن پیشینیان او که دست نشاندهٔ تازیان در حدود سال ۸۲۰ میلادی بوده‌اند نام ببریم. دربارهٔ کرانهای جنوبی ارس در نواحی کوهستانی که اکنون قراجه داغ (۱) می گویند واز شمال تا خطی که اردبیل وتبریزرا بهم می‌پیوندد امتداد دارد پس‌ازین در سرکشی بابك دربرابر نمایندهٔ خلیفه مطالبی خواهدآمد. روبروی قراجه‌داغ، در کرانه شمالی رود ارس و نزدیك ملتقای رود کور با ارس راه کوهستانی دیگری هست که در آن زمان در حواشی آن حکومت نشینهای جزیی بوده‌اند. در گوشه شمال شرقی آن (در کنار رود ترتر) پای‌تخت جانشینان شاهان البانیا بوده که از بازماندگان مهران (اززمان ساسانیان) بوده‌اند. در گوشهٔ جنوب شرقی البانیا در کرانهٔ رود ارس بچند امیر برمیخوریم (درختیش و ورثان) که نسبشان کاملا روشن نیست. در مغرب (۲) کشوری هست که سیونیا (در زمان ارمنی: سیونیك) نام دارد

(۲) بهتر آنست بگویم که کلمه ترکی قراجه درین مورد اشتقاق عامیانه یك نام باستانیست. رجوع کنید بجزء دوم کلمه بلوان کرج (؟) مذکور در دایرةالمعارف اسلام در کلمهٔ اورم Urm.

(۲) بیشتر در مغرب اکرا.

و فرمانروایان آن از یك خانـدان مخصوص ارمنی از بازماندگان سیساك (۱) بوده اند .

چنان می‌نماید که کرانهٔ جنوبی رود کور جزو قلمرومهرانها بوده اما وضع پایداری نداشته است . در آن سوی رود کور قلمرو مهم اسلامی شروان بوده کـه در سراسردورهٔ ساسانی استقلال داشته ولی درین روزگار خاندان یزیدیان ازقبیله شیبانی درآن فرمانروا بوده‌اند .

درمغرب شروان سرزمین قبله بود که مردم آن ازنژادهای مختلف بوده‌اند (حتی شامل عده‌ای ازخزران بوده) و فرمانروایی آن با امیری ازترسایان بوده است . نژاداین امیران قبله وشکی معلوم نیست اما بواسطه وصلت‌هایی که پیوسته با امیران کرانهای راست (۲) رود می کرده‌اند می توانیم بپیوستگی‌های آنها بـا یك‌دیگرپی ببریم . بطریق نشین‌های آلبانیا که ارمنی شده بودند این پیوستگی‌ها را دردو کرانهٔ رود نگاه می‌داشتند . کمی دورتر ودر حوزهٔ رود الازان وضع روشن نیست و چنان می‌نماید که یکی ازامیر نشین‌های ملوك الطوایف که درزبان گرجی هرتی Hereti نام داشته در آنجا بوده باشد و باز هم آن سوتر در مغرب آنجـا که‌امروزکاختیا (کاخت) می گویند وا کنون مردم‌آن گرجی‌اند در آن‌زمان امیری

---

(۱) هر چند که با عناصر دیگر آمیخته شده اند . رجوع کنید بکتاب استفانس ـ اربلیان ـ تـاریخ سیونبك ترجمه بروسه Brosset ۱۸٦٤ ج ۱ ص ۳۲ و بکتاب مینورسکی : مطالعات در تـاریخ قفقـاز چـاپ ۱۹۵۳ ص ٦۷ ـ ۷٤ ـ Studies in Caucasian History

(۲) کاملا ممکنست که مهرانیان گاه‌گاهی بر کرانهای چپ رود کـور استیلا یافته باشند . دربارهٔ یکی از بازماندگانشان هامام (گریگور) پسر ادر نرسه (که معاصر محمد افشین ۸۸۹-۹۰۱ بود) درکتاب موسس ج ۳ فصل ۲۲ (ترجمه ص ۲۷۸) گفته شده که استیلای خود را « بآن سوی » که ظاهراً مراد ساحل چپ رودکورست رسانده بود .

حکمرانی داشته که عنوان کوریکوز Korikoz (۱) داشته است و احتمال بسیار میرود دین ارمنی داشته باشد وسرکردگی آنجا با قبیله‌ای بوده است بنام تسانار که تازیان آنها را « الصناریه » گفته‌اند (۲) .

۲ - ارتقای سهل

از سهل بن سنباط مرد پرحرارتی که در آغاز قرن نهم مقام مهمی در اران داشته است هم درمنابع تازی وهم درمآخذ ارمنی یاد کرده‌اند وبا آنکه این‌مطالب پراکنده است در حوادث آن زمان پرتوخاصی میفکند.

نسب سهل روشن وآشکار نیست (۳) . تماس ارتسرونی در ج ۳ بند ۱۱ وی را فرمانروای شکئی‌ها (٤) می‌داند وباید بیاد داشت که درحدودالعالم پس از آنکه سخن از شکی رفته ذکری (بند ۳٦ ، ۳۲) ازسمباطمان هست که شهری در گوشهٔ دورتری از شکی بوده و دژ استواری داشته است . کلمهٔ سمباطمان بمعنی خانهٔ سمباطست و ممکنست جایگاه نیاکان سهل بوده باشد .

بنا برتاریخ گرجستان (بروسه ج ۱ ص ۲٤۹ - ۲۵۰) در زمان شاهی شاه

---

(۱) این عنوان درین‌جا دشوارست جنبهٔ دینی داشته‌باشد .

(۲) این مردم را بطلیموس در ج ۸ فصل ۸ بند ۱۳ سانارایوئی Sanaraioi می‌نامد و بنا برجغرافیای قدیمی بزبان ارمنی تنگه داریال در سرزمین آنها بوده است . رجوع کنید بحدود العالم ص ٤۰۰ - ۲ ولی در قرن نهم و دهم مرکز تسانار یا صنار بسوی مشرق بنواحی تنگهایی که کاختیا و داغستان را بهم می‌پیوسته وبشکی نزدیکتر بوده باید منتقل شده باشد .

(۳) نام ترسایی حقیقی اومشکوکست چنان می‌نمایدکه سهل نام مستعارتازی باشد.

(٤) رجوع کنید بمقالهٔ مینورسکی درکلمه شکی در دایرةالمعارف اسلام (۱۹۲٦) و مقاله آ . ا . کریمسکی A . E . Krimsky بعنوان شکی در یاد نامهٔ Pamyati ن. ی. مار N . Y . Marr ـ۱۹۳۸ ص ۳٦۹-۳۸٤ مقالهٔ استاد من کریمسکی ازحیث منابعی که بآن رجوع کرده بسیارگرانبهاست اما چند اشتقاق دلیرانه درآن هست .

آرشیل دوم (۶۶۸–۷۱۸) سه برادر که عم خود ادرنس کور را از بینایی باز داشته بودند « از تارون بکشور شکیخ آمده بودند . . . زیرا که تمام آنکشور قفقاز در همسایگی ران (یعنی اران) خداوندگاری نداشت . هرت و کاخت جمعیت کمی داشت که بجنگلها گریخته بودند و این سه برادر این کشور را تا گولگولا گشادند » (۱) .

سلسله نسب این برادران دشواریهای بسیار پیش می آورد (۲) اما در میان سالهای ۷۰۰ و ۸۰۰ هیچ تغییردرشکی نمی بینیم ، باید فرض کنیم که این بی‌خبری از خاندان سهل آغاز میشود . در حقیقت این نام ابن سنباط (در کتاب موسس کلنکتوتسی سمبائئان) ممکنست نام خانوادگی و نام نیاکان مستقیم یا نام یکی از سه برادر (سمبت ؟) یا نام پدرشان باشد (۳) .

---

(۱) در روایت ارمنی گالگال است که ممکنست خلخال باشد ، درکرانهٔ راست رود کور که اکنون خیلخینا می گویند ودر کنار رود دزگام تقریباً درشست کیلومتری مغرب گنجه است. رجوع کنید بکتاب هوبشمان «نام جاهادرزبان ارمنی قدیم» Die Altarmenischen Ortsnamen ص ۲۷۲ و نیز بکتاب بروسه ج ۱–۲ ص ۴۹

(۲) مارکوارت Marquart در کتاب Streifzuge ص ۳۹۶ ، ۴۱۶ و کتاب Sudarmenien ص ۲۹۲ پنداشته است که ایشان از بازماندگان گریگور ماميكونيان بوده‌اند که در ۷۴۸ آشوت باگراتونی بطریق راکورکرد . ژ . لران J. Laurent در کتاب ارمنستان در میان بیزنتیه و اسلام – L'Arménie entre Byzance et L' Islam چاپ ۱۹۱۹ ص ۱۱۰ ایشان را پسر عمهای آشوت کور شده می‌داند که در میان سالهای ۷۵۰ و ۸۷۲ آشوت آنها را بگرجستان تبعید کرده بود . در تاریخ گرجستان در زیر عنوان همین سلسله سخن از مهاجرت دیگریست بکاخت و شکیخ که از کلارجت (جنوب غربی گرجستان) بآنجا رفته اند .

(۳) بنا برگفتهٔ وخوشت زن‌بیوهٔ یکی از امیران راکه سرکردهٔ قبایل کوهستان بود (توش ، خوندز) آرشیل یکی ازامیران شکیخ دادکه ادرنسه نام‌داشت . رجوع شود بکتاب بروسه ج ۱ ص ۲۵۱ .

شاید قدیم ترین مرجع در باره سهل « تاریخ آلبانیا (اران) تألیف موسس کلنکتوتسی » باشد . در شمارش بطریقان ارمنی (ج ۳ فصل ۲۳) میگوید که تر داوید (۸۲۲ـ۸۵۰ و بنا بر نسخهٔ س . دوست ۸۲۱ ـ ۸۴۹) زناشویی نا مشروع امیر شکئی را که مطعون شده بود بوسیله برادرش مشروع دانست . شکئی حتماً همان شکیست و اشاره بسهل ممکنست مربوط بزمان پیش ازین باشد و مربوط بزمانیست که وی هنوز در اقطاع خود میزیسته است (۱) .

بنا بر تاریخ شروان (بند۲) بزبان تازی هنگامی که در ۲۰۵ = ۸۲۰ شورشی در شکی روی داد عاملی را که خالد بن یزید گماشته بود مردم کشتند (۲) .

یعقوبی در ج ۲ ص ۵۷۹ می نویسد که چون افشین وارد آذربایجان شد (در ۲۲۰ = ۸۳۵ رجوع شود بطبری ج ۳ ص ۱۱۷۱) محمد بن سلیمان ازدی سمرقندی را حکمرانی ارمنستان داد . در آن هنگام سهل بن سنباط شوریده واران را گرفته بود (قد خالف ... وتغلب) . شبی بر محمد کمین کرد ووی را شکست داد ، رجوع کنید ببلاذری ص ۲۱۱ . در باره ارمنستان موسس کلنکتوتسی در ج ۳ فصل ۹ می گوید که در پایان سال ارمنی ۲۷۰ (۸۲۲ـ۳) برخی از تازیان از پرتو (بردعه) آمدند و آماراس (۳) را ویران کردند وهزار اسیر گرفتند و مردم درمتس آرانك

---

(۱) شکیخ ضبط دیگری از نام شکیست . مقابلهٔ آن با شکو (شکئی) راکریمسکی کرده‌است ولی وی سهل بن سنباط را با سهل سیونی (رجوع شود بصحیفهٔ ۱۴۹ یادداشت شمارهٔ (۲) اشتباه کرده است .

(۲) ظاهراً در دوره اول حکمرانی خالد اتفاق افتاده است رجوع کنید بیعقوبی ص ۵۶٦ . این قسمت را ازتاریخ شروان تألیف قرن ۱۱ نقل کرده‌ام . رجوع کنید بکتاب Studies من که مشغول تهیه آن هستم چاپ ۱۹۵۳ ص ۳۳ .

(۳) این‌جایگاه سابق‌جاثلیق آلبانیا بوده است نزدیك سرچشمه رود خچن: رجوع شود بگفته آلیشان Alishan درکتاب س . اربلیان ج ۲ ص ۱۵۲ .

(در كنار رود ترتر ، پايين‌تر از بردعه) حصار گرفتند . در همان زمان امير زيبا و جوانمرد سهل سمباتئان (۱) ارانشاهيك با برادران زورمند خود و لشكريانش در برآمدن آفتاب برايشان حمله برد وهمه را پراكنده كرد و محصوران را رها كرد (ترجمهٔ پاتكانيان ص ۲۶۶) . براى اينكه اين شكست روى داده باشد سهل مى‌بايست از كرانه ارس گذشته باشد ، اگر خلخال (رجوع كنيد بصحيفهٔ ۱۴۷ يادداشت ۱) جزو قلمرو او مى‌بودكار سهل آسانترمى‌شد .

لقب ارانشاهيك (۲) كه درين مورد مورخ آلبانيا باو مى‌دهد شايد باعتبار آينده بوده باشد زيرا موسس بلافاصله پس از آن وذكر حوادث همان سال از كشته شدن آخرين‌پادشاه مهرانى يعنى‌وراز تيرداد بدست كسى بنام ترنرسه فيليپئان(۳) سخن ميراند . ازين كه اين شخص دوم گماشته سهل بوده است آگاهى نداريم اما قطعاً سهل ازين مردم كشى بهره‌مند شده ولقب او را بخود داده است . چون وراز تيرداد را آخرين‌پادشاه مهرانى(۴) دانسته‌اند پيداست كه سهل بستگى بااين‌خانواده نداشته است .

---

(۱) تابع اضافهٔ نسبى زبان فارسى .

(۲) اين لقب را بايد نوعى تفخيم لقب بسيار محقر اران شاهيك بفتح دانست .

(۳) اربليان (ترجمهٔ بروسه ج ۱ ص ۹۵) اورا «ترنرسه سيونى» پسر فيليپه مى‌نامد هرچندكه موسس كه اربليان مطالب خودرا ازوگرفته چيزى درباره نسب نرسه نمى‌نويسد. بنا برگفتهٔ ماركوارت **Marquart** در كتاب **Streifzuge** ص ۴۵۷ وى يكى از بطريقهاى (ارانى؟) بوده كه يعقوبى در ص ۵۶۲ وى را از موافقان حكمرانى ميداند كه اين خليفه فرستاده بود ومى گويدكه ايشان با فرمانروايان جديدى كه مأمون فرستاد درافتادند (درحدود ۱۹۸ == ۸۱۳) ، رجوع كنيد بترجمهٔ بروسه از اربليان ج ۱ ص ۹۶ و ج ۲ ص ۲۵ .

(۴) زن بيوهٔ او بخچئن (درجنوب رود ترتر) گريخت و در آنجا دختر « سپرم » را بعقد ادرنرسه پدر سهل [ساهاك] رييس يا مؤسس سلسلهٔ سيونيهاد درآورد ، رجوع كنيد بكتاب موسس كلنكتوتسى ج ۳ فصل ۲۲ (پس‌ازين هم بحث خواهيم كرد) .

در همان هنگام سواده تازی (پسر عبدالحمید الجحافی) بسیسکان تاخت و واساك حکمران آن سرزمین از بابك یاری خواست . این شورشی نامی‌هم‌دعوتش را پذیرفت و دختر واساك را بزنی گرفت(۱) . اما در بلك وجلم (در ۸۲۸) دیر بزرگ ماکنوتس‌را ویران کرد . این‌نامها(۲) مینماید که چگونه نفوذ وی درمیان ارس و کور توسعه یافته است . در مآخذ اسلامی بمطالبی که مؤسس کلنکتوتسی

(۱) طبری ج ۳ ص ۱۲۲۱ زن بابك را که با او گریخته « ابنة الکلادنیه ؟ » خوانده است ، درصورتیکه وی ارمنی بوده نتوانسته است شوی خودرا درگفتگو وسازش با هموطنان خودکه در شمال ارس بوده اند یاری‌کند . اما تطبیق او با دختر واساك با توجه بشرحی‌که طبری در باره « کثیر الزوجه » بودن بابك نوشته دشوار است . رجوع کنید بتاریخ طبری ج ۳ ص ۱۲۲۳ و رجوع کنید به یادداشت ۲ پای صحیفه ۱۵۱ .

(۲) تووسین در ترجمه پاتکانیان در ص ۲۶۸ نیست . س . دوست بمن‌گفته است‌که تووسین وتسین در برخی از نسخهای خطی موسس کلنکتوتسی بجای طوسی نوشته شده . در طبری ج ۳ ص ۱۰۹۹ گفته شده است‌که در۲۱۱=۸۲۶ مامون محمدبن حمیدطوسی را بجنگ بابك فرستاد وسپس درص۱۱۰۱ آمده‌است‌که در۲۶ (؟) ربیع الاول ۲۱۴=۳ ژون ۸۲۹ اورا نزدیك هشتاد سرکشت ولشکریانش را درهم شکست. پس‌از شکست طوسی موسس پیشرفت دیگری ببابك در برابر ابراهیم پسر لیث (بگفته دوست) ذکرکرده‌است . این نام حتماً همان ابراهیم‌بن اللیث‌بن الفضل التجیبی (دراصل نقطه ندارد واین احتمال مولفست) است‌که مأمون در ۲۰۹=۸۲٤ اورا حکمرانی آذربایجان داد ، رجوع‌کنید بطبری ج ۳ ص ۱۰۷۲ و نام وی پس‌از آن در شماره سرکردگانی که بابك کشته است می‌آید ، رجوع شود بطبری ج ۳ ص ۱۲۳۳ (سال ۲۲۳=۸۳۷) و نام او پس‌از نام زریق ابن علی‌بن صدقه و محمد بن حمید طوسی آمده ، رجوع کنید با بن الاثیر ج ٦ ص ۲۷۵ و ۳۳۸ در سکه‌ای که خالدبن یزید در ارمنستان درحدود ۲۱۲ـ۲۱۷=۸۲۷ـ ۸۳۲ زده است نام وی توام با اسم ابراهیم نامیست که نام پدرش خوانده نمیشود . ر. واسمر R. Vasmer در کتاب سالنامه حکمرانان تازی Chronologie der arabischen Statthalter چاپ وین ۱۹۳۲ ص ۷۲ پیشنهاد میکندکه درین سکه این نام را باید ابراهیم بن زید و تاریخ های آنرا ۲۱۵ و ۲۱۷ خواند . ابراهیم بن عتاب را بعقیده تیزنهاوزن Tiesenhausen درین سکه ابن غیاث یا ابن اعیان باید خواند . نبودن الف دوم درآغاز نامها مانعست‌که با ابراهیم ابن اللیث یکی باشد .

بتفصيل و با بيان هراس انگيـزی از كار های بابك ياد كرده تنها غير مستقيـم اشاره كرده‌اند .

بابك خود بجايگاه خويش به «آماراس» رفت اما با نايب او رستم كشمكش را دنبال كردند و وی را شكست دادند . درين وقايع نامی ازسهل نبرده‌اند امادر زمان معتصم (۸۲۴–۸۳۳=۲۱۸–۲۲۷) صريحاً گفته‌اند كه در اران (رجوع كنيد بتاريخ يعقوبی ص ۵۷۹) سر بطغيان برداشت وچنين‌مينمايد كه چندی سهل وبابك بزيان يكديگر برخاسته‌اند . چون در ۲۲۲=۸۳۷ افشين بابك را شكست داد و بابك كوشيد از ميان سرزمين اميران ارمنی بگريزد و بحمايت تئوفيل امپراطور پناه ببرد پيامی بسهل بن سنباط داد و وی بديدار اورفت . شرحی كه طبری‌در باره فراربابك نوشته (ج ۳ ص ۱۲۲۳ سال ۲۲۲=۸۳۷) مطالب مفصل‌جالبی در بر دارد اما راهی را كه وی برای رسيدن بكوهستان قلمرو سهل بن سنباط درپيش گرفته است درست معلوم نميكند . « هنگاميكه سهل‌وی را ديد دستش‌را بوسه دادو گفت : ای خداوندگار ،.. برای پذيرايی از تو كسی شايسته تر ازمن نيست ، توجايگاه مرا ميدانی . كاری باخليفه ندارم . . . تو ميدانی برسر من چه آمده است و از كشورمن خبرداری . همهٔ بطريقان كه درين‌جا هستند با تو خويشاوندی دارند و در خانهايشان فرزندانی برای تو زاده شده است » (زيرا هر گاه بابك می‌شنيد كه بطريقی دختری يا خواهری زيبا دارد كس نزد او ميفرستاد و دختر را ميخواست و اگر بطريق دختر را نميداد بابك بديدار بطريق ميرفت و دختر را با چيز های ديگری كه آن بطريق داشت ازوميگرفت) . همه اين‌مطالب نشان ميدهد كه سهل درجنوب رودكور و با بابك روابط شخصی‌داشت . بابك درضمن آنكه دعوت‌سهل را بدژ او پذيرفت حزم را رعايت كرد و برادرش عبدالله را گفت جای ديگر يعنی نزد ابن اصطيفانوس بماند(۱)

(۱) در بارهٔ وی رجوع كنيد بصحيفهٔ ۱۵۴ .

این دوسردار که تا اندازه‌ای از میهمانان خود دل آزرده بودند آنان را با فشین تسلیم کردند. در برابر این خدمت برجسته تازیان سهل را(۱) بسیار تجلیل کردند و از خطاهای پیشین او در گذشتند. در یك قسمت الحاقی که در برخی از نسخ خطی کتاب مؤسس کلنکتوتسی در ج ۳ فصل ۲۰ هست این مطلب را تأیید کرده و گفته‌اند (با مبالغهای آشکار) که سهل «فرمانروایی ارمنستان و گرجستان و اران را یافت و با نیرو واختیار تام فرمان راند» (۲). وی می‌بایست درحدود پانزده سال ازین منصب جدید برخوردار شده باشد زیرا که بگفته تماس ارتسرونی ج ۳ فصل ۲ (ترجمهٔ بروسه ص ۱۵۳) سهل پسر سمباط فرمانروای شکی که بابن (بابك) را گرفت از امیران ارمنی بود که بوغای کبیر از کشورشان راند و باز ایشان را بدانجا بر گردانیدند (در ۸۵٤ ؟)، هرچند که درفهرست طبری ج۳ ص ۱٤۱٦ نام پسرش معاویة بن سهل بن سنباط جانشین نام اوشده (پسرش بابك را که اسیر شده بود بلشکرگاه افشین برد).

۳ـ جانشینان سهل

پس‌ازین دوره فترت جالب توجهی در تاریخ جانشینان سهل پیدا میشود تا اینکه درآغاز قرن دهم از فرمانروای شکی بنام ادرنرسی (آذرنرسی) آگاهی می‌یابیم. برای وقوف بدین نکته باید وضع آن دیاررا که تغییر یافته اما هنوزهرج ومرج کامل درآن حکمروا بود بغایت اختصار خلاصه کنیم:

درآغاز قرن نهم سلسله جدیدی بنام باگراتی در گرجستان (کرتیل) روی کار آمد. باگرات پسر آشوت (۸۲٦ـ۸۷٦) با محمد بن خالد در نخستین جنگ

(۱) طبری ج ۳ ص ۱۲۷۲: بپسرسهل (معاویه) صدهزار درهم وبسهل هزار هزار درهم ویك کمرگوهرنشان ولقب بطریق وتاج بطریقی دادند. گویا وضع ابن‌اصطیفانوس هم تثبیت شده ودر اقطاع خود مستقر گشته است، رجوع کنید بصحیفهٔ ۱۵٤.

(۲) این مطلب را مدیون س. دوست (۱۲ اوت ۱۹۵۲) هستم.

با امیر تفلیس اسحق بن‌اسمعیل همدست شد ودر نتیجهٔ همین یگانگی بود که چون بوغا تفلیس را در ۸۵۲ گرفت و اموال امیران ترسا (خاصه ارمنیان) را بگمان اینکه باوی درستیزند تاراج کرد باگرات را زیانی نرساند.

سلسله جدید و تازه نفس فرمانروایانی که از بغداد مأمور شده بودند یعنی ساجیان بلاهای تازه برسر قفقازیان ترسا آوردند. در میان سالهای ۹۰۲ و ۹۱۴ یوسف بن ابی الساج ارمنستان و گرجستان را ویران کرد وتفلیس را گرفت وبکاخت علیا حمله کرد.

تاریخ گرجستان با هواداری خاصی که ازخاندان پادشاهی گرجستان دارد وقایعی را که در دوره حکمرانی ظاهری شعبه مهم پادشاهان باگراتی در کرتیل روی داده ثبت کرده است. از آنجمله درشرح پادشاهی ادرنرسه دوم (۸۸۱-۹۳۲) نوه باگرات سابق الذکر شرحی از وقایع کاخت هست، رجوع کنید بتاریخ گرجستان بروسه ج ۱ ص ۲۷۳-۲۷۹ مدتی پس‌ازآنکه سمبات پادشاه ارمنی بدست یوسف در (۹۱۴) (۱) کشته شد پادشاه‌محلی کویریگه یعنی‌پادشاه گرجستان غربی (ابخاز) کنستانتین را (که درین هنگام در دست پادشاه کرتیل بود) (۲) دعوت

---

(۱) یعنی سمبات ناهاتاك یا سمبات شهید (۸۹۰-۹۱۴) که بدست یوسف ابن ابی الساج کشته شد، رجوع کنید بتاریخ ارمنستان گروسه Grousset چاپ ۱۹۴۷ ص ۳۹۷-۴۴۱.

(۲) سلسله «ابخازیه» از مردم محل بودند و تااندازه‌ای نسبشان بخزران میرسید. نسب‌نامهٔ آنها در سندی هست بنام «دیوان» که تاگایشویلی Tagaishvili کشف کرده است، رجوع کنید بمجله آسیایی Journal Asiatique ۱۹۲۷ - شماره ۲۱۰ ص ۳۵۷-۳۶۸. سلسلهٔ ابخازی در سرزمینی که شامل گرجستان غربی بود و حتی دامنه آن تاگرجستان‌شرقی کشیده می‌شد فرمانروایی داشت از۹۸۷ باگرات دوم ازسلسله باگراتی گرجی که مادرش شاهزاده‌ای ابخازی بود برتخت شاهی نیاکان خود نشست و بدین‌گونه کشور را متحد کرد.

کرد که در جنگهای کاخت سفلی (هرتی) شرکت کند . متحدین دژ وجین را شهر بند کردند اما درین هنگام ادرنسی بطریق ناگهان بدانجا رسید وسه تن دژ بانان باو تسلیم شدند و صلح برقرار شد . هرچند بنا بر کتاب بروسه ص ۲۷۷ یادداشت ۳ اصل و نصب این شخص معلوم نیست نباید ازعقیده کریمسکی پیروی کرد زیرا کریمسکی ویرا با اذرنرسی بن هامام(۱) که مسعودی میگوید درشکی بوده است تطبیق میکند ، زیرا همسایه دیگری نبوده‌است که بتواند بهرتی دست اندازی کند. جایگاه اخیررا مخصوصاً درمورد قلمرو مربوط به « سه برادران » ذکر کرده‌اند وچنان مینماید که این اذرنرسی بازمانده مستقیم یا نامستقیم بطنی یاصلبی سهل بن سنباط بوده باشد . مسعودی این نکته را درحوادث سال ۳۳۲=۹۴۳ آورده است اما مانند برخی موارد دیگراحتمال میرود وی ازمآخذی که پیش ازو بوده است بهره‌مند شده باشد . توجه باین نکته یعنی اگر دوران حکمروایی برای یك تن طولانی بنظر میرسد و عبارت باشد از فاصله میان ۹۱۴ـ۹۴۳ تقریباً مشکل ما را حل میکند .

درتاریخ گرجستان (کتاب سابق‌الذکر ص ۲۷۹) آمده است که تا روزگار حکمرانی اشخانیك (بزبان ازمنی مصغر اشخان بمعنی شاهزاده) همه ساکنان هرتی کافر (ظاهراً معتقد بآیین ارمنی) بودند اما وی که فرزند شاهزاده خانم گرجی دینار بود آنها را بدین ارتودوکس (یونانی) درآورد وبدین‌جا که میرسد فصل را بپایان میرساند . دربن مأخذ نیز ذکری از روابط این شاهزاده جدید یا بطریق ادرنسی سابق الذکر نیست . اما در آن میان اشاره ای بواقعه ای رفته

(۱) چنانکه گفته وخوشت **Vakhusht** درست باشد (رجوع کنید بیادداشت ۳ صحیفه ۱۴۷) این را باید دلیل ادامه و استمرار نام آذر نرسی درآن خاندان دانست. این حقیقت را باید درنظر داشت که دوسلسله ازمهاجران بکاخت و شکی رفته‌اند : یکی‌از تارون و دیگری ازکلارجت ، رجوع کنید بیادداشت شمارهٔ ۲ درصحیفه ۱۴۷ .

است که در همان زمان وی داده و آن اشاره بسیار مغتنمست بدینگونه که گفته شده است معاصران این شاهزاده در بردعه و آذربایجان سالارها یعنی مسافران بوده‌اند .

در حقیقت در فهرست نامهای صاحبان اقطاع مرزبان بن محمد مسافری (بتاریخ ۳٤٤=۹۵۵) که ابن‌حوقل در ص ۲۵٤ آورده است بنام اشخانیق معروف بابوعبدالملك صاحب شکی (۱) برمیخوریم ، بنام اشخانیق که می‌رسیم نیز بدوره‌ای برمیخوریم که در تاریخ شروان وقایعی مربوط بآن آورده‌اند . قبول رسمی دین ارتودوکس بوسیلهٔ اشخانیق ظاهراً نشانهٔ بسط نفوذ همسایگان گرجیست وچنین می‌نماید که تغییراساسی دو روابط میان شکی و کاخت روی داده باشد . بنظرمیرسد که دومی اولی را درخود مستهلك کرده باشد ، زیرا در تاریخ شروان (در ضمن وقایع سال ۱۰۶۸ میلادی) عنوان « فرمانروای شکی » قطعاً با عسرتن فرمانروای کاخت تعلق میگیرد(۲)

۴- عیسی بن اصطیفانوس

اینك باید در باره ابن اصطیفانوس که ازو در داستان تسلیم بابك به افشین (سال ۸۳۷) (۳) ذکری رفته است اندکی سخن برانیم . طبری آنجا که دستگیری وی را بدست بوغا (سال ۸۵۲) شرح میدهد ویرا صریحاً عیسی بن یوسف بن اخت اصطیفانوس که گویا بمعنی خواهرزادهٔ اصطیفانوسست میخوانند ، یعنی پدرش یوسف ومادرش خواهر اصطیفانوس بوده است (نام ویرا بامسامحه در همان قسمت ج ۳ ص ۱۲۲۸ ، عیسی بن یوسف بن اصطیفانوس آورده است) . در حقیقت مؤسس

(۱) رجوع کنید بیادداشتی که در باره کتاب ابن‌حوقل خواهد آمد .

(۲) رجوع کنید بکتاب مطالعات Studies من ص ۳۰ ، ٦٦ .

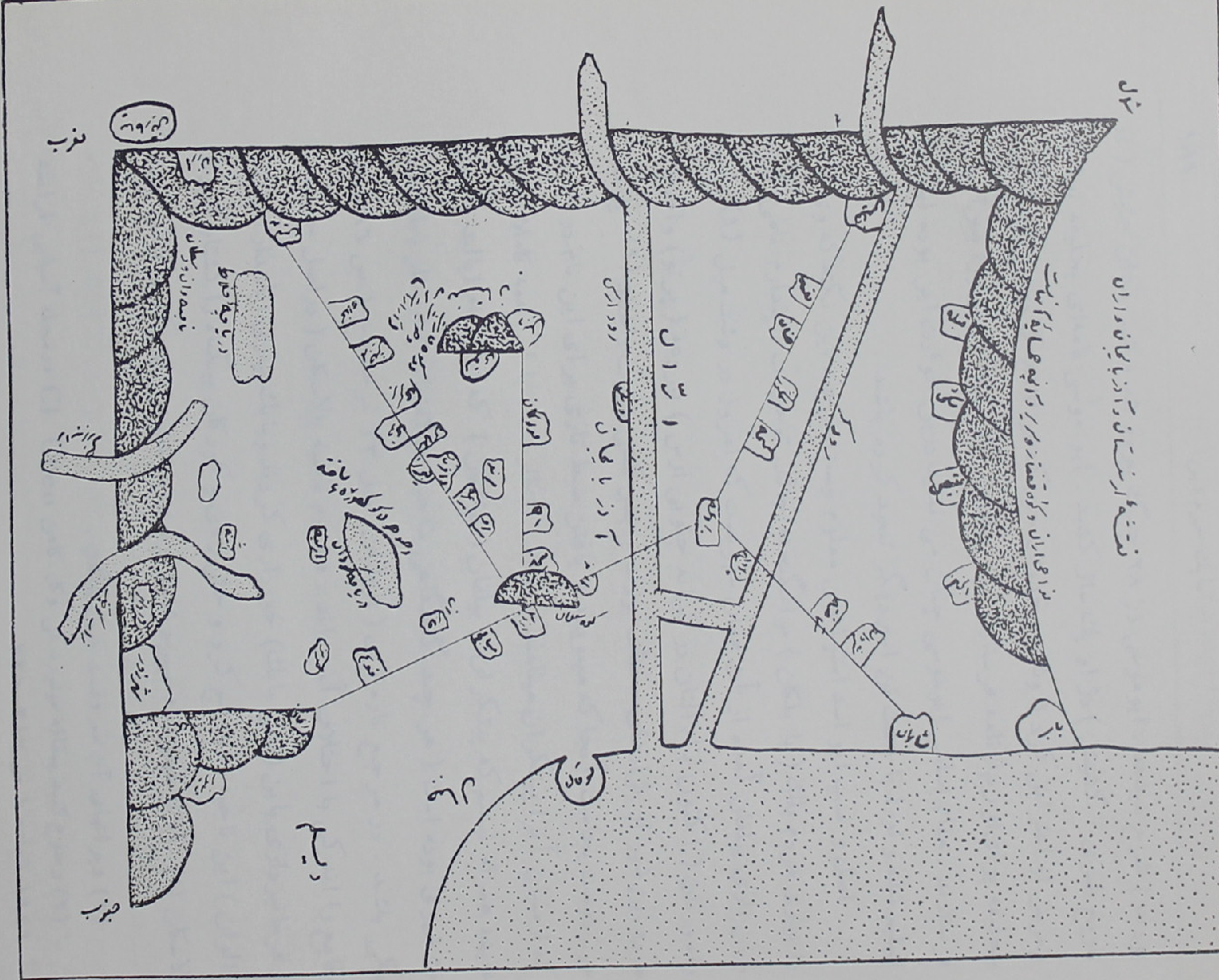
(۳) بروسه اصل ونسب اورا نمی‌دانسته است. گروسه در ص ۳٦٤ یادداشت ۵ بخطا اورا پسر ادرنرسه از مردم سیسکان غربی دانسته است .

کلنگتوتسی در ج ۲ فصل ۱۹ دربارهٔ وی چنین میگوید : « استپانوس بنام «ابلسد» که بابك را درجنگ با « بلکانیان » (مردم بیلقان ؟) شوراند در ۸۲۸ کشته شد. کشندگان وی « داون » و « شاپوه » بدژ « هوروز » پناه بردند و بهواخواهی بابك جنگیدند . دوازده سال بر مجموعه‌ای از نواحی « ارتسخ » (۱) فرمان راندند تا کسان استپانوس (؟) آنهارا کشتند وخواهرزادهٔ «مسالمت اندیش» استپانوس یعنی « ایسایی » موسوم بابوموسی آن نواحی را که داون و شاپوه گرفته بودنددوباره مسخر شدند وبر آنها فرمان راندند » . این همان کسی است که طبری عیسی بن اصطیفانوس می‌نامد . اصطفیانوس در ۸۲۸ بخدمت بابك در آمد ، دوسال بعد بابك طوسی و در سال دیگر ابراهیم بن لیث (رجوع کنید بیادداشت ٤ صحیفه ۱٤۹) را شکست داد . در همان سال استپانوس کشته شد و کشندگان وی دوازده سال آن سرزمین را در دست داشتند . بنا برین قراین جلوس عیسی‌درحدود سال ۸٤۱ یعنی پس از پایان کار بابك بوده است و او بایستی تا سیزده سال دیگر بر روی کار مانده باشد .

تماس ارتسرونی (ج ۳ بند ۳/۱۰ ص ۱٤۵ــ۱۵۰) آورده است که چگونه پس از لشکر کشی توام با تلفات و خسارات سنگین که در جنگ با صناریه کرد بوغا درآلبانیا پیش رفت وقسمت اعظم آلبانیا فرمان گزار ابوموسی معروف بپسر شیخ (کشیش) بود (۲) . سپس مقاومت دلیرانهٔ وی و آلبانی‌های فرمان گزار وی را در برابر لشکریان خلیفه (که برخی امیران ارمنی نیز آنرا تقویت کرده

(۱) ورین وای کونیك ، بردزور ، (لسر) سیسکان ، هابند ، آماراس ، پازکانك ، مخانك وتری که این آخری جزو ایالت اوتی ومابقی‌جزو ارتسخ است وتمام این‌نواحی در حوزه رودکور (ونه ارس) واقعست .

(۲) بروسه گمان میکندکه این کلمه یك نوع ترجمهٔ تحت‌اللفظ از ابو موسی عربی باشد و این بسیار ممکنست .

آذربایجان و اران در نظر جغرافیانویسان قدیم
(از کتاب صورة‌الارض ابن‌هوقل که در ۴۷۹ هجری نوشته شده)

بودند) شرح میدهد . ابوموسی در ۲۸ جنگ پیروز شد و شهر بندان ختیش (در تاریخ طبری : کشیش) دژ او یك سال کشید . ابو موسی نامه‌ای بخلیفه نوشت و بتعرض او اعتراض کرد (وشاید بخدمات خود که در ۸۳۷ کرده بود اشاره کرد) وخلیفه برای او زنهارنامه فرستاد . سپس بلشکرگاه بوغا رفت و اورا ببین‌النهرین فرستادند . مقام اساسی ابوموسی چنان می نماید درین حوادث این بوده است که تسلیم شده و اورا با هشت تن اسیر دیگر تبعید کرده باشند .

اصل و نسب ابو اسد استپنانوس معلوم نیست هرچند این نکته که وی بابك را بیاری مردم بلك (یا بلکان) برانگیخته جالب توجهست . پندارم نامی که در زبان تازی بیلقان آمده از آن همان شهریست که امروز در دشت میل (۱) بر سر راه ورثان (اکنون بنام الثان در کرانه جنوبی ارس) ببردعه (پرتو) واقعست . مردم این شهر از نژادهای مختلف بودند و بسرکشی شهرت داشتند (۲) . پرخاش س . دوست بجاست آنجا که مینویسد « یافتن ضبط تازی برای این نام در جایی که ارمنیان آنرا پیتکران مینامند برخلاف انتظارست . با این همه کاملا با این عقیده همراه نیستم که پیتکران و بیلقان (بیلاکان) که اولی نام ایالت و دومی نام شهری بوده است (هر چند گاهگاهی بناحیه هم گفته‌اند) از نظر زبانشناسی یکی باشند . در مرجع تازه تری (اربلیان فصل ۳۳ ترجمه ج ۱ ص ۹۶) این وقایع را اندکی با اختلاف آورده‌اند : « مردم ناحیه بالاسکان (دراصل چنینست) از فرمانبرداری بابن (یعنی بابك) خودداری کردند و بابك بیاری اپلسداز آلبانیان (الوان) این ناحیه را تاراج کرد و حتی زنان و کودکان بیگناه را کشتار کرد » . بالاسکان (؟) که اربلیان نام میبرد شاید درست نباشد ، هر چه که در همان جهت

---

(۱) ویرانهای آن معروفست بمیل بیلقان .

(۲) رجوع کنید بمقاله مینورسکی وکل . کاهن Cl. Chen درمجله آسیایی فرانسه سال ۱۹۴۹ شماره ۱ ص ۲۸۶-۳۳۶ .

باشد . در حقیقت بلاسجان بایستی در دشت موقان باشد و در جغرافیای ارمنی در قسمت مربوط بپیتکران ذکری از آن آمده‌است، رجوع کنید بکتاب ارانشهر تألیف مارکوارت ص ۱۲۰ .

اینك می‌رسیم بخود ابوموسی عیسی ، باید پذیرفت که وی رابطه‌ای با هیچ خاندان شاهی نداشته است . هرچند مادرش خواهر اصطیفانوس بوده ، پدرش که طبری اورا یوسف میخواند چنین می نماید که کشیش بوده‌است (رجوع کنید بکتاب تماس ص ۱٤۵) . از آنجا که وی درختیش در برابر بوغا پایداری کرده است بسیار بجاست که قرینه‌ای از آنرا از طبری ج ۳ ص ۱٤۱٦ (سال ۲۳۸ = ۸۵۲) نقل کنیم آنجا که میگوید : « عیسی بن یوسف در دژ کشیش از بخش بیلقان بود که در ده فرسنگی بیلقان و پانزده فرسنگی بردعه بود . بوغا با وی جنگید و دژ (او را) گشود و اورا با پدر و فرزندش همراه خود برد . مسافت‌هایی که طبری بیان کرده منطبقست با ناحیه شوشا (شوشی) امروز . پیداست که ایـن دژ در ناحیه بیلقان بوده است . وانگهی بنا بر گفته مسعودی ج ۲ ص ۷۵ ارس ازمیان سرزمین بابك (یعنی ناحیه بذین در کرانه جنوبی آن) و « کوه ابوموسی » که ممکنست همان عیسی باشد میگذرد . چنین می‌نماید که بگفته مسعودی این کوه (جبل) در کرانه رود ارس باشد .

این جزییات میرساند که مرکز متصرفات (۱) ابوالاسد وابوموسی با گوشهٔ جنوب شرقی آلبانیا یعنی ناحیه‌ای که در کرانهٔ چپ ارس ، همان‌جا که ازتنگهای کوهستانی بدشت می‌ریزد ، واقعست رابطه دارد .

بنکتهٔ دیگری هم باید توجه کرد . از لحن طبری می‌توان چنین دریافت

---

(۱) اقطاع ابن اصطیفانوس ممکنست همان جایی باشدکه هنوز تشخیص داده نشده یعنی خیزان یا جیذان وغیره که ابن حوقل بدان اشاره میکند (رجوع کنید بشرحی که در باره کتاب ابن‌حوقل خواهدآمد) .

که در دژ سهل که بابك خود بآنجا رفته است و قلمرو ابن اصطیفانوس که برادر خود را بآنجا فرستاد همسایه یك دیگر بوده اند . در فهرست بزرگانی که تبعید شده اند طبری در ج ۳ ص ۱۴۱۶ با همان لحن از ابن اصطیفانوس و سنباط بن آشوت بنام ابوالعباس الواثی (؟) و معاویة بن سهل ابن سنباط بطریق اران و آذر نرسی بن اسحق الخاشنی (از خچن ؟) (۱) یاد می کند . نتیجه آنست که باید تصور کنیم خچن (۲) ناحیهٔ خاصی بوده هرچند که شاید فرمان بردارا بن اصطیفانوس بوده باشد . اگر وی خداوند همهٔ سرزمینی بوده باشد که موسس کلنکتوتسی برشمرده است قلمروسهل می بایست بحوزهٔ رود کور نزدیك تر باشد .

۲ ـ دست نشاندگان قفقازی مرزبان در ۳۴۳=۹۵۵

۱) مرزبان مسافری و مداخلات ایرانیان

۲) علی بن جعفر وزیر

۳) سخنان ابن حوقل دربارهٔ قفقاز

۴) شرح آن

۵) نتیجه

۱ ـ مرزبان بن محمد بن مسافر (۹۴۱ ـ ۹۵۷ م .)

قیام بابك در شمال آذربایجان (۸۲۰ ـ ۸۳۷) مقدمه جنبشهایی بود که بلافاصله و مخصوصاً در قرن بعد یعنی قرن دهم در جلگهٔ ایران و نواحی مجاور آن بروز کرد .

تا مدتهای دراز توجه مورخان (فان فلوتن Van Vloten و ولهاوزن Welhausen و بارتولد Barthold) بیشتر بسوی خراسان بوده است تا اینکه

(۱) رجوع کنید بکتاب تماس ارتسرونی ص۱۳۳ : اترنرسه امیرالوانك یا اران .

(۲) رود خچن از جنوب بموازات رود ترتر جریان دارد که بردعه (پرتو) درکنار آنست .

انتشار تجارب الامم مسکویه راهی تازه در بررسیهای مربوط بنواحی غربی ایران گشوده ، یعنی همان نواحی که شرح آنها در کتاب دقیق ابن الاثیر مبهم و تاریک بود . عنوانی که آمدروز Amedroz و مارگلیوث Margoliouth برای چاپ نفیس کتاب مسکویه گذاشته اند یعنی « انقراض خلافت عباسی » The eclipse of the Abbasid Caliphate باز هم عظمت سنن مرکز روحانیت اسلام را منعکس می کند و اگر بمردم شناسی و علم اقتصاد و سرشت انسانی توجه بیشتری بکنیم تاریخ نویس باید بیشتر نظر خودرا متوجه جلوه دادن و زنده کردن سنن قدیم‌تر بکند . همان سننی که سازمان کاملا نوی را بنیاد گذاشت ومنتهی ببرچیدن بساط خلافت شد .

تاریخ دوران آل بویه اکنون روشن ترست (۱) و مقارن زمانی که این دولت بسط یافت در تاریخ بسازمانهای سیاسی دیگر برمیخوریم که در کردستان و آذربایجان و ماوراء قفقاز بنشو و نما آغاز کرده بود . ودر میان آنها ستارهٔ بخت

(۱) رجوع کنید بهمان کتاب «انقراض» وضمایم آن، سید احمد کسروی : شهریاران گمنام سه مجلد ۱۹۲۸، ۱۹۲۹، ۱۹۳۰، مینورسکی «استیلای دیلمیان» La domination des Daïlamides ، ا. ا. دوری : مطالعات در بارهٔ زندگی اقتصادی بین‌النهرین در قرن دهم Studies in the economic life of Mesopotamia in the 10th century (رساله دکترای دانشگاه لندن در ۱۹۲۴) وترجمهٔ تازی آن : تاریخ العراق الاقتصادی فی القرن الرابع الهجری چاپ بغداد ۱۳۶۷ = ۱۹۴۸ ، ا. آتش در کلمهٔ دیلم دراسلام انسیکلویدیسی ج ۳ ص ۵۶۷-۵۷۳ ، ب. شپولر B. Spuler ایران درآغاز دورهٔ اسلامی Iran in fruh-islamischer Zeit چاپ ۱۹۵۲ ص ۱۰۰-۱۰۶ (باشرحی درمداخلات ایرانیان که کافی نیست)، رجوع کنید بمقاله هـ. بون H. Bowen قدمای آل بویه The last Buwayhids در مجله انجمن آسیایی شاهی لندن شماره آپریل ۱۹۲۹ ص ۲۲۶-۲۴۵ و کتاب م. کبیر : M. Kabir خاندان بویه در بغداد The Buwayhid dynasty of Baghdad (۳۵۶-۴۴۷ = ۹۶۷-۱۰۵۵) (رسالهٔ دکتری دانشگاه لندن در ۱۹۵۳) .

مسافریان در اندك مدتی درخشید . من اخیراً در پی استادان سلف خود (۱) گام برداشته‌ام یعنی مشغول کشف و تحقیق عمیق‌تر و بیشتر در آثار و اسباب پیشرفت خاندان مستقل دیلمیان (۲) شده ام و اکنون درین جا می‌خواهم یکی از مدارك علمی را که در کتاب جغرافیای ابن حوقل (۳) مانده است شرح وتفسیر کنم .

این سند شامل فهرستی از خراج گزاران مرزبان بن محمدست بـا ذکر مبالغی که هریك از ایشان تعهد کرده بودند بخزانهٔ مرزبان بپردازند .

هنگامی که در حدود سال ۳۳۰ = ۹۴۱ مرزبان و برادرش و هسودان پدر خود را در دژ سیسجان (سیسکان ؟) زندانی کردند ، و هسودان در همان اقطاع موروث خود یعنی طرم (طارم در اواسط مسیر سفید رود) ماند و برادرش مرزبان بسوی شمال ومغرب بسرزمین یکی ازخارجیان کرد بنام دیسم رهسپارشد . اردبیل (در آذربایجان شرقی) تختگاه مرزبان شد ووی از آن سوی ارس تا قلب ماوراء قفقاز پیش رفت . برما آشکارست که مرکز با شکوه دستگاه سابق اداره اسلامی بردعه (پرتو) بدست وی افتاد ، زیرا درین‌جا بود که تاخت و تازهای پی در پی روسها را در ۳۳۲ = ۹۴۳ دفع کرد و این جنگها را مسکویه در ج ۲ ص ۷۶۲ بـا بیانی مهیج شرح داده است . وانگهی می‌دانیم که پادگان دیلمیان که بفرمان وی

(۱) رجوع کنید بمقالـهٔ اوار Huart مسافریان Les musâfirides در یادنامه ادوارد براون A volume to E G. Browne چاپ ۱۹۲۲ ص ۲۲۸ – ۲۵۶ وسیداحمدکسروی کتاب سابق الذکر ج اول‌چاپ ۱۳۰۷ = ۱۹۲۸ و مقالهٔ مینورسکی بعنوان مسافریان Musâfirids در دایرة المعارف اسلام .

(۲) رجوع کنید بکتاب « مطالعات » من ۱۹۵۳ ص ۱۵۸ – ۱۶۶ .

(۳) تألیف این‌کتاب در ۳۶۷ = ۹۷۷ بپایان رسیده‌است . مؤلف شرح سفرخودرا بی‌ترتیب آورده‌است . رجوع کنید بمقدمهٔ بارتولد برحدودالعالم ص ۲۰ ، نیزرجوع کنید بهمان‌کتاب (ص ۲۸۲ وبطور مبهم در ص ۱۴ و ۲۸۱) باشارات مکرر بارتولد باینکه ابن‌حوقل در ۳۵۸ = ۹۶۹ درگرگان بوده است .

بود مرکز بزرگ و مهم دیگر دوین را (پیش از ۳۷۷ = ۹٤۸) در دست داشتند و ازین گذشته تا ۳٦۰ = ۹۷۱ گنجه (جنزه) بدست نماینده او التازی (۱) اداره میشد . ازفهرست ابن‌حوقل چنین برمی آید که سازمان عریض وطویل حکمرانان مرزی در آن زمان بپایه خراج گزاران بی اهمیتی تنزل کرده بودند . ازین رو تا چندی دولت مستعجل مسافریان نتوانست کاملا بسط یابد .

۲ ـ علی بن جعفر وزیر

بی شك تهیهٔ مقدمات قرار داد های چند برای ادای خراج مستلزم یك سلسله گفتگوهای سیاسی و مالی مفصل و دور و دراز بوده است و ابن حوقل این کامیابی ها را نتیجهٔ زحمات ابوالقاسم علی بن جعفر می داند که از زندگانی او آگاهی در میان هست .

بنا بر گفتهٔ ابن حوقل وی نخست بخدمت یوسف ساجی در آمـده است . سپس (مسکویه ج ۲ ص ۳۱) بخدمت دیسم بن ابراهیم خارجی در آمد که یکی از سرداران یوسف بود و جانشین ساجیان شد و سر زمین آذربایجان را در میـان سالهای ۳۲٦ = ۹۳۷ و ۳٤٤ = ۹۵۵ (با فواصل بسیار) (۲) گرفت . مسکویه حقیقت جالبی را بمیان آورده است و آن اینست که علی ابن جعفر ازدعاة باطنیان

(۱) رجوع کنید بکتاب « مطالعات » من ص ۳۸

(۲) پدردیسم همکار یکی ازخوارج معروف بنام هارون‌الشاری بود که پس‌ازمرگ همکار خویش بآذربایجان گریخت و دختر یکی از سرگردگان کرد را بزنی گـرفت . رجوع کنید بکتاب مسکویه ج ۲ ص ۳۲ . همین هارون (که ابن المعتز اورا « خلیفهٔ بدویان و کردان » لقب داده بود) درمیان سالهای ۲۷۲ = ۸۸۵ و ۲۸۳ = ۸۹٦ مشغول زد و خورد و فعالیت بود و درتاریخ اخیر بدست خلیفه‌المعتضد گرفتار شد . رجوع کنید بطبری ج ۳ ص ۲۱۰۹ ، ۲۱٤۱ ، ۲۱٤۹-۲۱۵۱ ، نیز رجوع کنید بکتاب م . کانار M. Canard بنام تاریخ حمدانیان Histoire des Hamdanides ۱ ـ چاپ ۱۹۵۱ ص ۳۰۸-۳۱۱ .

بود و شاید همین سبب شد هنگامی که در خدمت مخدوم خارجی خود بود دشمنانش توطئه کردند. علی بن جعفر از ترس دیسم بطارم گریخت و بمحمد بن مسافر پناه برد. اما هنگامی بآنجا رسید که پسران محمد یعنی مرزبان و وهسودان بر پدر شوریدند و تختگاه او سمیران را گرفتند. مسکویه این وقایع را در حوادث سال ۳۳۰=۹۴۱ ـ ۲ آورده است. علی بن جعفر مرزبان را برانگیخت که آذربایجان را بگیرد و وی نیز چون باطنی بود پند آن پناهندهٔ محتال را بکار بست و بوزیر جدید خود مجال داد که عقاید خویش را تبلیغ کند. علی نامهایی بپیروان دیسم که می‌دانست از وضع خود ناراضی‌اند نوشت و چون زمینه مساعد شد مرزبان بخاك دیسم حمله برد. لشکر دیسم نیز بسپاه مرزبان پیوست یا اینکه از میدان جنگ گریخت و دیسم بارمنستان فرار کرد و بشاهزادگان ارمنی (ارتسرونی) سرزمین واسپوراکان (نزدیك دریاچهٔ وان) پناه برد.

مرزبان آذربایجان را گرفت اما بزودی رابطه‌اش در نتیجه دسیسه کسانی که مخصوصاً دارایی علی بن جعفر را دستاویز کرده بودند با وزیرش تیره شد. علی بن جعفر برای فرونشاندن آتش خشم مرزبان حرص مخدوم خود را برانگیخت و باو قول داد شهر بزرگ تبریز (۱) را پیرو وی کند و مرزبان هم او را با چند تن از سرداران خویش روانهٔ آن دیار کرد. همینکه علی بر تبریز استیلا یافت در صدد التیام روابط خود با مخدوم پیشین یعنی دیسم بر آمد. مردم شهر را برانگیخت دیلمیانی را که مرزبان با او فرستاده بود برانند و چون بکام خود رسید بنزد دیسم رفت. درین هنگام مرزبان از ناسازگاری خویش با وزیر همکیش خود پشیمان شد و تبریز را درمحاصره گرفت و درضمن پنهانی وارد گفتگو با علی شد و بعقیدهٔ دینی وی توسل جست و اورا وعدهٔ وزارت داد. علی نیز بفروتنی بجان و مال خویش

(۱) که احتمال می‌رود جزو قلمرو خاندان روادیان بوده باشد، رجوع کنید بکتاب «مطالعات» من ص ۱۵۸.

زنهار خواست. همینکه بمقصود رسید از تبریز گریخت و مرزبان هم بپیمان خود وفا کرد: مسکویه همهٔ این حوادث را (ج ۲ ص ۳۱–۵) در وقایع سال ۳۳۰ = ۹۴۱–۲ آورده است و پس از آن دیگر چیزی درباره علی بن جعفر ندارد.

در چهارده سال بعد حوادث بسیاری روی داده است و پس حملهٔ بیهوده مرزبان بر شهر ری و شکست و اسارتش (مسکویه ج ۲ ص ۱۱۵ در وقایع سال ۳۳۷ = ۹۴۸) پریشانی‌های بسیاری روی آورده‌است. هنگامی که مرزبان در اسارت می‌زیست دیسم باردیگر در آذربایجان پدیدار شد و چند تن دیگر از فرماندهان مستقل شدند.

رکن الدوله پادشاه آل بویه در ری در کار آذربایجان دخالت کرد و در ۳۳۹ = ۹۵۱ یکی از دهقانان نامی طوس محمد بن عبدالرزاق را بآذربایجان فرستاد ولی وی در آنجا دلگیر شد و در ۳۴۲ = ۹۵۳ بری باز گشت (۱).

تنها در ۳۴۲ = ۹۵۳ – ٤ مرزبان توانست از زندان بگریزد (مسکویه ج ۲ ص ۱۴۹) و جایگاه پیشین را بدست آورد. پیش از مرگش در رمضان ۳۴۶ = دسامبر ۹۵۷ (مسکویه ج ۲ ص ۱۶۶) وی جنگهایی با برخی از شورشیان نواحی مجاور باب‌الابواب (دربند) کرده است که اخبار آن بما رسیده است: « وی کار خود را راست کرد و دشمنان را شکست داد » و بآذربایجان بازگشت تا بـا دیسم روبرو شود. این سرکرده خارجی بار دیگر بدوست ارمنی خود در واسپوراکان پناه برد اما وی پیمان خود را شکست و اورا بمرزبان تسلیم کرد و او هم چنانکه آوردیم مرزبان را کشت. همه این پیش آمدها که مسکویه (ج ۲ ص ۱۶۱) در حوادث سال ۳۴۴ = ۹۵۵ – ٦ آورده است درست وابسته بهمان سالیست که درمتن ابن حوقل آمده است. ابن حوقل حتی بتسلیم شدن دیسم اشاره می کند.

(۱) مسکویه ج۲ ص ۱۱۹ ، ۱۳۲ ، ۱۳۵ – ۱۴۸ ، ٦ (که درفهرست مارگلیوث از قلم افتاده است). این همان دهقان نامیست که شاهنامه را برای او از پهلوی ترجمه کرده‌اند شاهنامهٔ فردوسی مبنی برهمین ترجمه است.

از قراین چنین برمی آید که پس از فرار مرزبان ، علی بن جعفر بار دیگر بمقام وزارت خود باز گشته و بستن خراج بلشکر کشی مرزبان بباب‌الابواب و از میان رفتن دیسم بستگی دارد.

۳ - قسمت های کتاب المسالك والممالك ابن حوقل دربارهٔ ارمنستان و قفقاز

متن ابن حوقل دشواریهای فراوان در بردارد ، از آن جمله در برخی از قسمت‌های بند نخست که بعلامت (الف) معین کرده ام . درین زمینه ببزرگترین دانشمند معاصر زبان تازی آقای ویلیام مارسه **William Marçais** رجوع کردم ووی هم با گشاده رویی بسیار ترجمه‌ای را که بفرانسه کرده بود برای من فرستاد. عزم کردم که آنرا عیناً درین‌جا بیاورم ، گذشته از آنکه ترجمه خودم که پس ازین خواهد آمد قرینهٔ نامطلوبی خواهد بود.

الف . (چاپ کریمرس **Kramers** ص ۳۴۳ ، چاپ دوخویه ص ۲۴۵) : « شهر (وناحیهٔ) دوین پیش‌ازین از آن سنباط بن‌اشوط پادشاه همه ارمنستان بود، هم چنانکه از آن نیاکانش بوده است . هم چنان در دست سران این خاندان بود تاهنگامی که ابوالقاسم یوسف ساجی آنرا ازیشان گرفت و دستشان را از آن کوتاه کرد وحال آنکه برای مالکیت خود عهد نامهایی داشتند که بقرون اولیه اسلام میرسید و استقرار ایشان را در آنجا میرساند (و در فتح مسلمانان در آنجا بودند) و ایشان بعهده داشتند بنا برمقررات مربوط بقطعات جزیه بپردازند . بنی‌امیه و بنی‌العباس ایشان را بجای خود گذاشته بودند و انواع مختلف رسوم که بعنوان جبایات بر آنها مقرر شده بود از ایشان میگرفتند . یوسف بر ایشان حمله

برد و زد وخورد هایی با ایشان کرد(۱) . از آنگاه بختیاری(۲) سابقشان بپایان رسید و هیچ رایتی تاکنون بیاری ایشان برافراشته نشده است . دین ترسایان در ارمنستان برتری دارد . از دوقسمت این‌سرزمین(۳) دولت مرکزی(سلطان)سالیانه چیزی را دریافت میکند که میتوان خراج دانست . بدین گونه(٤) ارمنیان‌امروز هم وابسته بعهدی هستند که پیش ازین بوده‌اند ، اما این پیمانیست که در حقیقت اثری ندارد ، زیرا که دولت های همسایه (سلاطین) بر آنها حمله می‌برند(۵) و برده میگیرند ، بدرفتاری میکنند وحق‌دفاع ازایشان را پایمال میکنند . بردگانی را که از ایشان آورده بودند نمی‌توانستند بعنوان زرخرید در بغداد بفروشند ومن این وضع را تا سال ۲۳۵=۹۳٦ دیده‌ام ، هیچ کس این خرید وفروش‌را مشروع نمیدانست وبسبب آنکه کاملا در زنهار بودند و پیمانهایی (غیرعهد) که در دست داشتند بسیار بود » .

(۱) رجوع کنید بکتاب ابن‌حوقل ص ٦۱ ، ج ۲ ص ۱٤ـ۱۵ : وقصدهم العدو .

(۲) من پنداشتم عبارت « ولایفتح بعد عذرهم»را باید بدین‌گونه درست کرد وگفت: «بعد غدرهم» ، یعنی « واو (یوسف) پس‌ازین خیانت بایشان طرفی برنبست و هیچ رایتی برای یاری او (الیه) تا امروز برافراشته نشد (یوسف در ۳۱۵ = ۹۲۷ درگذشت) . بهمین‌جهت م . مارسه می‌نویسد : « پندارم کلمهٔ عذر را باید بکار برد . این‌جا بمعنی «بخشایش» نیست بلکه بمعنی « پیشرفت و بختیاری » است ، لغویون آنرا بکلمه « نجح» تفسیر می کنند .

(۳) رجوع کنید ببند دیگر .

(٤) «کانهم» از نظر اصولی ، از نظر قضایی .

(۵) اندك زمانی پنداشتم‌باید «تطرفهم» (بفاء) خواند «درکرانه قلمروشان تاخت وتاز می‌کنند» (همچنان «تحیف» معنی تراشیدن حاشیه چیزی را دارد) اما « تتطرق» بمعنی حمله بردن ومسلط شدن معروفست و اما «تتطرقوا و تطرقوا» بمعنی حمله بردن و مسلط شدن رایجست : فراراً من تعاقب المثلین ، یعنی «پنهانی» .

« دو ارمنستان هست یکی بنام داخلی و دیگر بنام خارجی . در برخی از قسمتهای ارمنستان خارجی مسلمانان شهرهایی دارند که بدست آنهاست ومسلمانان پیوسته بر آن حکمرانی داشته‌اند (هرچند گاهی ؟) وارمنیان آنهارا اجاره کرده‌اند. (این گونه شهرها) از آن شاهان اسلامست مانند ارجیش ومنازجرد وخلاط(۱) . مرزهای ارمنستان خارجی پیداست کجاست ، مرزهای آن ازشرق ببردعه میرسد، ازغرب بجزیره ، از جنوب بآذربایجان و ازشمال بنواحی روم در قسمت قالیقلا . جایگاه اخیر مردابی بود در میان کشور روم (برضد) مردم آذربایجان و جبال (ماد) و ری وغیره . واین شهر (تختگاه) (ارمنستان) داخلیست . (پیش‌ازین) گفته شد که دو ارمنستان داریم ، اما ارمنستان داخلی شامل دبیل (دوین) و نشوا (نخچوان) و قالیقلاست و آنچه در دنبالهٔ آن درشمال قرار دارد و حال آنکه ارمنستان‌خارجی‌شامل برگری وخلاط وارجیش ووسطان والزوزان (آندزاواستیك) و باروها و دژها ونواحی وایالاتیست که درمیان آنهاست . (ص۳٤٤) ودسترس آنها بدریا از طرابوزانست ... » .

ب . (چاپ کریمرس ۳٤۸ ، دوخویه ۲۵۰) . « ببرخی ازین شاهان نوعی از خراج (ضرائب) و رسوم اضافی (لوازم) تعلق میگرفت که هرسال برای شاه آذربایجان میفرستادند ـ مرتباً (سهلة) ، بی‌وقفه ومانع ـ همه آنها (یعنی شاهان ارمنی) پیرو کسی بودند که (بر آذربایجان) فرمانروا بود و سعادت آن را تأمین میکرد(۲) .

(۱) در باره خاندانهای تازی‌که در شمال دریاچهٔ وان مستقر ومنسوب بقبیلهٔ قیس بودند (بجز برگری‌که اصلا خانوادهٔ عثمان نامی آنجارا گرفته بود) رجوع کنید بکتاب مارکوارت «جنوب ارمنستان» ص۲۹۹ـ۳۰٤ ، ۵۰۱ـ۸ .

(۲) در چاپ دوخویه ص ۲۵۰ افزوده شده است: «بزرگان این نواحی‌که‌شاهان نواحی مرزی (اطراف) بودند از شاه (ملك) آذربایجان وارمنستان و هردو اران فرمان می بردند» .

ابن ابی الساج از هدایایی که کم و بیش از ایشان میرسید خرسند بود(۱) .
اما هنگامی که این کشور (مملکه) بدست مرزبان بن محمد بن مسافر معروف بسلار افتاد وی بتأسیس ادارات مالیه (دیوان) وممیزی (قانون) ومالیات اضافی (لوازم) پرداخت و درباره (جزییات) اعانات (مرافق) وپس افتها (توابع) وارد گفتگو شد (یخاطب) .

۱ـ بزرگترین شاهان (ملك) این ناحیه تا جایی که من توانستم آشکار کنم(۲) شروانشاه محمد بن احمد الازدیست .

۲ـ پس از و (از نظر جغرافیایی ؟) شاه لایجان می آید که کشور او در همسایگـــی قسمتی از کوه قبق و سرزمین او بلایجانشاه (در اصل چنینست) معروفست .

۳ـ پس ازو(۳) صناری معروف بسنجاریب که دین ترسایی دارد مانند ،

٤ـ ابن الدیرانی صاحب الزوزان(آندزاواتسیك) ووان و وسطان. پس ازین من درجه و مرتبت هریك ازین ها (شاهان یا کشورها) را بیان میکنم با ذکر آنکه تعهدات هر کدام چیست وهمچنین تعهدات (اضافی) ازحیث پرداخت مالیات نقدی (مال) وخراج (ضریبه) وهدایا ازچه قرارست ، هنگامی که (موقع بیان) مالیات سالیانه (ارتفاع) (سراسر) این سرزمین فرارسد وپس ازفراغت ازذکرمسافتها واوضاع واحوال (عمومی) این مطالب را خواهم آورد .

پ . (چاپ کریمرس ص ۳۵۰ چاپ دوخویه ص ۲۵۲) « ... راه بردعه (در

---

(۱) این نکته بامقایسه با مطالبی که بیش ازین درصحیفه ۱۶۳ آمده است شگفتست .

(۲) دوخویه این محدودیت را حذف می کند وشاید منظور این بوده که ابن حوقل این سرزمین را ندیده بوده است .

(۳) بجای « الیه » من « یلیه» میخوانم .

چاپ دوخویه برزنج) بدبیل از ارمنستان(۱) می گذرد وهمهٔ دهها و شهرهایی که در امتداد آنست از آن سنباط بن‌اشوط ارمنیست که یوسف بن ابی‌الساج (درچاپ دوخویه: ابن دیوداد) بخیانت و ستم برخلاف (فرمان) خدا و پیغمبرش که میگوید... ازو گرفت [درچاپ کریمرس درین‌جا احادیث مربوط بوظایف‌حتمی مسلمانان درحمایت از ذمیان آمده است].»

ت ـ (چاپ کریمرس ص ۳۵۴ چاپ دوخویه ص ۲۵۴): «اما درباره وضع جاری (ارمنستان) ـ تا آنجا که من توانستم معلوم کنم ـ جزیه و خراج آن (جبایات) وخراجی که بشاهان (دست نشانده) مرزها (ملوك‌الاطراف) بسته‌اند آشکار وضع این‌سرزمین را شرح ودرستی وصف آنرا نشان میدهد، هرچند احیاناً بمقدار (خراج) افزوده یا از آن کاسته میشد. با اینهمه حد متوسط خراجی که خراج گزاران میدادند وحداکثر خراجی که از (نواحی) درسال ۳۴۴=۹۵۵ بموجب موافقت‌هایی (موافقات) ابوالقاسم علی بن جعفر پیشکار (سابق) (صاحب‌الزمام) ابوالقاسم یوسف بن‌ابی‌الساج ازطرف مرزبان بن‌محمد که (بعدها) وزیرهمین‌شخص شد میگرفت بدینگونه بود:

۱) او (مرزبان) بامحمد بن‌احمد الازدی صاحب شروانشاه [دراصل‌چنینست] وپادشاهان برای پرداخت ۱۰۰۰۰۰۰ درهم موافقت کردند.

---

(۱) در واقع مقدسی در ص ۳۸۲ راه بیردعه ودبیل را از ارتفاعات اران (از راه قلمقاطوس یعنی کلنکاتوس زادگاه متریس ودمیس وکیلکونی یعنی گلاکونی مورخان البانیا) نوشته است. در بارهٔ بسط قلمرو سنباط رجوع کنید بکتاب سابق‌الذکر گروسه ص ۴۰۱، ۴۱۹. ابن‌حوقل در بارهٔ توانابی او مبالغه می‌کند زیرا که از ۸۹۳ پادشاهی البانیا بهامام برگشت (رجوع کنید بکتاب اسوغیك (ترجمهٔ ماکلر) ج ۳ فصل ۳) و در سیونیا برخورد بمقاومت سمبات» رجوع کنید بکتاب سابق الذکر گروسه ص ۴۲۱.

۲) اشخانیق(۱) صاحب شکی معروف با بوعبدالملك نیز با ایشان قراری بست (دخل).

۳) او با سنحاریب معروف با بن سواده صاحب الربع (؟) در مورد پرداخت مبلغ ۳۰۰۰۰۰ درهم و گذشته از آن بعضی عطایای اضافی (الطاف) موافقت کرد.

٤) (بهمان ترتیب) صاحب جرز (؟) و وشقان (وشگان) پسر موسی برای پرداخت ۲۰۰۰۰۰ درهم.

٥) او با ابوالقاسم الویزوری صاحب ویزور (وایوتس دزور) برسر پرداخت ۵۰۰۰۰ دینار والطاف موافقت کرد.

٦) (بهمانگونه) ابوالهیجا ابن‌رواد از نواحی خود در اهر وورزقان ۵۰۰۰۰ دینار والطاف.

۷) (بهمانگونه) ابوالقاسم الجیذانی از نواحی خود (وبحساب) مالیات پس افتاده (بقایا) که از آنها طلب‌داشت ٤۰۰۰۰۰ درهم، اما اوخواست (که این‌مبلغ) کم شود و در درخواست (خود) ابرام کرد، پس عکس‌العمل کینه جویانه (تبرم) دربرابر رفتار او این شد که این مبلغ را به ۳۰۰۰۰۰ درهم و ۱۰۰ تخت دیبای رومی افزایش دادند.

۸) او (مرزبان) پسران الدیرانی را ملزم کرد (الزم) که بنابر آنچه (ازپیش) بر آن موافقت شده بود (مبلغ) ۱۰۰۰۰۰ درهم سالیانه بپردازند اما ایشان را از پرداخت خراج چهارسال در برابر تسلیم کردن دیسم بن‌شاذلویه معاف کرد. دیسم بایشان پناه برده بود اما پسران الدیرانی باوخیانت کردند.

۹) با پسران سنباط باتوجه بنواحی ایشان درارمنستان داخلی بر ۲۰۰۰۰۰ درهم موافقت کرد (ص ۳۵۵) اما بعد این‌مبلغ را به ۲۰۰۰۰۰ درهم تخفیف داد.

---

(۱) در اصل: اشجانیق، پیش‌ازین دوخوبه اشخانیق پیشنهاد کرده است.

۱۰) با سنحاریب صاحب خاجین (خچن) برای ۱۰۰۰۰۰ درهم موافقت کرد، بعلاوه الطاف و اسب (بارزش) ۵۰۰۰۰ درهم. جمع جراجها به زر و سیم و توابع و الطاف مشتمل بر استر و اسب و زیور (حلی) بالغ بر ۱۰۰۰۰۰۰ درهم میشد.

وتمام خراب همه آذربایجان وارمنستان والرانین باحوالی آن(۱) و گذشته از آن مقدار مالیات آنها (در اصل: ووجوه اموالها) وعوارض دیگر به ۵۰۰۰۰۰ دینار میرسید.

اینست آنچه من درباره وضع آنجا فرا گرفته‌ام ودرباره هریك تا جایی که فرصت مجال میداد وفهم من میرسید بگزارش و روایت رجوع کردم.

۴- شرح و تفسیر

چنانکه معلومست ابن حوقل بعهده گرفته بوده است در کتاب اسطخری تجدید نظر کند اما در فصلهایی که در بارهٔ ارمنستان و اران و آذربایجان نوشته تنها در مورد تفصیل شهرها و مسافتها از سلف خود پیروی میکند. در جا های دیگر هر فصلی که نوشته تازه است وبزمان وی میرسد و کاملا متکی بر مواد و منابع تازه است(۲).

---

(۱) شاید جوالی باشد، لغتی که ابن‌حوقل درص ۲۱۶ بکار برده است بجای کلمهٔ جزبه که اسطخری در ص ۱۵۶ درجایی مشابه ونظیر آن (در بارهٔ فارس) آورده است.

(۲) برای مقایسه بابند اول ترجمه خودگفته اسطخری را می‌آورم که درص ۱۸۸ می‌گوید (درارمنستان فرمانروایی میکرد) سنباط بن اشوط و (ارمنستان) هرگز ازدست «کبرا»ی مسیحی بیرون نرفت و ایشان بر (درمیان؟) مردم ارمنستان غالب بودند». تنها کلمات منفرد و منفصل اسطخری درگزارش اصلی و مبسوط باقی مانده است (رجوع کنید بچاپ کریمرس ص ۳۴۳).

درین که ابن حوقل تا شمال ارس(۱) پیش رفته باشد تردید نداریـم . در آخر فصلی که نوشته باخباری که بکار برده اشاره می کند . شك نیست که این گزارشها از زمانهای مختلف بوده و اوضاع و احوال مختلف را میرسانده است . در وصفی که از بازار بزرگ کورسره (در میان مراغه و میانه) میکند بآنچه از سر کردهٔ بازرگانان آذربایجان ابواحمد بن‌عبدالرحمن شیزی مراغی درروزگار یوسف بن‌ابی‌الساج شنیده است اشاره میکند (چاپ کریمرس ص ۳۵۲) . تمایلاتی که موافق باهواداری از ارمنیانست ودر کتاب ابن‌حوقل آمده شاید وابسته بمنبع آگاهی او درین زمینه باشد . با اینهمه سخت گیریهای یوسف بن ابی‌الساج نسبت بارمنیان که در بندهای الف و پ گذشت(وممکنست تاریخ آن بزمان یوسف بر گردد) باحلم ورأفت‌وی که در بند ب آمده‌است مباینت دارد . نامهای مهمترین‌فرمانروایان ماورای قفقاز (بند ب) با نامهایی که در فهرست دست نشاندگان مرزبان آمده (بند ت) (۲) مطابقت نمیکنند .

و اما راجع بفهرست خراج گزاران مرزبان (بند ت) این فهـرست را نمی‌توان سند رسمی دیوان مـرزبان دانست . بیشتر احتمال میرود کسی که در کارهای داخلی وارد بوده جزییات قرار داد های مالی مختلف را از حفظ تقریـر کرده است .

---

(۱) قطعاً وی اطراف کوه سلیمان (نزدیك اردبیل) را دیده‌است ص ۲٤۹ (۳٤۷).

(۲) در بند ب شروانشاه نام امیری و در بند ت نام سرزمین اوست . لایزان همان لاهیجان امروز (در مغرب شروان‌بمعنی اخص) است. بنابرمندرجات تاریخ شروان شاخهٔ لایزانی خاندان یزیدی شاخه شروانی را در ۳۰٤=۹۱٦ طرد کرده است رجوع کنید بمسعودی ج ۲ ص ٥ و ازخصایص بند ت (آنجا که بسال ۳٤٤=۹٥٥ اشاره رفته) اینست که ذکری از لایزان درآن نیست . سنحاریب از صناریه چنان می‌نماید که با دوسنحاریب مذکور در فهرست مرزبان تفاوت دارد .

با این حدس برخی سوء تفاهمها و حدسهایی را که درمتن ما هست میتوان توضیح و تفسیر کرد بی آنکه از اهمیت این بر آورد چیزی بکاهد.

این فهرست(۱) دشواریهای چند نشان میدهد. املاء بعضی از نامها نامعلومست و خراج گزاران مسیحی را بکنیه های معمول تازی نام برده که هویت آنها را می‌پوشاند و تطبیق آنها را با کسانی که در منابع ارمنی ذکری از ایشان هست دشوار میکند.

۱ـ سر کوبی شروان یکی از کار های مهم مرزبانست که در نتیجه آن بر در آمد خزانه وی افزوده شده و تنها با آنچه با گراتیان (رجوع کنید ببند ۹) وعده داده بودند کمتر و در درجه دوم اهمیت بوده است. شروان بسرزمینی گفته میشد که درشمال رود کورواقعست وتنها درقرن ۱۵ تا ۱۶ دوباره آنرا شیروان گفته‌اند. اشتباهی که (در بند ت) درکلمهٔ شروانشاه کرده و آنرا بجای لقب شاهان نام کسی دانسته است در مسعودی ج ۲ ص ۶۹ هم دیده میشود. شاهی که در شروان در ۳۴۴=۹۵۵ فرمانروایی داشت محمد بن ابوطاهر یزید بن‌محمد (۳۳۷ـ۳۴۵= ۹۴۸ـ۹۵۶) (۲) بوده است و پس ازو پسرش احمد (۳۴۵ـ۳۷۰=۹۵۶ـ۹۸۱) جانشین او شده است.

در تاریخ قدیم شروان(۳) ذکری از حمله دیلمیان بشروان در زمان پدر محمد یعنی ابوطاهر یزید بن محمد دریکی ازسالهای میان ۳۴۴=۹۴۴ و۳۳۷= ۹۴۸ هست و گفته شده است که وی دیلمیان را راند و با ایشان صلح کرد واتحاد

(۱) آنرا کسروی بفارسی امروز ترجمه وقسمتی از آن را شرح کرده‌است، شهریاران گمنام ج ۱ ص ۱۰۱ نیز رجوع کنید بمقاله کریمسکی بعنوان شکی ص ۳۷۷ـ۸.

(۲) بنابرگفته مسعودی ج ۲ ص ۵ محمد بن یزید پیش‌از آن در ۳۳۲=۹۴۳ حکمرانی داشته است.

(۳) نگاه کنید بصحیفه ۱۴۸ یادداشت شمارهٔ ۲

کرد. حمله دیگر ابراهیم بن مرزبان درحدود ۳۵۷=۹٦۸ و هنگامی روی داد که قرار بود احمد بن محمد با مهاجم صلح بکند و باو خراج بدهد. درنتیجه ترتیبی که ابن حوقل بدان اشاره کرده ممکنست نتیجهٔ حملهٔ نخستین باشد. اما چنین مینماید که در زمان محمد بن‌یزید صلح روی داده باشد وشاید همان صلح‌را در زمان پسرش احمد تجدید کرده باشند. نامی که ابن‌حوقل برده (یعنی محمد بن‌احمد) بانسب نامهٔ مفصل‌شروانشاهان موافق نیست وبالاخص‌نسبت خانوادگی این سلسله درست نیست زیرا بجای شیبانی باید ازدی باشد. ممکنست این نیز نادرست باشد و بجای یزیدی آمده باشد زیـرا این خانواده عموماً بدین نسبت معروف بوده‌اند(۱). ممکنست این‌یکی ازمواردی‌باشد که درکلمه‌تحریف رفته‌است.

۳ـ شکی ـ بجای کلمه «اسحاس» که در چاپ اول ابن‌حوقل (دوخویه) آمده درنسخه خطی بهتری که کریمرس درچاپ دوم بکارآورده است اشجانیق آمده که بسهولت میتوان آنرا باشخانیق که یکی ازنامهای خوب ارمنیست برگرداند. کنیهٔ تازی او عبدالملك بوده که برای تعیین ملیت او باتوجه رسم معمول آنزمان در نامهای خاص چندان اهمیتی ندارد. این نام با قرینه‌ای کـه مسعودی (ج ۲ ص۱۸) میدهد و میگوید فرمانروایی شکی در آنزمان عملا باآذرنرسی بود نیز سازگار نیست.

متن گمراه کنـنده است. چون کلمات «و دخل فی‌موافقته ـ اشخانیق» بلافاصله پس از کلمات «فواقف ... صاحب شروانشاه» می‌آید ممکنست کسی در شرح این فقره گمراه شود وتصور کند که اشخانیق یکی ازطرفین قراردادیست کـه با شروانشاه منعقد شده است. این گونـه (۲) تعبیر ممکن نیست، زیـرا

(۱) حتی حاکم نشین ایشان را هم یزیدیه می‌گفتند.

(۲) این تعبیر را آ. ا. کریمسکی وظاهرا شپولر **Spuler** در مقالهٔ «ایران در آغاز اسلام» **Iran in fruh—islam** در **Zeit** ص ٤٦٧ پذیرفته اند.

بوسيله تاريخ شروان می‌دانيم که شکی بوسيلهٔ قبله از شروان جدا ميشد ومستقل بود و بتـرتيب خاصی حاجت نداشت . بنا برين کلمات « و دخل فی موافقتـه » تنها فرمول محدود و معتدليست از « و وقف » و ضمير شخصی (موافقت او) بايد دوباره بمرزبان بر گردد . نتيجه آنست که اشخانيق درين‌جا سهمی ندارد .

چنانکه از تاريخ شروان(۳) برمی‌آيد معنی کلمهٔ شکی در زمان تأليف آن کتاب مبهـم بوده است . شکی بسته به دگرگون شدن اوضاع و کشمکش هـای محلی حتی شامل برخی از نواحی کاخت هـم ميشده است . وانگهـی سرزمين مخصوص هرتی واقع درميان شکی اخص وکاخت را مسلمانان روشن وآشکار معلوم نکرده‌اند(۱) .

نام اشخانيق ازلحاظ بستگی آن باشکی خاطره شاهزاده اشخانيك هرتی را که معاصر مرزبان بود بياد ميآورد (رجوع کنيد بصحيفهٔ ۱۷۹) .

۳ــ نام سنحاريب بن‌سواده مصادف با نام يك‌شاهزادهٔ ترساست که بايستی در حدود اواسط قرن دهم زيسته باشد .

خاندان باستانی پيش از اسلام مهران در اران (البانيای باستانی والوانك ارمنی) فرمانروا بود و در زمان شاهزاده وراز تردات منقرض شد . وی با پسرش که خردسال بود در ۸۲۲ (بدست يکی ازخويشانش ؟) بنام نرسه فيليئيان کشته شد . زن بيوه‌اش دختر وی سپرم را بخچن برد و در آنجا وی را بعقد اتر نرسه پسرسهل (بايد ساهاك خواند بپيشنهاد مار کـوارت در **Streifzüge** ص ۴۵۷) درآورد . بنا بگفته مورخ محلی موسس کلنکتوتسی بازماندگان اين زن و شوهر

(۳) رجوع کنيد بکتاب مطالعات من ص ۳۲ و فصل مربوط بشروان . رجوع کنيد بمقاله من در کلمه شکی در دايرة‌المعارف اسلام .

(۱) شايد بجز قسمتی که درمتن اسطخری ورق۱۹۳ آ افزوده شده است . رجوع کنيد بتعليقات من برحدودالعالم ص ۴۰۲ .

دنباله سلسله مهرانی را فراهم کرده‌اند. در نسل پنجم بهوهانس سنگریم پسر اشخان سواده برمی‌خوریم که بگفته موسس خدا خواست بدست وی سلطنتی که ازمدتی دراز منقرض شده بود از نو تشکیل شود. «شاه ایران احترامات فراوان باو گذاشت، تاج پدر خود را باو داد (؟) و نیز مرکب او را (؟). در همان سال داوید خداوندگار magistros یونان تاج شاهی و دیبای ارغوانی با شکوهی برایش فرستاد...». دوره ۱۳۱ ساله (از ۸۲۲ میلادی تا ۹۵۳) برای پنج پشت چندان کوتاه نیست و چنان می‌نماید «پادشاه ایران» که سنحاریب را تکریم کرده همان مرزبان باشد که در برابر باحی که باو داده باو توجه کرده باشد.

اگر تصادف این نامها بایکدیگر هویت این شاهزاده را روشن کند باز نام کشور او معماییست که حل نشده است. کلمهٔ «الربع» (با حرف تعریف عربی) شبیه بربع بضم بمعنی یك چهارم و ربع بفتح بمعنی سرزمین و گمرکست (۱). (رجوع کنید بانتشارات دوخویه ج ٤ ص ۲۲٤). اما هیئت اصلی کلمه قراآت و املا های مختلفی را در ذهن می‌نشاند (ربغ، رنغ، زیغ، زنغ). همین نام تنها در متن دیگری یعنی رسالهٔ دوم ابودلف مسعربن مهلهل(۲) آمده است.

ابن‌سیاح (در بند ۱۵) آورده است که در راه تفلیس باردبیل کوههای ویزور و قبان و خاجین و الربع و حنذان و هردوبذ را دیده است. بجز نام اخیر چنان

(۱) کلمه ربع (درجمع ارباع) بمعنی ناحیه مستقلست و این رسته در ص ۱۷۱ بکار برده وگوید نیشابور دارای سیزده رستاق و چهار ارباع است در برابر دوازده رستاق و چهارخانات درکتاب مقدسی ص ۳۰۰، رجوع کنید بحدود العالم بند ۲۳، ۱ وص ۳۲۵ (درصورتیکه ربع بضم بمعنی چهاریك شهرست).

(۲) من درین موقع مشغولم آنرا از روی نسخه منحصر بفرد آستانه مشهد درقاهره چاپ بکنم.

می نماید که نامهای دیگـر از آن ارتفاعاتیست در اران که رود کور را از ارس جدا میکنند.

ابودلف بایستی در حدود ۹۵۰ میلادی سفر کرده باشد و همین نکته جالب بودن گفته وی را میرساند.

در وهله نخست غرض من این بود که «الربع» را با نام تختگاه اران یعنی «بردعه» (نسخه بدل آن بردع است. رجوع کنید باسطخری ص. ۱۸۲ حاشیهٔ g) بسنجیم. ممکنست ابودلف این نام را ازهمان مأخذ نقل کرده باشد اما رساله او پیش از پایان یافتن کتاب ابن حوقل (در ۳۶۷=۹۷۷) نوشته شده است. بـا اینهمه میدانیم که مقارن حملهٔ روسها در ۳۳۲ = ۹۷۷ نمایندهٔ مرزبان در بردعه حکمرانی داشت (مسکویه ج ۲ ص ۶۲) و احتمال نمیرود مرزبان این‌شهر را که کلید شهر های دیگر بوده است به شاهزاده تقریباً بی‌مقداری مانند سنکریم (۱) سپرده باشد.

بنابر گفتهٔ موسس مورخ سپرم زن اترنرسه پسرسهل (باید ساهاك خواند ؟) فرمانروای سیسکان شد که بزور ناحیه جلم(۲) را گرفته بود ودرتهك سکنی‌داشت. درباره تبعید شاهزادگان‌ارمنی ببین‌النهرین طبری (ج ۲/۳ ص ۱٤۱۶ : درحوادث

(۱) مگر آنکه تصور کنم که وی حاکم کاملا فرمان برداری بوده و تا اندازه‌ای در کارهای داخلی اختیار داشته است (رجوع کنید بکلمهٔ الربع بمعنی گمرك).

(۲) بروسه در حواشی خود بر کتاب اربلیان ج ۲ ص ۲٤ وابستگی اورا بسیسکان مشکوك میداند و ترجیح میدهد اورا از شعبه‌ای از خاندان البانیا بدانیم که بر سرزمین سیسکان دست یافتند (موقع مناسب‌را غنیمت شمرد که درسیسکان جا بگیرد). حدس بروسه کاملا مطابق باکتاب جالب مارکوارتست که توانسته‌است هویت‌آذر نرسه خاشینی را معلوم کند. موسس خود در تعیین اینکه خچن از آن که بوده است ساکتست اما بر فرض‌که زناشویی سپرم با شاهزاده در خارج از خچن روی داده باشد ممکنست تصور کرد که پس‌ازز ناشویی او خچن بواسطه دوستی‌بامهرانیان درقلمرو سپرم وشوهرش‌داخل‌شده باشد.

سال ۲۳۸ = ۸۵۲) نام وی را آذرنرسی بن اسحق (دراصل چنینست) الخاشینی آورده و بدینگونه جد فرض‌شدهٔ سنکریم‌را باخچن (رجوع کنید ببند ۱۰ پس‌ازین) مربوط میکند ، اما آذرنرسه (و خاندانش) ممکنست که تا آنوقت ناحیه جلم (دریاچهٔ سوان) را در دست داشته بوده باشند . در نظر موسس بازگشت سلطنت در زمان سنکریم ممکنست عنوان خاندانی داشته باشد و نه عنوان جغرافیایی و این نکته دست ما را برای تشخیص هویت سرزمین سنکریم باز می گذارد . ابو دلف ، چنانکه بتوان باو اعتماد کرد ، به « الربع » جداگانه و مستقل ازخاجین (خچن) اشاره میکند ودرین صورت اقطاع سنکریم را باید در جلم یافت هرچند که تطبیق نهایی نام‌الربع را با جایگاه کنونی باید بمحققان ارمنی (که در محل هستند رجوع کرد . رجوع کنید ببند ۱۰ که پس ازین می‌آید) .

در نخستین چاپ کتاب ابن حوقل ص ۲٥٤ چنین‌آمده : « و صاحب جرزان وسغیان بن‌موسی » و من درمقاله خود بعنوان « مسافری » در دایرةالمعارف‌اسلام « جرزان وسغیان » را همان نامهای روستاهای گرزوان و سغیان (؟) دانسته‌ام که در مغرب شماخی جای دارند . با این همه تعیین هویت شاهزاده « ابن موسی» بی آنکه نام‌آن معلوم شود شگفت بنظرمی‌آید . در چاپ دوم چنین آمده است : « و صاحب جرزوشقان بن‌موسی » . این وشقان بن موسی یعنی شاید وشئگان یکی از نامهای رایج شاهزادگان ارانست (۱) . اما جرزرا (که دو خویه آنرا بجرزان برگردانده) چه باید کرد ؟ طبعاً این کلمه بگرجستان (جرز) برمیگردد ، اما

(۱) این‌بازگشت‌را پیش‌ازین سن‌مارتن **Saint—Martin** در کتاب یادداشتهایی در باره ارمنستان **Mémoires sur L'Arménie** چاپ ۱۸۱۸ ج ۱ ص ۲۳۱ پیشنهاد کرده است . وی پنداشته است که این وشئگان پسر حکمران یاغیی بوده‌باشدکه آشوت دوم پسر سمبات در ۹۲۲ بجنگ او لشکر کشید . رجوع کنید بکتاب گروسه « تاریخ ارمستان ص ٤٥۱ با این همه سن‌مارتن کلمهٔ جرز و خزر را حل نکرده است.

مرزبان هرگز تا گرجستان نرفته است و وشئگان نامیست که گرجی نیست . ممکنست تنها بحدس و گمان ذهن انسان در مورد بحث متوجه «جرز» نشود بلکه به «خزر» توجه کند هر چند در غیر مفهوم ساده پادشاهی خزر باشد بلکه بمفهوم محلی باشد چنانکه در مورد شهر قبله که در میان شروان (رجوع شود ببند ۱) و شکی (رجوع شود ببند ۲) واقعست استعمال کرده اند . این موضع جایی بوده است که شاید خزران درآنجا بوده باشند ، زیرا بلاذری (ص ۱۹٤) میگوید : «و مدینة قبله وهی الخزر» (۱) . این پیشنهاد کاملا جنبهٔ آزمایش دارد ، اما شگفست که قبله‌ای که مسعودی (ج ۲ ص ٦۸) بعنوان امیر نشین جداگانه ذکر کرده در سند ابن حوقل نبوده باشد .

مسعودی امیر قبله را عنبسه واحد المعین مینامد و در تاریخ شروان بپسرش بنام ابن عنبسه اشاره شده . عنبسه (شیر) قطعاً نام کنایه آمیز اوست و نتیجهٔ حدس ما اینست که نام حقیقی او و شئگان پسر موسی بوده و بنحوی با امیران اران رابطه داشته است .

۵ – دربارهٔ ویزور دلیل قاطع نداریم زیرا این ضبط معمول زبان تازی برای حوزهٔ رود ارپاچای سفلیست که درزبان ارمنی بآن «وایوتس دزور» میگویند (در کتاب کنستانتین پورفیروگنیتوس **Constantin Porphyrogenitus** بایتدزور **Baitdzor** آمده است : رجوع کنید بکتاب هوبشمان **Hübschmann** بنام «نام جاها در زبان ارمنی قدیم» **Die altarmenischen Ortsnamen** شماره ۱۱۱) . در حدود اواسط قرن دهم حکمران آن قطعاً با مسافریان رابطه داشته

(۱) بنا برمتن تازی کتاب ابن اعثم که اخیراً کشف شده جراح (که یزید دوم ۱۰۱–۵ = ۷۲۰–٤) باو حکمرانی داده بود جمعیت موغومه (ترقی؟) را کم کرد ومردم آنجا را بغسانیه در رستاق قبله کوچ داد (رجوع کنید بمقاله ا. ن. کورات در **Ankara Univer D. T. C. fakult dergisi** چاپ ۱۹٤۹ ص . ۲٦۹) .

است (رجوع کنید بکتاب مطالعات من ص ۳٦ ، ٦٩ ـ ۷۰ که در آنجا من پیشنهاد می کنم هویت وی را بـا واساك پسر سمبات از سلسله محلی ارمنی سیسکان تطبیق کنم) . برای تشخیص هویت او کینهٔ ابوالقاسم ارزشی ندارد .

٦ ـ ابوالهیجا بن رواد یکی از افراد معروف خاندانیست که اصلا تازی بوده و سپس کرد شده‌اند و پس از انقراض مسافریان (در حدود ۳۷۳=۹۳۸) تا حملهٔ سلجوقیان (۱) سلسله اصلی شهریاران آذربایجان را تشکیل داده انـد . پایتخت روادیان تبریز بوده اما اقطاع اول این خاندان اهر بوده است و یعقوبی (تاریخ ص٤٤٦ـ۷) یقین دارد که حکمران آنجا یزیدالمهلبی (درحدود اواسط قرن ۸ میلادی) مقدار زمینی را که از تبریز تا البذ بود برواد بن المثنی الازدی تخصیص داد . موضع اخیر که باقامتگاه بابك معروف شده است در نزدیکی کوه هشتاد سر در برآمد گی شرقی قراجه داغ بود و اهر (که اکنون نیزحاکم نشین قراجه داغست) در اندرون این منطقه بوده است . ده ورزقان (بفتح یا ضم زاء) نزدیك ۳۵ کیلومتری رود اهرست .

۷ ـ موضوع ابوالقاسم جیذانی (الجیدانی) مانند آنست که در بند ۳ آمده است . در نسخهٔ دیگر « الجندانی » نوشته شده که دوخویه آنرا به «الخیزانی» بر گردانده است . ابودلف بی‌شك بنام «حنذان» بدان اشاره میکند هرچند این قسمت از روایت وی را با احتیاط باید تلقی کرد . درآثار بیشتر از مؤلفان قدیم اسلامی‌خیزان (بلاذری ص ۲۰۵ ، ۲۰٦ـ۷) وجیدان (مسعودی ج ۲ ص ۷) واشکال مشابه آن مانند خیداق آمده که مردمی از داغستانند و بلافاصله در شمال دربند زند گی میکنند . راستست که درحوادث سال ۳٤٤=۹۵۵مسکویه (ج۲ ص۱٦۱) بلشکر کشی مرزبان در ناحیهٔ «الباب» (یعنی دربند) اشاره‌میکند ، اما بسیار بعید

(۱) رجوع بکتاب مطالعات من ص ۱٦۷ .

می‌نماید که وی توانسته باشد مردمی را که در پشت «دروازه» دربند بوده‌اند فرمانبردار خود کرده باشد.

وجود خیزان (جیدان، جندان ؟) درجنوب رشتهٔ کوههای قفقاز مطلبیست که از کتاب ابن خردادبه (ص ۱۲۳ ـ ٤) بر می آید و وی میکوشد محل وقوع داستان موسی و خضر پیامبر را (قرآن سوره ۱۸ آیهٔ ۵۹ ـ ۸۱) در شروان نشان بدهد «صخره همان صخره شروان و در همان دریای گیلان و ده همان ده باجروانست(۱)، وهنگامی که بآن‌جوان برخوردند واو(خضر) وی را کشت این واقعه در ده خیزان (نسخه بدل: حیران، یاقوت ج ۳ ص ۲۵۲ جیزان) روی داد». نیز رجوع کنید بنزهة القلوب ص ۹۰: خیزان، چندان)، صخره‌ای که درین‌جا ذکر آن هست‌شاید همان بش برمق (نزدیك ۷۰ کیلومتری شمال بادکوبه درناحیهٔ ساحلی) باشد که ده خضرزنده (۲) در نزدیکی آنست. دراندك فاصله‌ای تا آنجا دهی هست بنام خیزی ومی‌توان نام‌آنرا با خیزان (یای معلوم یامجهول) سنجید. با این همه هیچ اطلاعی نیست که ناحیه مستقل معتنابهی در سر زمین در دوره اسلامی وجود داشته باشد.

---

(۱) باجروان بمعنی بازارگاه اسم عامست. بهترین باجروان درجنوب ارس برسر راه اردبیلست: اما شاید منظور این افسانه جای دیگری نزدیك شروان باشد. نخستین جایی‌که ازین جای شگفت سخن رفته در عبارت مجمع البحرین (قرآن سورهٔ ۱۸ آیه ۵۹) است، بمعنی جایی که دو دریا ودو رود بهم می‌پیوندند که علما آنرا بمعنی ملتقای رودکور وارس گرفته اند، رجوع شود باابن‌خردادبه ص۱۷۵ رجوع کنید بمقاله مینورسکی بعنوان موغان در دایرة المعارف اسلام (ذیل).

(۲) اینجا یك نشانهٔ مرزی برجسته ومشخصی هست ودر ۱۹٤۸ یك‌کتیبه لاتینی از دسته سپاهیان ۱۲ فولمیناتا **Legio XII Fulminata** در نزدیکی آن یافته اند. رجوع کنید بمجله تاریخ قدیم **Vestnik drevney istorii** ۱۹۵۰ شماره ۱ ص ۱۷۷.

ازسوی دیگر درخط سیر ابودلف حنذان (که بسیار ممکنست محرف همان کلمه‌ای باشد که ابن حوقل نقل کرده است) ازمیان خچن والبذین (۱) پای‌تخت بابك واقعست. اگر این خط سیر ساختگی نباشد می‌توان این‌جا را در کرانه راست ارس درناحیه‌ای که امروز بنام جبرئیل (۲) است دانست.

۸ ــ پسران الدیرانی حکمرانان واسپورکان (ناحیهٔ وان) و از خاندان ارتسرونی‌اند. در ۳٤٤ = ۹٥٥ امیری که حکمرانی‌داشت ابوسهل همزسپ (۹٥۳ــ ۹۷۲) خوانده می‌شد که پس‌از برادرش درنیك آشوت (۹۳۷ــ۹٥۳) جانشین اوشده است. هر دو از خاندان گریگور در نیك (در زبان تازی الدیرانی) (۸۷٤ ــ ۸۸٦) بودند. اشاره باوضاع و احوالی که بدان مناسبت دیسم را تسلیم کرده اند دقت ابن حوقل را می‌رساند.

۹ ــ «پسران سنباط» مسلماً باگراتیان ارمنی شهر آنی‌اند. ابن حوقل خود (در بندهای الف و پ) بسمبات شهید (۸۹۰ــ۹۱٤) اشاره می کند، نوه او آشوت رحیم (اولورمدز **Olormadz**) در ۹٥۲ ــ ۹۷۷ فرمانروایی داشته است. مبلغی که باگراتیان تعهد کرده‌اند بپردازند و بمیزان ده در صد از مبلغی که در اصل قید شده کمتر بود باغلب احتمال پولی بوده است که برای حفظ امنیت خرج می کرده اند و باگراتیان این مبلغ را برای پاسبانی راههای داخلی دیلمیان می‌پرداخته‌اند. از تاریخ شروان (رجوع کنید بمطالعات من ص ۱۰ــ۱۱) چنین برمی آید که مرزبان یك پادگان دیلمی در دوین داشته است و آشوت بیهوده کوشید این شهر را بگیرد.

---

(۱) که در جنوب ارس نزدیك هشتاد سر بود (درمیان نواحی هوراند و کلیبرو گرمادوز).

(۲) در حدود ۸۳٥ میلادی امیری ترسا بنام عیسی بن یوسف (یا ابن اصطیفانوس زیرا مادرش خواهر اصطیفانوس بود) درین‌جا بوده‌است. در باره وی وقلمرو او رجوع کنید بصحیفهٔ ۱٥٤، من نتوانسته‌ام جانشینان اورا معین کنم.

۱۰ ـ خاجين ضبط خوبی ازخچن (در ارمنی خچنك) است و بجز آنست که طبری خاشن ضبط کرده است.

پرفسرای. آ. اربلی I. A. Orbeli (۱) می نویسد که امیر نشین سابق سیونیك در ۱۱۶۶ از میان رفت و « درین هنگام ایالت کوچك ارتسخ یا خچن امیر نشین شد. نام اخیر ممکنست ازنام دژی آمده باشد. مرکز این امیر نشین که ظاهراً جزیی از آلبانیای قدیم (الوانك) بود حوزه رود خچناجور (امروزخچن چای) و قسمتی از ترتر (سابقاً بدو فتحه و امروز بدو کسره) بوده است. این ناحیه جزو اراضی بخش امروزی جوانشیرست. دروضع کنونی جغرافیای تاریخی ارمنستان تقریباً محالست مرز های آنرا معین کرد، زیرا که در ظرف جنگهای تقریباً دایمی مرزها را کراراً تغییر داده‌اند.

باین نکته باید افزود که در منابع اسلامی صریحاً بوجود اقطاعداری در خچن که پیش ازین درقرن دهم بوده است اشاره کرده‌اند.

در بند ۳ از هویت سنحاریب پسر سواده که نام با مسمای او دلیل مهم هویت اوست بحث کرده‌ایم. میدانیم که زن بیوه آخرین امیر سلسلهٔ مهرانی دخترش سپرم را بعقد جد سنحاریب در خچن درآورد. گفته‌اند که وی از شاخه خاندان سیونی(؟) بوده‌است وجلم را گرفته، اماخچن نیزظاهراً از آن وی بوده است(۲). با این همه در بند ۱۰ از سنحاریب خچنی دیگری (؟) که خراج کمتری بمرزبان می‌داده است آگاهی داریم. ممکنست انسان گمراه شود وتصور کند که ابن‌حوقل

---

(۱) در مقاله‌ای بعنوان «حسن جلال شاهزادهٔ خچن Hasan Jalal, Knyaz knachensky » در کارنامه فرهنگستان علوم امپراطوری Izvestiya Imper. Akad. nauk ۱۹۰۹ ص ۴۰۵.

(۲) مگر اینکه برای دیدار زن خود که بنابود با او ازدواج کند بآنجا رفته بوده باشد. رجوع کنید بصحیفهٔ ۱۷۱.

در یادداشت‌هایی که بعجله برمیداشت (رجوع کنید ببند ۱) درباره یك امیر بحث کرده باشد . با توجه باختلاف میزان خراج ممکنست کسی تصور کند که یك نفر باج گزار برای دو اقطاع مختلف (جلم ؟ و خچن) باج میداده باشد .

سبب اینکه درفهرست خراج خچن نامی ازاسب برده شده اینست که قراباغ اسبهای نژاده داشته است . در قرن سیزدهم شوهر ملکه تامار گرجستان بنام داوید سوسلان دژ جارمانام را با یك ده در بهای یك اسب ازدست داد که ازو اختانگ از خچن آورده بودند (رجوع شود بتاریخ گرجستان بروسه ج ۱ ص ٤٤۱) .

۵ ـ نتیجه

الف ـ اصطلاحات فنی

هنوز معانی اصطلاحات فنی راجع بخراج دوره اسلامی چنانکه باید معلوم نیست و ترجمهٔ اصطلاحات مالی را که ابن حوقل بکار برده میتوان تنها بعنوان آزمایش بکار برد . من اصطلاحات فنی را که ابن حوقل بکار برده نقل کرده ام و برای ترجمهٔ آنها از آزمودگی کسانی که متون مانند آنرا چاپ کرده اند بهره‌مند شده ام (فهرست دو خویه در مجموعه جغرافیاهای تازی ج ٤ ، فهرست طبری ، فهرست لغات و اصطلاحاتی که آمدروز **Amedroz** از کتاب الوزرای هلال الصابی نقل کرده است) .

الف ـ الزمه ـ آنچه جداگانه وصول کنند (طبری)

ب ـ اموال ـ درآمد (شاید نقدی) ، دوخویه ج ٤ ص ۳۵۷ .

پ ـ الطاف ـ عطایا و هدایا .

ت ـ ضریبه ـ بنا بر کتاب دو خویه ج ٤ ص ۲۸۵ بمعنی اخص در آمد ، بمعنی وصولی نیست بلکه بیشتر بمعنی « خراج » است زیرا میتوان آنرا بطرق مختلف پرداخت . فی‌المثل از طریق عوارض گمرکی (عوارض وصولی مختلف ، مخصوصاً راهداری) .

ث – دیوان – ادارهٔ درآمدها .

ج – جبایات – دو خویه ج ٤ ص ۲۰۲ پیشنهاد می کند « خراج پیش بینی نشده » و طبری : جبا واجتبا ، خراج وصول شده ، من این اصطلاح را نه بدان درجه از قطعیت ترجمه میکنم « اعانات » .

چ – جزیه – مالیات سرانه‌ایست که غیرمسلمانان می‌پرداختند ومقدار آنرا بنا برقراردادهای مخصوصی که مینوشتند معین میکردند (رجوع کنید باصطلاح مقاطعات) .

ح – لوازم « خراج اضافی » دو خویه مجموعه جغرافیاهای تازی ج ۳ ص ۳٤۸ : خراج‌های مختلف .

خ – مقاطعه – « مال‌الاجاره » که بدین وسیله سرکرده‌ای کسی را درقلمرو بشرط پرداخت سرانهٔ سالیانه می گماشت ، دوخویه ج ۲ ص ۳۲۹ : قراردادی که بنا بر آن ناحیه معینی را از قلمروی بکسی میسپردند بشرط آنکه مالیات سرانه را بپردازد . من تصور نمیکنم که این کلمه را درین مورد بمعنی فنی دقیق خود بکار برده باشند ؛ همچنانکه در کتاب ابن حوقل ص ۲۱٦ (چاپ کریمرس ص ۳۰۲) چنین آمده : القوانین التی هی المقاطعات ، یعنی مبلغ معینی از مالیات که بنا بر ارزش قانونی (عبره) در هرسال قمری برآورد میشد . رجوع کنید بمقالهٔ کل . کاهن Cl . Cahen بعنوان « تکامل اقطاع » L' évolution de l' iqtâ ' در مجلهٔ آنال Annales (ل . فبور L . Febvre) چاپ ۱۹۵۳ – ص ۲۹ و ٤٦ و کتاب آ. ك . س . لمبتون A. K . S. Lambton بعنوان «مالك ودهقان» Landlord and Peasant چاپ ۱۹۵۳ ص ۳۳ .

د – موافقات – (کریمرس شاید بپیروی از دوزی Dozy این کلمه را از موافقات بدینگونه اصلاح کرده است) معنایی مانند مقاطعات دارد هرچند دومی

بیشتر افادهٔ معنی خلعت را میکند و حال آنکه اولی شرایط مالی را که طرفین برقرار میکرده‌اند میرساند .

ذ ـ رسوم ـ بنظر میرسد بمعنی مبالغی که معمولا وصول میشود « مطالبات » بکار رفته باشد . دوخویه ج ٤ ص۲٤٦ آنرا معادل باخراج میداند .

ر ـ قانون ـ مساحت املاك مزروعی و عواید مبتنی بر آن ، دوخویه ج ٤ ص ۳۳۳ : بازدید زمین برای تعیین مبلغ ثابت مالیاتی که باید دریافت کرد .

ز ـ توابع « مالیات اضافی » ، طبری : توابع الخراج ، خراجی علاوه بر خراج معمولی ، شاید هم بمعنی صدی چندی باشد که بنفع تحصیلداران خراج (معامره در کتاب هلال صابی) میفزوده‌اند .

ب ـ مقدار پرداخت .

تنها در مورد واسپوراکان ابن حوقل میگوید که خراج هر سال پرداخته میشد ، اما هم چنانکه دو خویه هم می‌پذیرد پرداخت همهٔ خراجها هم بر مبنای سالیانه بوده است . خراج هرسال را در صورتی که دینار را (که در میان وایوتس دزور و اهر نقل کرده‌اند) بدرهم (بمیزان یك دینار در برابر ۱۵ درهم ، رجوع کنید بکتاب الخراج قدامه ص ۲٤۹) (۱) تسعیر کنیم چنین بوده است :

---

(۱) همچنین در کتاب مسکویه ج ۲ ص ۳٤ در حوادث سال ۳۳۲=۹٤۳ ، ابن حوقل ص ۱٤٦ (چاپ کریمرس ص ۲۱۸) برای سال ۳۵۸=۹٦۸، رجوع کنید بکتاب ا. دوری : تاریخ العراق ص ۲۲۲.

شروان (۱)	۱۰۰۰۰۰۰
شکی	؟
الربع	۳۰۰۰۰۰
قبله (؟)	۲۰۰۰۰۰
وایوتس دزور	۵۰۰۰۰۰
اهرو ورزقان	۷۵۰۰۰۰
جیذان (خیزان ؟)	۷۵۰۰۰۰
واسپوراکان	۱۰۰۰۰۰
باگراتیان	۲۰۰۰۰۰۰
خچن	۱۰۰۰۰۰
(۲)	۵۷۰۰۰۰۰

حتی با توجه بی اطلاعی درباره شکی و افزودن عطایای اتفاقی باز جمع خراج از ده میلیون درهمی که ابن حوقل بعنوان در آمدهای مرزبان آورده بسیار کمترست . بنابرین یا باید چنین پنداشت که صورت جاهایی که جزیه می‌دادند کامل نیست یا اینکه این فهرست تنها شامل خراجیست که رعایای مستقیم وی‌پرداخته‌اند . عقیدهٔ نهایی من اینست که جمع جزیه ممکنست ازجمع خراجها جداگانه باشد .

(۱) ملکشاه (۱۰۷۲-۱۰۹۲) کوشید که ازشروانشاه فریبرز ۷۰۰۰۰دینار بگیرد، اما این کمك و اعانه تدریجاً به ۴۰۰۰۰ دینار تنزل کرد ، رجوع کنید بکتاب بنداری ص ۱۴۰ . بنابرگفتهٔ نسوی ص۱۶۰، ۱۷۵ مبلغ اصلی ۱۰۰۰۰۰ دینار بوده است اما در ۶۲۲=۱۲۲۵ جلال‌الدین خوارزمشاه از شروانشاه خواست که ۵۰۰۰۰ بپردازد وسپس این مبلغ به ۲۰۰۰۰ دینار تنزل کرد . تعیین ارزش حقیقی این مبلغهای اسمی با توجه ببحران بهای نقره‌درقرن‌دوازدهم دشوارست،رجوع کنیدبکتاب ا.پاخوموو Pakhomov بعنوان پول گرجستان Moneti Gruzii چاپ ۱۹۱۰ ص ۷۹ ، ۱۱۸ .

(۲) بنابرتخمینی که بارتولد Barthold چهاردهم را یك روبل حساب کرده این مبلغ معادل ۱۴۳۷۵۰۰ روبل یا بیش‌از ۱۴۰۰۰۰ پوند انگلیسی (بنرخ پیش‌از ۱۹۱۴) میشده است .

اما در باره خراج اران و ارمنستان و آذربایجان که بمبلغ ۵۰۰۰۰۰ دینار (هفت میلیون و نیم درهم) تخمین شده است این قلم که در پایان بندت افزوده شده چنان می‌نماید مربوط بزمانی باشد که این سه ایالت را حکمرانانی که از بغداد مأمور می‌شده‌اند اداره میکرده‌اند.

بنا بر گفتهٔ قدامه حد وسط درآمد (ارتفاع) آذربایجان (۱) ٤ میلیون و نیم درهم وازآن ارمنستان (که اران جزوآن بوده) (۲) چهار میلیون درهم وروی همرفته بهشت میلیون و نیم درهم میرسیده است واین مبلغ نزدیکست بآنچه ابن‌حوقل آورده است. چنان می نماید که قدامه کتاب خود را اندکی پس از ۳۱٦=۹۲۸ (رجوع کنید بمقدمهٔ دوخویه ص ۱۰) نوشته باشد، اما بنا بر گفتهٔ فن کرمر Von Kremer مآخذ او بزمانی بسیار قدیم‌تر (در حدود ۲۰٤=۸۱۹) (۳) میرسد و بودجهٔ معروف بعدی (متعلق بسال ۳۰٦ = ۹۱۸) این عقیده را بذهن می‌نشاند که بازار در آمدها اندکی کساد شده بوده است. در حقیقت میبایستی در آمدها مقدار فراوانی بستگی باوضاع و احوال داشته باشد. هنگامی که در

---

(۱) قدامه در ص ۲٤٤ ولایات آذربایجان را چنین میشمرد: اردبیل، جابروان (ظاهراً ناحیهٔ جنوب‌دریاچه ارومیه) و ورثان (درکنار ارس) وعلاوه می‌کندکه مرکز آن برذعه بوده است. یعقوبی در جغرافیای خود در مجموعه جغرافیاهای تازی ج ۷ ص۲۷٤ خراج آذربایجان را بالغ بر ٤ میلیون درهم میداند.

(۲) قدامه در ص ۲٤٦ ولایات آنرا چنین می‌شمارد: جرزان (گرجستان)، دبیل (دوین)، برزند، سراج طیر (شیرك وتیك)، باجنیس (بزنونیك)، ارجیش، خلاط، سیسجان (سیونیك)، اران، قالیقالا (ارز روم)، بسفرجان (واسپوراکان) باحاکم‌نشین آن در نشوا (نخچوان).

(۳) رجوع کنید بکتاب قدامه ص ۲۳٦ سطر ۲۰، نیز رجوع کنید باشاره غیرعادی در بارهٔ مراکز اداری (قصبه) آذربایجان در برذعه و ازآن ارمنستان ـ درنخچوان.

۲۹۶=۹۰۸ یوسف بن ابی‌الساج بحکمرانی خود نشست (۱) مجموع خراجهای سالیانهٔ او به ۱۲۰۰۰۰ دینار (یك میلیون و هشت یك میلیون درهم) رسید و پیش از آن در حدود ۲۹۹=۹۱۲ یوسف کوشید که این مسئولیت را بگردن نگیرد .

درهرحال رقمی که ابن‌حوقل بعنوان عوایدکلی می‌دهد باید متعلق به‌مآخذی جداگانه باشد که اصلا بامآخذ زمان مرزبان ربطی نداشته است .

ج ـ فایدهٔ کلی این قسمت‌ها

۱ ـ با قبول اینکه این فهرست سند اصلی نیست بلکه احتمال می‌رود یك رشته اقلام و ارقامی باشد که بجغرافیانویس ما ابلاغ یا تقریر شده ، باز باید آنرا تصویر گرانبهایی از اوضاع سیاسی ناحیه‌ای دانست که در باره آن آگاهی کافی نداریم .

۲ ـ با توجه بکمیابی بسیار آمار مالی قرن دهم اطلاعات ابن حوقل از دو جهت شایان توجهست ، یکی از لحاظ نمایاندن روشهای سیاسی و مالی و دیگراز لحاظ تعیین اهمیت نسبی این امیرنشین‌ها (۲) .

۳ ـ امیدست که این تشخیص ها برای تاریخ نویسان محلی که در مآخذ مسیحی کارمیکنند سودمند باشد . کسانی مانند اشخانیق از مردم شکی و سنحاریب

(۱) بگفتهٔ طبری ج ۳ ص ۲۲۸۴ « در مراغه وآذربایجان » و بگفتهٔ ابن‌اثیر ج ۸ ص ۴۲ نیز « در ارمنستان » ، رجوع کنید بکتاب فن کرمر Von Kremer بعنوان « بودجهٔ درآمـد های سال ۳۰۶ هجری » Das Einnahmebudget vom Jahre 306 H چاپ ۱۸۸۷ ص ۲۹۹ .

(۲) شپولر Spuler درکتاب سابق‌الذکر ص ۴۶۷ در فصل خود در باره مالیات جدول ابن‌حوقل را تنها برای نشان دادن جزیه شروان نقل‌کرده است. اشاره غازاریان در باره عبارات ابن‌حوقل‌ناقصست، رجوع‌کنید بمقاله او بعنوان Armenien unter d arab. Herrschaft در مجله Zeit. f. arm Philologie ۱۹۰۳ ج ۳/۲ ص ۲۰۵ .

پسرسواده چنان می نماید که شایستهٔ بررسی بوسیله منابع گرجی وارمنی باشند.
روی‌همرفته تجزیه و تحلیل ماکاری مقدماتی برای نشرتاریخ قرن یازدهم شروانست (۱).

✩✩✩

تکمله

هنگامی که چاپ این کتاب بپایان رسیده بود آقای محمد جواد مشکور استاد دانشمند وپرکار ودقیق دانشگاه تبریز ترجمه‌ای از کتاب «الفرق بین‌الفرق» تألیف ابو منصور عبدالقاهر بن طاهر بغدادی در گذشته در ٤٢٩ را بعنوان «تاریخ مذاهب اسلام یا ترجمه الفرق بین‌الفرق» در تبریز ۱۳۳۳ انتشار داد. درصحایف ۲۷۵ ـ ۲۷۶ و۲۹۶ این ترجمه در متن و حواشی مطالبی درباره بابك وخرم‌دینان هست و آنچه را درمتن آمده است پیش ازین آورده‌ام. ازمتن تازی کتاب نخست چاپ بسیار پرغلطی بدستیاری محمد بدر در قاهره و بار دیگر بدستیاری محمد زاهد بن الحسن الکوثری در قاهره در ۱۳۶۷=۱۹٤۸ چاپ کم غلط تری انتشار داده‌اند. عبدالرزاق ابن رزق‌الله بن‌ابی‌بکر بن خلف رسعنی مختصری ازین کتاب ترتیب داده که بنام «مختصر کتاب الفرق بین الفرق» بدستیاری فیلیپ حتی در ۱۹۲٤ در قاهره چاپ شده است. در چاپ اول (ص ۲۵۱) در پایان کار بابك گفته شده است: «اخذ بابك و اخوه اسحق بن ابراهیم» ودرچاپ دوم (ص۱۶۱) نیز عیناً چنین آمده است. در نسخهٔ مختصر آن (ص ۱۶۳) نیز چنینست وازاین جا معلوم میشود که این خطا از ناشران نیست بلکه از مؤلف کتابست و ابومنصور بغدادی که از مآخذی این مطلب را درباره بابك نقل کرده است بجای اینکه

(۱) رجوع کنید بصحیفهٔ ۱٤۸ یادداشت شمارهٔ (۱) فصول راجع بشروان والباب را فصل مربوط بشدادیان گنجهٔ کتاب من بعنوان «مطالعات در تاریخ قفقاز» Studies in Caucasian History چاپ ۱۹۵۳ تکمیل می کند.

عبارت را « اخذاسحق بن ابراهیم بابك و اخوه » بنویسد یعنی اسحق بن ابراهیم مر بابك را گرفت اهمال کرده و عبارت را سست‌تر « اخذ بابك و اخوه اسحق بن ابراهیم گرفتار شدند و حال آنکه در همه مراجع دیگر نام برادر بابك را که گرفتار شده عبدالله نوشته‌اند و قطعاً پدر بابك ابراهیم نام نداشته است و اسحق بن ابراهیم درین مورد همان مرد معروف از خاندان مصعبی یا طاهریست که صاحب شرطهٔ بغداد و از مردان نامی دربار معتصم بود و معتصم او را زمانی بجنگ بابك فرستاد و تازه بابك و برادرش را وی اسیر نکرد و افشین گرفتار کرد، چنانکه بتفصیل در صحایف گذشته این کتاب از روی مآخذ معتبر آورده‌ام. پس این نکته بکلی نادرستست که برادر بابك اسحق بن ابراهیم نام داشته باشد. ابومنصور بغدادی باز جای دیگر (ص ۱۶۸ ازچاپ اول و ۱۷۱ از چاپ دوم) همین خطای خود را مکرر کرده و پس از ذکر گرفتاری و مصلوب شدن بابك گوید. « ثم اخذ اخوه اسحق و صلب ببغداد » و در مختصر کتاب نیز چنینست و فیلیب حتی در حاشیه ص ۱۷۳ افزوده است « اسحق بن ابراهیم اخو بابك و سمی اتباعه « اسحاقیه » و آقای مشکور هم بدان اعتماد کرده و در حاشیه ترجمهٔ خود گفته است : «اسحاق بن ابراهیم برادر بابك و پیروان اورا اسحاقیه گویند (حتی) » و حال آنکه در هیچ جای دیگرذکری ازین نیست که برادر بابك فرقهٔ مخصوصی ازپیروان داشته که آنها را اسحاقیه گفته باشند و آنچه فیلیب حتی درین زمینه افزوده از خود ساخته است. این نکته بدلایلی که گذشت قطعاً نادرستست و با همه مراجع دیگر مباینتی سخت آشکاردارد.

نکتهٔ دیگر که باید بر آنچه پیش ازین گذشت افزود اینست که ابوالعباس احمد بن یحیی بن جابر بلاذری در کتاب معروف «فتوح البلدان» چاپ لیدن ص ۳۲۹ – ۳۳۰ دربارهٔ برزند مینویسد : « برزند قریه‌ای بود و افشین حیدر (؟) بن کاوس عامل امیرالمؤمنین المعتصم بالله در آذربایجان و ارمنستان و جبل در زمان

جنگ با بابك خرمی کافر آنرا لشکرگاه ساخت و دژی کرد » . جای دیگر (ص ۳٤۰) که سخن ازمازیار بمیان آورده است در پایان کارش میگوید: « در سرمن‌رای بابك خرمی برعقبه‌ای که روبروی مجلس شرطه است بدار آویخته شده » .

بزبان روسی هم کتابی جداگانه در بارهٔ بابك تألیف تومارا Tomara نوشته شده که در مسکو در ۱۹۳٦ انتشار داده اند . شنیده ام آقای ابوالقاسم پرتواعظم هم نمایشنامه‌ای درباره بابك نوشته و چاپ کرده است .

طهران ۲۲ امرداد ماه ۱۳۳۳

مهمترین مراجع دربارهٔ بابك و خرم دینان

(دو رقمی که در برابر نام مؤلفان گذاشته شده نماینده سال ولادت و مرگ آنها و یك رقم نمایندهٔ سال رحلت آنهاست و رقمی که در برابر نام کتابها آمده نمایندهٔ سال تألیف آنهاست) .

۱ ـ کتابهای تازی بترتیب زمان مؤلف

۱) امام ابو محمد عبدالله بن مسلم بن قتیبهٔ دینوری (۲۱۳ ـ ۲۷۶) ـ کتاب المعارف ـ چاپ گوتینگن ۱۸۵۰ ـ چاپ قاهره ۱۳۰۰ ـ چاپ قاهره ۱۳۵۳ = ۱۹۳٤

۲) ابوالعباس یا ابوالحسن یا ابو جعفر و یا ابو بکر احمد بن یحیی بن جابر ابن داود بلاذری بغدادی (۲۷۹) ـ فتوح البلدان ـ چاپ لیدن ۱۸٦۳ـ۱۸٦٦ ، چاپ قاهره ۱۳۱۹ = ۱۹۰۱

۳) ابوالفضل احمد بن طاهر بن فضل ، ابن طیفور خراسانی بغدادی (۲۰٤ ـ ۲۸۰) ، کتاب بغداد ، چاپ لایپزیگ ۱۹۰۸ ـ چاپ قاهره بی تاریخ .

٤) احمد بن ابی یعقوب بن جعفر بن وهب بن واضح کاتب عباسی یعقوبی معروف با بن واضح (۲۸٤) ـ کتاب البلدان چاپ لیدن ۱۸٦۰ـ۱۸٦۱ ، چاپ لیدن ۱۸۹۲ ـ چاپ نجف ۱۳۳۷ = ۱۹۱۸ .

تاریخ الیعقوبی (۲۵۲) ـ چاپ لیدن ۱۸۸۳ ـ چاپ نجف ۱۳۵۸ = ۱۹۳۹

۵) ابو حنیفه احمد بن داود بن وننددینوری (۲۸۲ یا ۲۹۰) ـ اخبار الطوال چاپ لیدن ۱۸۸۸ـ۱۹۱۲ ، چاپ قاهره ۱۳۳۰ .

۶) ابوالقاسم عبیدالله بن احمد بن خرداذبه (۲۱۱ ــ حدود ۳۰۰) ــ کتاب المسالك والممالك (۲۳۲ و ۲۷۲)، چاپ لیدن ۱۸۸۹ = ۱۳۰۶

۷) ابوبکر احمد بن محمد بن اسحق بن ابراهیم همدانی ابن الفقیه (اواخر قرن سوم) ــ مختصر کتاب البلدان (پس از ۲۷۹) ــ چاپ لیدن ۱۸۸۵.

۸) ابوجعفر محمد بن جریر بن یزید بن خالد طبری آملی (۲۲۴ــ۳۱۰)ــ تاریخ الامم والملوك (۳۰۲)، چاپ لیدن ۱۸۷۶ــ۱۹۰۱، چاپ قاهره ۱۳۳۶، چاپ قاهره ۱۳۴۸.

۹) امام ابوالحسن اسمعیل اشعری (۳۲۴) ــ مقالات اسلامیین و اختلاف المصلین، چاپ استانبول ۱۹۲۹ــ۱۹۳۳.

۱۰) ابوالحسن علی بن حسین بن علی مسعودی (۳۴۵ یا ۳۴۶) ــ کتاب التنبیه والاشراف، چاپ لیدن ۱۸۹۴، چاپ قاهره ۱۳۵۷ = ۱۹۳۸.
مروج الذهب ومعادن الجوهر، چاپ بولاق ۱۲۸۳، چاپ پاریس ۱۸۶۱ــ۱۸۷۱، چاپ قاهره ۱۳۰۲ ــ ۱۳۰۴، چاپ قاهره ۱۳۰۳، چاپ پاریس ۱۹۱۴، چاپ پاریس ۱۹۲۹، چاپ قاهره ۱۳۴۶، چاپ قاهره ۱۳۵۷.

۱۱) مطهر بن طاهر مقدسی (اواسط قرن چهارم)، کتاب البدء والتاریخ (۳۵۵) ــ چاپ پاریس ۱۸۹۹ــ۱۹۰۶.

۱۲) قاضی ابوعلی المحسن بن ابی القاسم علی بن محمد بن ابی الفهم داود بن ابراهیم بن تمیم تنوخی (۳۲۷ یا ۳۲۹ــ۳۸۴) جامع التواریخ المسمی بنشوار المحاضرة و اخبار المذاکره، چاپ لندن ۱۹۲۱، چاپ دمشق ۱۳۴۸ــ۱۳۵۱.

۱۳) ابوالفرج محمد بن اسحق بن ابی یعقوب ندیم وراق بغدادی ، ابن‌الندیم (حدود ۳۸۵) ـ کتاب الفهرست یا فهرس العلوم (۳۷۷) چاپ لایپزیگ ۱۸۷۱ـ۱۸۷۲ ، چاپ قاهره بی تاریخ .

۱۴) ابوعبدالله محمد بن احمد بن یوسف کاتب خوارزمی (۳۸۷) ، مفاتیح العلوم ، چاپ لیدن ۱۸۹۵ ، چاپ قاهره بی تاریخ .

۱۵) ابوالقاسم محمدبن حوقل ضبی بغدادی موصلی ابن حوقل (اواسط قرن چهارم) کتاب المسالك والممالك (۳۶۷) چاپ لیدن ۱۸۸۰ .

کتاب صورة‌الارض ـ چاپ لیدن ۱۹۳۸ـ۱۹۳۹ .

۱۶) ابواسحق ابراهیم‌بن محمد گرخی فارسی اصطخری (اواسط قرن‌چهارم) صورالاقالیم ، چاپ گوتا ۱۸۳۹ .

مسالك الممالك . چاپ لیدن ۱۸۷۰ـ۱۸۹۴ ، چاپ لیدن ۱۹۲۷ .

۱۷) شمس الدین ابوعبدالله محمد بن احمد بن ابی‌بکر البناء مقدسی بشاری (نیمه دوم قرن‌چهارم) ، احسن التقاسیم فی معرفة الاقالیم ، چاپ‌لیدن ۱۸۷۷ ، چاپ کلکته ۱۸۹۷ـ۱۹۰۱ ، چاپ لیدن ۱۹۰۶ .

۱۸) امام احمد بن محمد بن یعقوب مسکویه خازن رازی اصفهانی (۴۲۱)، تجارب‌الامم و تعاقب الهمم (۳۶۹) ، چاپ لندن ۱۹۰۹ـ۱۹۱۷ ، چاپ قاهره ۱۳۳۲=۱۹۱۴ .

۱۹) ابو منصور عبدالقاهر بن طاهـر بغدادی (۴۲۹) ، الفرق بین الفرق ، چاپ‌قاهره بی‌تاریخ، چاپ قاهره ۱۳۶۷=۱۹۴۸ ، رجوع کنید بشمارهٔ ۳۰ و ۶۸ .

۲۰) یحیی بن سعید بن بطریق انطاکی (۴۵۸) ، تاریخ مجموع (۴۰۷) ، چاپ بیروت ۱۹۰۹ .

۲۱) قاضی ابوالقاسم صاعد بن احمد بن عبدالرحمن بن محمد بن صاعد قرطبی اندلسی طلیطلی معروف بقاضی صاعد (۴۲۰–۴۶۲) ، طبقات الامم، چاپ بیروت ۱۹۱۲ .

۲۲) ابوالمظفر شاهفور بن طاهر بن محمد اسفراینی (۴۷۱) ، التبصیر فی الدین و تمییز الفرقة الناجیة من الفرق الهالکین ، چاپ قاهره ۱۳۵۹ = ۱۹۴۰ .

۲۳) ابوالقاسم حسین بن محمد بن المفضل بن محمد راغب اصفهانی (۵۰۲) محاضرات الادباء و محاورات الشعراء والبلغاء ، چاپ بولاق – ۱۲۸۴ ، ۱۲۸۷ ، چاپ قاهره (در حاشیهٔ ثمرات الاوراق ابن حجه حموی) ۱۳۰۵ ، چاپ قاهره ۱۳۱۰ ، چاپ قاهره ۱۳۲۴ ، چاپ قاهره ۱۳۲۶ .

۲۴) ابوالفتح محمد بن ابی القاسم عبدالکریم بن ابی بکر احمد شهرستانی اشعری (۴۶۷–۵۴۸) – کتاب الملل والنحل ، چاپ لکنهو ۱۲۶۳ ، چاپ قاهره ۱۲۸۸ ، چاپ طهران ۱۲۸۸ ، چاپ لندن ۱۸۴۲ ، چاپ قاهره ۱۳۱۷ (در حاشیه کتاب الفصل ابن حزم) ، چاپ لندن ۱۹۲۸ ، چاپ قاهره ۱۹۴۸ = ۱۳۶۸ ، رجوع کنید بشمارهٔ ۵۰ و ۵۸ .

۲۵) قاضی تاج الاسلام ابوسعید عبدالکریم بن محمد بن منصور بن ابی بکر محمد تمیمی سمعانی مروزی (۵۰۶–۵۶۲) ، کتاب الانساب ، چاپ لندن ۱۹۱۲ .

۲۶) ابوالفرج عبدالرحمن بن علی بن محمد جوزی قرشی بغدادی ، ابن الجوزی (۵۰۸ – ۵۹۷) ، نقدالعلم والعلماء او تلبیس ابلیس ، چاپ قاهره ۱۳۴۰ .

۲۷) امام فخرالدین ابوعبدالله محمد بن عمر بن حسین بن حسن بن علی تمیمی

بکری طبرستانی رازی معروف بابن خطیب و امام المشککین (۵۴۳ یا ۵۴۴ــ۶۰۶) اعتقادات فرق المسلمین ، چاپ قاهره ۱۳۵۶ = ۱۹۳۸ .

۲۸) شهاب الدین ابوعبدالله یاقوت بن عبدالله رومی حموی بغدادی (۵۷۵ ــ ۶۲۶) ، ارشادالاریب الی معرفة الادیب معروف بمعجم الادبا یا طبقات الادباء ، چاپ لندن ۱۹۰۹ ــ ۱۹۱۶ ، چاپ لندن ۱۹۲۳ــ۱۹۳۱ ، چاپ قاهره ۱۹۴۲ .

معجم البلدان (۶۲۱) ، چاپ لایپزیگ ۱۸۶۶ــ۱۸۷۳ ، چاپ لایپزیگ ۱۹۲۸ ، چاپ قاهره ۱۳۲۳ــ۱۳۲۴ .

۲۹) عزالدین ابوالحسن علی بن ابی الکرم محمد بن محمد بن عبدالکریم ابن عبدالواحد شیبانی ، ابن الاثیر (۵۵۵ــ۶۳۰) ، تاریخ الکامل یا کامل التواریخ یا الکامل فی التاریخ (۶۲۸) ، چاپ لیدن ۱۸۵۱ــ۱۸۷۱ ، چاپ بولاق ۱۲۹۰ ، چاپ قاهره ۱۳۰۲ ، چاپ قاهره ۱۳۴۸ .

اللباب فی تهذیب الانساب ، چاپ قاهره ۱۳۵۶ــ۱۳۵۷ .

۳۰) عبدالرزاق بن رزق الله بن ابی بکر بن خلف رسعنی ، مختصر فرق بین الفرق (۴۶۷) ، چاپ قاهره ۱۹۲۴ .

۳۱) ابوالفرج غریغوریوس بن هارون مورخ ، ابن العبری (۶۲۳ــ۶۸۵) ، تاریخ مختصر الدول ، چاپ اکسفرد ۱۶۶۳ ، چاپ بیروت ۱۸۹۰ .

۳۲) شمس الدین ابوعبدالله محمد بن احمد بن عثمان بن قایماز ذهبی دمشقی فارغی (۶۷۳ ــ ۷۴۸) ، دول اسلام (۷۴۴) ، چاپ حیدر آباد دکن ۱۳۳۳ .

۳۳) امام عفیف الدین ابو محمد عبدالله بن اسعد بن علی بن سلیم بن فلاح یافعی یمنی مکی (۶۹۸ــ۷۶۸) ، مرآة الجنان وعبرة الیقظان (۷۵۰) ، چاپ حیدر آباد دکن ۱۳۳۴ــ۱۳۳۹ .

۳۴) عماد الدین ابوالفدا اسمعیل بن‌عمر بن کثیر قرشی بصری دمشقی ابن کثیر (۷۰۰ – ۷۷۴) ، البدایة والنهایه (۷۶۷) چاپ قاهره ۱۳۴۸ – ۱۳۵۸ .

۳۵) ولی الدین ابو زید عبدالرحمن بن محمد بن محمد بن خلدون تونسی حضرمی اشبیلی (۷۳۲–۸۰۸) ، کتاب العبر ودیوان المبتدا والخبرفی ایام العرب والعجم والبربر ومن عاهدهم من ذوی السلطان الاکبر (۷۹۷)، چاپ بولاق ۱۲۸۴ .

۳۶) حاجی خلیفه مصطفی بن عبدالله کاتب چلبی قسطنطینی (۱۰۰۴–۱۰۶۷) تقویم التواریخ ، چاپ قسطنطنیه ۱۱۴۶ ، چاپ ونیز ۱۶۹۷ .

۳۷) ابوالفلاح عبدالحی بن عماد حنبلی (۱۰۸۹) ، شذرات الذهب فی اخبار من ذهب (۱۰۸۰) ، چاپ قاهره ۱۳۵۰–۱۳۵۱ .

۲ – کتابها و مقالات پارسی بترتیب زمان تألیف

۳۸) ابوعلی محمدبن ابوالفضل محمدبن عبیدالله بلعمی وزیرمعروف بامیرک بلعمی (۳۶۳) ، ترجمهٔ تاریخ طبری (۳۵۲) چاپ لکنهو ۱۲۹۱ = ۱۸۷۴ چاپ کانپور ۱۸۹۶ ، چاپ کانپور ۱۳۳۴ .

۳۹) مؤلف نامعلوم – حدود العالم من المشرق الی المغرب (۳۷۲) ، چاپ لنینگراد ۱۹۳۰ ، چاپ طهران ۱۳۵۲.

۴۰) ابوالفضل محمد بن حسین حارث آبادی بیهقی (حدود ۳۸۶ – ۴۷۰) ، تاریخ مسعودی معروف بتاریخ بیهقی ، چاپ کلکته ۱۸۶۱ – ۱۸۶۲ ، چاپ تهران ۱۳۰۷ ، ق . چاپ تهران ۱۳۲۴ ش ، چاپ تهران ۱۳۲۹– ۱۳۳۲ .

۴۱) ابوسعید عبدالحی بن ضحاک بن محمود گردیزی (نیمهٔ اول قرن پنجم)،

زین‌الاخبار (۴۳۲) ، چاپ برلین ۱۳۴۷=۱۹۲۸ ، چاپ تهران ۱۳۱۵ ش .. چاپ تهران ۱۳۳۳ .

۴۲) خواجه نظام‌الملک رضی امیرالمؤمنین ابو علی حسن بن علی بن اسحق طوسی وزیر (۴۰۸–۴۸۵) ، سیاست نامه یا سیرالملوک (۴۸۴) ، چاپ پاریس ۱۸۹۱ ، چاپ بمبئی ۱۳۳۰ ق . ، چاپ تهران ۱۳۱۰ ش، چاپ تهران ۱۳۲۰ش .

۴۳) مؤلف نامعلوم ، مجمل‌التواریخ والقصص (۵۲۰) ، چاپ پاریس ۱۸۴۱–۱۸۴۲ . چاپ تهران ۱۳۱۸ ش .

۴۴) بهاءالدین محمدبن حسن بن اسفندیار (اوایل قرن هفتم) ، تاریخ طبرستان (۶۱۳) ، چاپ تهران ۱۳۲۰ ش .

۴۵) نورالدین یا سدیدالدین محمد بن یحیی بن طاهر بن عثمان عوفی بخاری ، جوامع‌الحکایات و لوامع‌الروایات (حدود ۶۳۰) .

۴۶) منهاج‌الدین ابو عمرو عثمان بن سراج‌الدین محمد گوزگانی (نیمهٔ اول قرن هفتم) ، طبقات ناصری (۶۵۸) ، چاپ کلکته ۱۸۶۳–۱۸۶۴ ، چاپ کویته و کابل ۱۳۲۸=۱۹۴۹ .

۴۷) سید مرتضی بن داعی حسنی رازی (نیمهٔ اول قرن هفتم) ، تبصرةالعوام فی مقالات الانام ، چاپ تهران (در ذیل دوچاپ قصص العلماء) ، چاپ تهران ۱۳۱۳ ش .

۴۸) جمال‌الدین ابوالقاسم عبدالله بن علی بن محمد کاشانی (نیمهٔ دوم قرن هفتم) زبدةالتواریخ (حدود ۷۱۷) .

۴۹) حمدالله بن ابی بکر بن احمد بن نصر مستوفی قزوینی (نیمهٔ اول قرن هشتم) نزهة‌القلوب (۷۳۵) ، چاپ بمبئی ۱۳۱۱ ش . ، چاپ لندن ۱۹۱۵ .

تاریخ گزیده (۷۴۰) ، چاپ پاریس ۱۹۰۳ ، چاپ لندن ۱۹۱۰ .

۵۰) خواجه افضل‌الدین محمدبن‌صدرالدین ابو حامد محمد ترکه اصفهانی معروف بافضل‌الدین صدرترکه (۸۵۰) ، تنقیح‌الادلة والعلل فی‌ترجمة کتاب الملل‌والنحل ازشهرستانی (۸۴۳) ، چاپ تهران ۱۳۲۰ .

۵۱) فصیح‌الدین احمد بن محمد فصیحی خوافی (متولد در ۷۷۷) ، مجمل فصیحی (۸۴۵) .

۵۲) سید ظهیرالدین بن نصیرالدین مرعشی (حدود ۸۱۵ ـ ۸۹۴) ، تاریخ طبرستان و رویان و مازندران (۸۸۱) ، چاپ سن پترزبورك ۱۸۵۰ .

۵۳) محمد بن خاوند شاه بن محمود میرخوند بلخی (۸۳۷-۹۰۳) : روضة الصفا فی سیرة الانبیاء والملوك والخلفا ، چاپ بمبئی ۱۸۴۵ ، چاپ تهران۱۲۷۱ ق . ، چاپ لکنهو۱۸۷۴ ، چاپ‌لکنهو۱۸۸۳ ، چاپ‌لکنهو ۱۹۱۴=۱۳۳۲ .

۵۴) غیاث الدین بن همام الدین محمد هروی خوند میر (۸۸۰ ـ ۹۴۲) ، خلاصة‌الاخبار فی بیان احوال الاخیار (۹۰۵) .

حبیب‌السیر فی‌اخبارافرادالبشر (۹۳۰) ، چاپ تهران۱۲۷۱ ق. ، چاپ بمبئی ۱۸۵۷ ، چاپ تهران ۱۳۳۳ ش .

۵۵) قاضی احمد بن‌محمدغفاری قزوینی (۹۷۵) ، نگارستان (۹۵۹) ، چاپ بمبئی ۱۸۲۹ ، چاپ بمبئی ۱۲۷۵=۱۸۵۹ .

۵۶) احمد بن نصرالله دبیلی تتوی (باهمکاری نقیب خان و شاه فتح‌الله و حکیم همام وحکیم علی وحاجی ابراهیم سرهندی و میرزا نظام‌الدین احمد وعبدالقادر بن ملوکشاه بداونی) ، تاریخ الفی (۹۹۷)

۵۷) مجدالدین حسینی‌مجدی ـ زینة‌المجالس(۱۰۰۴) ، چاپ‌تهران ۱۲۷۶، چاپ تهران ۱۲۸۵ .

۵۸) شیخ مصطفی خالقداد هاشمی ـ ترجمهٔ ملل و نحل شهرستانی (۱۰۲۱) .

۵۹) فزونی استرابادی ، بحیره (۱۰۴۷) . چاپ تهران ۱۳۲۸ـ۱۳۲۹

۶۰) میرزا محمد صادق بن محمد صالح زبیری صادقی اصفهانی آزادانی (۱۰۱۸ـ۱۰۶۱) ، شاهد صادق .

۶۱) محمد حسین خان مراغی صنیع الدوله و اعتمادالسلطنه (۱۳۱۳) ، منتظم ناصری (۱۳۰۰) ، چاپ تهران ۱۲۹۸ـ ۱۳۰۰

۶۲) عباس اقبال ـ خاندان نوبختی ـ چاپ تهران ۱۳۱۱

۶۳) مجتبی مینوی و صادق هدایت ، مازیار ـ چاپ تهران ۱۳۱۲

۶۴) سعید نفیسی ، بابک خرم دین ـ مجلهٔ مهر سال اول شماره ۹ ـ بهمن ماه ۱۳۱۲ ص ۶۷۱ شماره ۱۰ اسفند ماه ۱۳۱۲ ص ۷۵۳ ، شماره ۱۲ اردیبهشت ماه ۱۳۱۳ ص ۹۳۷ .

گرفتاری و کشته شدن بابک ـ مجلهٔ مهر سال دوم شماره ۱ ـ خرداد ماه ۱۳۱۳ ص ۳۶ ، شمارهٔ ۳ ـ امرداد ماه ۱۳۱۳ ص ۲۲۵ .

۶۵) دکتر ذبیح‌الله صفا ـ بابک خرم دینی ـ مجله ارتش سال ۸ شمارهٔ ۸ ـ آبانماه ۱۳۲۸ ص ۱۹ ، شمارهٔ ۹ ـ آذرماه ۱۳۲۸ ص ۵۳ ، شمارهٔ ۱۰ دی ماه ۱۳۲۸ ص ۴۴ .

۶۶) عبدالحسین زرکوب ـ دوقرن سکوت ـ چاپ تهران ۱۳۳۰ .

۶۷) [مرتضی راوندی] ، تاریخ تحولات اجتماعی ـ مجلد سوم چاپ تهران ۱۳۳۱ .

۶۸) محمد جواد مشکور ـ تاریخ مذاهب اسلام یا ترجمه الفرق بین الفرق چاپ تبریز ۱۳۳۳ .

۳ ـ مآخذ بزبانهای اروپایی

69) Histoire de la Siounie par Stépaannos Orbélian, traduite de l'arménien par M. Brosset, 2vol. Saint-Petersbourg 1864-1866.

70) M. Brosset, Collection d'historiens armeéniens, 2vol. Saint-Petersbourg 1874-1876.

71) L. A. Sédillot, Histoire générale des, Arabes, 2 vol. Paris 1877.

72) Histoire de L'Arménie par R. P. Jacques der Issaverdens 2vol. Venise 1888.

73) Ferdinand Justi, Iranisches Namenbuch, Marburg 1895.

74) Cl. Huart, Histoire des Arabes, 2 vol. Paris 1912.

75) Encyelopédie de l'Islam I, Leyde et Paris 1913, pp. 557-558.

76) Jacquet de Morgan, Histoire du peuple arménien, Paris 1919.

77) J. Laurens, L'Arménie entte Byzance et l'Islam, Paris 1916.

78) La domination arabe en Arménie, extrait de l'histoire universelle de Vardan, traduit de l'arménien et annoté.. rar J. Muyldermans, Louvain et Paris 1927.

79) E. de Zambaur. Manuel de généalogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam, Hanovre 1927.

80) Tomara, Babek, Maskva 1936.

81) Mohsen Azizi, La domination arabe et l'épanouissement du sentiment national en Iran, Paris 1938.

82) René Grousset, Histoire de l'Arménie, Paris 1947.

83) Vladimir Minorsky, Caucasica IV, London, 1953.

فهرست نامهای کسان و خاندانها و نسبت ها و فرقه ها

ش

ص

ق

ك

گ

ل

فهرست نامهای جاها

ب

گ

فهرست نامهای کتابها و مقاله‌ها و مجله ها

ن

ی

فهرست مهم ترین انتشارات جداگانه
استاد سعید نفیسی

(متولد در طهران ۱۸ خرداد ماه ۱۲۷۴)

عضو پیوسته فرهنگستان ایران - استاد دانشگاه طهران - استاد دانشگاه کابل - استاد موقتی دانشگاههای الله آباد و بمبئی و بنارس و پتنه و تریواندروم و حیدرآباد دکن و دهلی وعلیگره و کلکته و لکنهو و مدراس و ناگپور درهندوستان - استاد موقتی دانشگاه قاهره - استاد موقتی دانشگاه سن ژزف در بیروت - نمایندهٔ ایران در جشنهای هزارهٔ فردوسی در اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی در ۱۳۱۳ - نمایندهٔ ایران در جشن ۲۰ سالگی استقلال ازبکستان شوروی در ۱۳۲۳ - نمایندهٔ ایران درجشن ۲۵ سالگی‌استقلال آذربایجان شوروی در۱۳۲۴ - نمایندهٔ ایران در جشن ۲۲۰ سالگی تأسیس فرهنگستان علوم شوروی در ۱۳۲۴ - نمایندهٔ ایران در جشن ۵۰۰ سالگی ولادت امیر علیشر نوایی درتاشکند در ۱۳۲۷ - رئیس کمیتهٔ بین‌المللی وملی هزارهٔ ابن‌سینا در ۱۳۳۱

۱) لغت

۱- فرهنگ فرانسه بفارسی - جلد اول - طهران ۱۳۰۹

۲- فرهنگ فرانسه بفارسی - جلد دوم ۱۳۱۰

۳- فرنودسار یا فرهنگ نفیسی - تألیف مرحوم دکتر علی‌اکبر نفیسی (ناظم‌الاطبا) - بتصحیح ومقابلهٔ سعید نفیسی - جلد نخست : ا - پ. طهران ۱۳۱۷-۱۳۱۸

۴- فرنودسار یا فرهنگ نفیسی - جلد دوم : ت - د - طهران ۱۳۱۸-۱۳۱۹

۵- فرهنگنامهٔ پارسی - فراهم آوردهٔ سعید نفیسی - مجلد نخست : آ - ابواس - تهران ۱۳۱۹

۶- فرنودسار یا فرهنگ نفیسی - جلد سوم : ذ - ظ - طهران - ۱۳۱۸-۱۳۲۰

۷- فرنودسار یا فرهنگ نفیسی - جلد چهارم : ع - ل - طهران ۱۳۲۱-۱۳۲۴

۸- فرنودسار یا فرهنگ نفیسی - جلد پنجم : م - ی - زیرچاپ

۹- فرهنگنامهٔ پارسی مجلد دوم - زیرچاپ

۱۰- فرهنگ جیبی فرانسه بفارسی - زیرچاپ

۲) متون نثر فارسی

۱۱- کتاب نصیحت نامه معروف به قابوس نامه تألیف امیر عنصرالمعالی کیکاوس بن اسکندر بن قابوس بن وشمگیر بن زیار - با مقدمه وحواشی بقلم سعید نفیسی- طهران ۱۳۱۲

۱۲- آثار گمشدهٔ ابوالفضل بیهقی - طهران ۱۳۱۵

۱۳- دستورالوزراء تألیف غیاث‌الدین بن همام‌الدین معروف بخوندمیر باتصحیح ومقدمه سعید نفیسی - طهران ۱۳۱۷

۱۴- تاریخ گیتی گشا در تاریخ خاندان زند تالیف میرزا محمد صادق موسوی نامی اصفهانی با دو ذیل آن تألیف میرزا عبدالکریم بن رضا الشریف وآقا محمدرضا شیرازی - باتصحیح ومقدمه سعید نفیسی - طهران ۱۳۱۷

۱۵- تاریخ مسعودی معروف بتاریخ بیهقی از ابوالفضل محمد بن حسین کاتب بیهقی - بامقابله وتصحیح وحواشی وتعلیقات سعید نفیسی - مجلد نخست - طهران ۱۳۱۹

۱۶- منتخب قابوسنامه - باهتمام سعید نفیسی - طهران ۱۳۲۰

۱۷- رسالهٔ مجدیه تألیف مرحوم حاج میرزا محمدخان مجدالملك - بامقابله وتصحیح سعید نفیسی - طهران ۱۳۲۱

۱۸- رسالهٔ فریدون بن احمد سپهسالار دراحوال مولانا جلال‌الدین مولوی - باتصحیح ومقدمه سعید نفیسی - طهران ۱۳۲۵

۱۹- مواهب الهی درتاریخ آل‌مظفر تألیف معین الدین بن جلال الدین معلم یزدی - باتصحیح ومقدمه سعید نفیسی - مجلد نخست طهران ۱۳۲۶

۲۰- تاریخ مسعودی معروف بتاریخ بیهقی - مجلد دوم - طهران ۱۳۲۶

۲۱- گشایش ورهایش تألیف شاه ناصرخسرو مروزی قبادیانی - باتصحیح ومقدمهٔ سعید نفیسی - بمبئی ۱۳۲۸

۲۲- شاهکارهای نثر فارسی معاصر - جلد اول - طهران ۱۳۳۰

۲۳- تاریخ مسعودی معروف بتاریخ بیهقی - مجلد سوم - طهران ۱۳۳۲

۲۴- شاهکارهای نثر فارسی معاصر - جلد دوم - طهران ۱۳۳۲

۲۵- زین‌الاخبار از ابوسعید عبدالحی بن ضحاك گرد یزدی - شامل تاریخ ساسانیان و سیرهٔ رسول اکرم وخلفا واخبار امرای خراسان تا پایان دورهٔ صفاری - باتصحیح مقدمهٔ وفهرست ها وحواشی سعید نفیسی - طهران ۱۳۳۳

۳ـ متون نظم فارسی

۲۶ـ رباعیات حکیم‌عمرخیام با ترجمه حال‌حکیم بقلم آقای سعید نفیسی طهران ۱۳۰۶ (چاپ اول)

۲۷ـ شهنامه ابوالقاسم حسن بن اسحق شرفشاه فردوسی بتصحیح و مقابله آقای سعید نفیسی ـ جلد اول ـ پاورقی روزنامهٔ ترقی طهران ۱۳۰۸

۲۸ـ رباعیات حکیم عمر خیام با مقدمه و شرح حال حکیم بقلم آقای سعید نفیسی ـ طهران ۱۳۰۹ (چاپ دوم)

۲۹ـ شاهنامه ابوالقاسم حسن بن اسحق بن شرفشاه فردوسی طوسی بتصحیح و مقابله سعید نفیسی ـ جلد اول ـ ۱۳۱۰

۳۰ـ رباعیات بابا افضل‌کاشانی بضمیمهٔ مختصری دراحوال و آثار وی بقلم سعیدنفیسی طهران ۱۳۱۱

۳۱ـ رباعیات حکیم عمرخیام مصور بضمیمهٔ مقدمه درشرح حال حکیم بقلم آقای میرزا سعید خان نفیسی ـ طهران ۱۳۱۱ (چاپ سوم)

۳۲ـ پند نامهٔ انوشیروان باتصحیح ومقدمهٔ سعید نفیسی ـ طهران ۱۳۱۲

۳۳ ـ رباعیات‌حکیم عمرخیام باترجمهٔ حال‌حکیم بقلم‌آقای سعید نفیسی ـ طهران۱۳۱۴ (چاپ چهارم)

۳۴ ـ رباعیات حکیم‌عمرخیام باتزجمهٔ حال حکیم بقلم‌آقای سعید نفیسی طهران۱۳۱۴ (چاپ پنجم)

۳۵ ـ رباعیات حکیم عمر خیام مصور بقلم آقای سعید نفیسی [طهران ۱۳۱۵] (چاپ ششم)

۳۶ ـ شاهنامهٔ فردوسی ـ دنبالهٔ چاپ وولرس پس ار مقابله با چاب تورنر ماکان و ژول مول و ضبط نسخه بدلها در حواشی بتوسط سعید نفیسی ـ جلد هفتم ـ طهران ۱۳۱٤

۳۷ ـ شاهنامهٔ‌فردوسی ـ دنبالهٔ‌چاپ وولرس‌پس‌از مقابله با چاپ تورنرماکان وژول‌مول و ضبط نسخه بدلها در حواشی بتوسط سعید نفیسی ـ جلد هشتم ـ طهران ۱۳۱٤

۳۸ ـ شاهتامهٔ فردوسی ـ دنبالهٔ چاپ وولرس پس از مقابله با چاپ تورنر ماکان و ژول مول و ضبط نسخه بدلها در حواشی بتوسط سعید نفیسی ـ چاپ نهم ـ طهران ۱۳۱٤

۳۹ - شاهنامهٔ فردوسی از روی چاپ ماکان پس از مقابله با نسخ خطی دیگر - جلد دهم - ملحقات - طهران ۱۳۱۵
۴۰ - سیر العباد الی المعاد حکیم سنایی غزنوی با تصحیح ومقدمه آقای سعید نفیسی - طهران ۱۳۱۶
۴۱ - دیوان قطعات و رباعیات ابن‌یمین باتصحیح ومقدمهٔ سعید نفیسی - طهران ۱۳۱۸
۴۲ - دیوان قصاید وغزلیات شیخ فرید الدین ابوحامد محمد بن ابوبکر ابراهیم بن اسحق عطار نیشابوری - باتصحیح ومقدمهٔ سعید نفیسی - طهران ۱۳۱۹
۴۳ - دیوان‌حکیم لامعی‌گرگانی با تصحیح وحواشی‌آقای سعید نفیسی - طهران ۱۲۳۹
۴۴ - دیوان قصاید وغزلیات معین‌الدین‌جنید شیرازی باتصحیح ومقدمه دراحوال شاعر بقلم سعید نفیسی - طهران ۱۳۲۰
۴۵ - سخن خواجه امام عمرخیام - زیرچاپ

۴) احوال و آثار بزرگان ایران

۴۶ - احوال ومنتخب اشعار خواجوی‌کرمانی - طهران ۱۳۰۷
۴۷ - شیخ زاهدگیلانی - رشت ۱۳۰۷
۴۸ - احوال و اشعار ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی سمرقندی - مجلد اول - طهران ۱۳۰۹
۴۹ - احوال و اشعار ابوعبدالله جعفر بن محمد رودکی سمرقندی - مجلد دوم - طهران ۱۳۱۰
۵۰ـ مجدالدین همگر شیرازی ـ طهران ۱۳۱۴
۵۱ـ نظامی در اروپا ـ طهران ۱۳۱۴
۵۲ـ سخنان سعدی دربارهٔ خودش ـ طهران ۱۳۱۶
۵۳ـ احوال واشعار فارسی شیخ بهایی ـ طهران ۱۳۱۶
۵۴ـ احوال و اشعار ابو عبدالله جعفر بن محمد رودکی سمرقندی ـ مجلد سوم ـ طهران ۱۳۱۹
۵۵ـ جستجو در احوال وآثار فریدالدین عطار نیشابوری ـ طهران ۱۳۲۰
۵۶ـ درپیرامون اشعار واحوال حافظ ـ طهران ۱۳۲۱
۵۷ـ هفتاد سال زندگی پنجاه سال خدمت بدانش ـ طهران ۱۳۲۶
۵۸ـ زندگی ابن سینا ـ کابل ۱۳۳۱
۵۹ـ میرزا اسدالله خان غالب ـ طهران ۱۳۳۱
۶۰ـ تقریر ابن سینا در احوال خودش و تکلمه آن از شاگردش ابوعبید گورگانی، ترجمه سعید نفیسی ـ یاد بود هزارهٔ ابن‌سینا ـ طهران ۱۳۳۱

۶۱ـ سرگذشت ابن سینا بقلم خود او وشاگردش ابوعبید عبدالواحد جوزجانی با ترجمه سعید نفیسی ـ طهران ۱۳۳۲
۶۲ـ زندگی وکار واندیشه و روزگار پورسینا ـ تهران ۱۳۳۳
۶۳ـ ده گفتار ادبی وتاریخی ـ زیرچاپ
۶۴ـ نظامی گنجوی ـ زیر چاپ
۶۵ـ ابوالعلاء گنجوی ـ زیرچاپ
۶۶ـ خاندان بابویهٔ قمی ـ زیرچاپ
۶۷ـ سخنان سعدی ـ زیرچاپ

۵) تاریخ

۶۸ـ یزدگرد سوم ـ طهران ۱۳۱۲
۶۹ـ مدرسهٔ نظامیه بغداد ـ طهران ۱۳۱۳
۷۰ـ پیشرفت ایران ـ طهران ۱۳۱۸
۷۱ـ تاریخ عمومی قرون معاصر ـ طهران ۱۳۲٤
۷۲ـ درفش ایران و شیرخورشید ـ طهران ۱۳۲۸
۷۳ـ تاریخ بیمارستانهای ایران ـ طهران ۱۳۲۹
۷٤ـ روزگار ابن‌سینا ـ طهران ۱۳۳۱
۷۵ـ تاریخ تمدن ایران ساسانی ـ مجلد اول ـ طهران ۱۳۳۱
۷۶ـ ابن‌سینا دراروپا ـ متن کامل سخنرانی استاد سعید نفیسی در کنگرهٔ رسمی ابن‌سینا ـ طهران ۱۳۳۳
۷۷ـ علم کلام دراسلام ـ طهران ۱۳۳۳
۷۸ـ بابك خرم‌دین یا دلاور آذربابجان ـ طهران ۱۳۳۳
۷۹ـ طاهربن حسین پوشنگی ـ طهران۱۳۳۳
۸۰ـ تاریخ تمدن ایران ساسانی ـ مجلد دوم ـ زیرچاپ
۸۱ـ جستجو در تاریخ ساسانیان ـ زیرچاپ

۶) ادبیات روسی

۸۲ـ بیاد ماکسیم گورگی ـ طهران ۱۳۱۵
۸۳ـ نمونه‌ای ازآثار پوشکین ـ بیادگار صدمین سال وفات شاعر، طهران ۱۳۱۵
۸٤ـ یادبود ایوان اندریویچ کریلف ـ طهران ۱۳۲۳
۸۵ـ سازمان آموزش عمومی در اتحاد جماهیر شوروی سوسیالیستی ـ طهران ۱۳۲۳
۸۶ـ پیشرفتهای فرهنگی دراتحاد شوروی ـ طهران ۱۳۲۳
۸۷ـ ایوان کریلوف ـ افسانه‌ها ـ طهران ۱۳۲۳

۸۸- پوشکین - طهران ۱۳۲۵

۸۹- پوشکین - نایب چاپارخانه - ترجمه سعید نفیسی - طهران ۱۳۲۶

۹۰- عشق چنین زایل می‌شود وچند داستان دیگر از لوتالستوی، ترجمه و مقدمه از سعید نفیسی، طهران ۱۳۳۱

۹۱- تاریخ ادبیات روسی - زیرچاپ

۹۲- زندگی وکاروهنرماکسیم گورکی با چند داستان - تألیف وترجمه سعید نفیسی - زیر چاپ

۷) رمان وداستان

۹۳- آخرین یادگار نادرشاه - طهران ۱۳۰۵ (چاپ اول)

۹۴- ریش گروگیس - افسانه جزوۀ ۲۱ دورۀ دوم - طهران آذرماه ۱۳۰۹

۹۵- ریش گروگیس - طوق‌لعنت - افسانه جزوۀ۲۲ دوره دوم - طهران‌آذرماه۱۳۰۹

۹۶- پس از مرگ پسرش، شهوت کلام، افسانه جزوه ۳۲ دورۀ دوم، طهران آذر ماه ۱۳۰۹

۹۷- سیل تمدن - فرنگی مآبی، خانۀ پدری، افسانۀ جزوه ۳۸ دورۀ دوم طهران آذرماه ۱۳۰۹

۹۸- فرنگیس (چاپ اول) طهران ۱۳۱۰

۹۹- فرنگیس (چاپ دوم) طهران ۱۳۱۱

۱۰۰- آخرین یادگار نادرشاه - حیدرآباد دکن ۱۳۵۷ ق. - ۱۳۱۷ (چاپ دوم)

۱۰۱- ستارگان سیاه (چاپ اول) - طهران ۱۳۱۷

۱۰۲- آخرین یادگار نادرشاه - حیدرآباد دکن ۱۳۵۸ ق. ۱۳۱۸، (چاپ سوم)

۱۰۳- آخرین یادگار نادرشاه، الهآباد ۱۹۳۹ م. ۱۳۱۸، (چاپ چهارم)

۱۰۴- آخرین یادگار نادرشاه، حیدرآباد دکن ۱۳۵۹ ق. ۱۳۱۹، (چاپ‌پنجم)

۱۰۵- آخرین یادگار نادرشاه - حیدرآباد دکن ۱۳۶۰ ق. ۱۳۲۰، (چاپ‌ششم)

۱۰۶- آخرین یادگار نادرشاه - حیدرآباد دکن۱۳۶۱ ق.، ۱۳۲۱، (چاپ‌هفتم)

۱۰۷- آخرین یادگار نادرشاه - حیدرآباد دکن۱۳۶۲ ق.، ۱۳۲۲، (چاپ‌هشتم)

۱۰۸- فرنگیس (چاپ‌سوم)، طهران ۱۳۲۷

۱۰۹- آخرین یادگار نادرشاه، الهآباد ۱۹۴۷ م. ۱۳۲۶ (چاپ نهم)

۱۱۰- فرنگیس (چاپ چهارم)، طهران ۱۳۲۷

۱۱۱- ستارگان سیاه (چاپ دوم) - تهران ۱۳۲۸

۱۱۲- ماه نخشب - طهران ۱۳۲۸

۱۱۳- نیمه راه بهشت (چاپ اول) طهران ۱۳۳۱

۱۱۴- نیمه راه بهشت (چاپ دوم) طهران ۱۳۳۲

۹) ترجمه

۱۱۵- معالجه تازه برای حفظ دندانهای طبیعی ودهان - تألیف دکتر گریگوریان ، ترجمه سعید بن ناظم‌الاطباء طهران ۱۳۲۹ ق . ۱۲۹۰ ش .

۱۱۶- صنعت تخم نوغان درایران - تالیف ف . لافن و ه . ل . رابینو - ترجمه سعید نفیسی ، طهران ۱۲۹۸

۱۱۷- تاریخ ترکیه - تألیف سرهنگ لاموش - ترجمهٔ سعید نفیسی ، طهران ۱۳۱۶

۱۱۸- سرانجام آلمان (سه مقالهٔ لوموند) - طهران ۱۹۴۶ م . ۱۳۲۶

۱۰) آثار مختلف

۱۱۹- مجلهٔ فلاحت و تجارت - مدیر سعید نفیسی - سال اول طهران ۱۲۹۷

۱۲۰- » » » » سال دوم - طهران ۱۲۹۸

۱۲۱- » » » » سال سوم - طهران ۱۲۹۹

۱۲۲- روزنامهٔ امید - مؤسس ونگارنده سعید نفیسی - شماره‌اول ۱۱ سرطان ۱۳۰۲- شماره ۷ اول اسد ۱۳۰۲ (بنام عهد انقلاب)

۱۲۳- هدیهٔ دوستانه - از طرف حیدر علی کمالی - محمد حسین حسابی - سعیدنفیسی - طهران ۱۳۰۴

۱۲۴- شرق ، مجله ماهیانه ، صاحب امتیاز و مؤسس محمد رمضانی - مدیر ونویسنده سعید نفیسی - دوره اول ازدیماه ۱۳۰۹ تا بهمن ماه ۱۳۱۰

۱۲۵- پیام نو - ناشر افکار انجمن روابط فرهنگی ایران با اتحاد جماهیر شوروی - منشی‌انجمن ونماینده هیئت مدیره سعیدنفیسی ، سال اول - امردادماه ۱۳۲۳- آبانماه ۱۳۲۴

۱۲۶- تربیت صلح جویانه کودکان طهران ۱۳۳۱

۱۱) بزبان فرانسه

۱۲۷ - Bibliographie des Principaux travaux européens sur Avicenne - Téhéran 1953

۱۲۸ - Le livre du Millénaire d'Avicenne Téhéran 1953

کتابفروشی فروغی